

Караматдин
СУЛТАНОВ

T.ME/KITAPXAN

@KITAPXAN

ЭЖИНИЯЗ

Караматдин СУЛТАНОВ

ӘЖИНИЯЗ

Роман

НӨКИС
«БИЛИМ»
2018

Караматдин Султановтың «Әжинияз» романы, тарихый роман болып, тийкарынан китаптағы уақыялар ХІХ әсирге тийисли.

Бул китапта жазыўшы қарақалпақ халқының тарихын жарытып бериў менен бирге, қарақалпақлардың ХІХ әсирдеги классик шайыры Әжинияз Қосыбай улының өмири хәм сол дәуирдеги халықтың аўыр турмыс-тәрзин сөз етеди.

Сөйле хә бүлбил зибаным¹,
Екки келер заман йокты.
Кетер бир күн шийрин жаным,
Бул сөзимде гүман йокты.

Кеўлимнің ғам дәрди, әлем,
Сөзлесем шығар дәмбе-дәм,
Маңа сөзден башка игәм²,
Хеш нәмәрсе берен йокты.

(Әжинияз)

БІРИНШІ БАП

1

Жит мәўсими. Шиллениң айы туўыўға еки күн калды.

«Таллық» дәрьясының еки бойы сығасқан елат. Оң жағында «Қоңырат — Шүллик» арысының «Қолдаўлы», «Балғалы», сол жағында «Ашамайлы», «Қыят» руўлары гүрен аўыл болып отыр.

Суўдың кемтарлығынан жақында Шоманайдан посып, дәрьяның аяғына көшин таслаған калың ел үйлерин ғырра жағаға тигип, пышық мурны батпас копа-камыс пенен нуў орманнан малға өрис, егинге атыз ашып жүр.

Дәрьяның еки бойы тал аралас тораңғыл болғанлықтан халық жаңа жағысын «Таллық» деп атады.

Таллық — Әмиўдәрьяның бир үлкен шақабы. Әмиўдин үштен еки суўы Арал теңизине усы дәрья аркалы тасымаллап куюды. Дәрьяның теңизге куяр аяғы суўға тилек, — пәс,

¹Зибан — тил

²Игәм — ийем, кудайым

ойлық болған соң сағадан суу қулап ағады. Әмиудің басқа салаларындай ийрими порықты үйирген бул да тентек дәр्या. Қайнауытлы қайтпаларынан гә күни айдарлы ушын кеме айдаған дарғашылар да айбынып өтеди. Тымық күни ийрими басылып, еки кенарын жонып, сынаптай сызылып ағады. Сууы кумай. Сағасы тардан келип, боздың шеге жерин қақ жарып аққан сайын дәрьяның ени кеңейе береді. Толықсып аққан суу бәхәрде, жазда кенарына сыймай, еки жағасынан асырылып, тармақ-тармақ өзек болып ағады. Сонлықтан суудың қайтыу күнлерінде болмаса, тасыуда кемеге зәриу аұыллар еки-үш айлап бир-бирине қатнастан үзіледі.

Таллықтың сол жақ аяғында минарланған, кәрамы кең, үлкен атау бар. Атаудың кубласы дәр्या, батысы «Айбүйир», теңизи, арқасы менен шығысы көлатлық.

Усы бир атауды тәбият әзиз шаңырақларға сыйға берип кеткендей, гирдикарлы үйлердің көшине ере алмай тайсалып шыққан хожалықтар атауға қос басып, гәси балық аұласа, гәси мергеншилик етеди. Ел келмей жабығып жатырған атау үстине үйлер келген сайын азық-ырысқын төгеді. Усы атауда хәзир онлаған шаңырақ бар. Айыбы «жалаң аяқлылар» деп атанғаны болмаса, бай атаудың арқасында әзиз үйлердің азғана күн бели бекип еді. Бирақ, бул қууаныш узакқа бармады. Атауға әуел сыралғы сораушылар келсе, соңынан қус, балық сатып алыушы қарыйдарлар жау болды.

Саудагерлер тегин кете ме? Көли балыққа, жери дийқанға жай атаудың лақабын сыртқа жайды. Дәслепки жыллары «мерген атау» оннан кейин «балықшы атау» атанған бул жерге енди пайда излеуши хожалықтар көшин таслады. Бурынғы үйлер қамыстан қаза тоқып, балық ушлап, қус мылтық пенен тиришилик етсе, енди гирдикарлы хожалықтар келип, дәрьяның, көлдің жағасынан шығырын орнатты. Қамыс қос дүзетип, алды артына шыпта жапқан үйлер атаудың сыйқын кашырса, енди аұылға ақ басқурлы, ақ кийизли отаулар келди.

Бурынғы кәсип, кәсип пе? Қазаның не сүлейли сейдини усы отаулардан шықты. Найзадай сары қамысларды арба өгизи

бар усы отаулар жыйнап, айдынлардың сау жерин қоймай қаза басты. Жарлының жаңғыз қазасын, халлының жүз қазасы алдыартын қоршап алған соң, балықта көп қазаға қарай қулады. Отаудың қазасы күнде майланса, шыпталы шаңырақтар асым балыққа зәриу болды.

Бул көл кәсиби болсын, енди қыр кәсибинде де ақ отаудың асығы алшы келе берди. Шығырдан суу алып, қос-қос өгиз бенен партауды аударған қуатлы шаңырақтардың сол жылғы өгизі ат бауырына тирелди. Тирелген сайын ақ отауға, ақ отау қосылды. Аш-жалаңаштар ақ отаулылардан қасқырды көргендей жыйырылса да, төрди зорлар алып, жалаң аяқты сағал аяққа шығарды.

Солай етип, бурынғы бир дүркин, тең халлы аұыл еки дүркинге бөлинип, ақ отау менен қара шаңыраққа айрылып шыға келди. Ақ отау менен толысқан соң, бурынғы «Мерген аұыл», «балықшы аұыл атанған атау ақ отауларға ылайық» «Боз атау» атанып кетти.

2

Күн кеш песин. Аспандағы қаңғымай бултлар кешке қарай арқадан ескен самалдың есиуи менен сендей қаклығысып кетти. Жаңа шағырайып тұрған ақ булттардың бетине тәбият қара нердесин жапқандай аспан түнере қалды. Қара булттар қаңғып жүрип күннің жүзин басса, жер жәхән геуғим тартады. Гейде күннің нуры төсин қытықлағандай қара булт ойнап шығып жылысса, шақмақ шаққандай әлем жүзи жарқ ете қалады. Күн менен булт жердің жамалын көриуге таласқандай сәуле менен геуғим шағылысып, кубылып ойнап, жан мақлуктың жүйкесин қытықлайды.

Қара үйдің қапталында арбаның көшерин майлап отырған Қосыбай аспанға жалт-жалт қарап:

— Байылғы бәхәрден бери арадан күн өтпей аспан түнерди де турды ғой. Бүгінде бир аласаттан хабар бар ма, қалай? Аныу күнгидей дауыл үйінди көтерип кетпесин. Белдеу

арканларыңды мыктырақ байласаң-о!..., — деп, буйырып сөйлеп еди, иштен хаял дауысы шықты:

— Қолымдағы пилтени толтырып алайын, хәзир шығаман...

Усы ўақытта болажақ дауылдың дәслепки хабаршысындай көмpek самал ала куйын қылып ауылдың үстин сыпырып өтти. Бир кушак шаңды ауылдың ортасынан көтерип алып ушып баратырған куйын, қос өгизин қолтығына қысып кететуғындай Қосыбай қораға қарай жууырды.

Қосыбай Ашамайлы руының «Сақыў» тийресинен. Малдан еки сыйыры менен баспақ таналарын қосқанда бес-алты қарасы, жылқыдан бир гуан менен қулыңлы бийеси, күш малдан қос өгизи бар, орта дәрмийан хожалық. Усы орташа халдан да аяққа шығып кетемен бе деген гүдикте жүрген Қосыбай былтыр онлаған шаңырақ «сақыў» ларға бас болып, ол да «Боз атаўға» шықты.

Гүдик-гүманының мәниси Қосыбайға ата дәулети қайыр бермеді. Атасы өлер алдында үлкен баласы Төребай менен киши баласы Қосыбайға малдан, жылқыдан, үй дәскеден тең енши берсе де, буның қорасы орталанса орталанды да, туякка-туяк қосылмады.

Өгизин сегиз қылып, аша туяқ өсириўше жастан шарўаға бейим болмады. Еңбекке шоркат өскен бай баласы жорғаның белінде қайқайып жүргенде, қора толы малдың бир күни орта түскенин ғана билип қалды. Атасының өлер алды нәсияты есине түсип, енди кем-кемтигин жыйнаған менен жоқтың орны толмады.

Жаста мектеп молласынан яд еткен аз ғана кітаптарын алдына жайып, саққа жүгинип те көрди. Молла көпликтен бе, я «әрўағы» пәс пе, Қосыбайдың бул хийлеси де мал қурамады. Ақырында қос өгизди баққыға қойып, дийқаншылыққа айналысты.

Усы орташа халдан да айрылып, бай есигине гириптар боламан ба? — деп, тоқсан түрлі толғанып отыр еди...

Күннің ырайына жалт-жулт қарап, қәўпиржиленген Қосыбайдың есине баласы түсип, үйде отырған хаялына:

— Хәй, қатын! Ана Әжиниязың келди ме? — деп, сүренледі.

Нуржамалдың қулағы ербең етип, пилтесин таслай сала түриўли есиктен күнге қарап еди, баласының меткептен келер мезгили өтип баратыр екен. Хаял не жуўап қайтарарын билмей, сасып қалды.

— Әжи-ни-яз... Өйбей, маңлайым ай! — Нуржамал жамбасына урып, терис қарап, ийегин тиследі.

— Әўлийедей қайнағаның атын айтып салыппан ғой, аңқаў басым!... Кисини албыратып өлтирерсең-аў — деп, «сеннен болды» дегендей даладағы күйеўине бопса етти.

Құлқиден қурашы селк-селк етип отырған Қосыбай «бир уттым ба» деп, хаялын дәлкек етти.

— Меннен несин көресен. Өзиннің пәмсизлигинен көр. Ыркеклердің атын қайыңы, сарықарын хаял сен айтқанда, кеше түскен келинлер не демейди? Қой енди, баланды айт!

— Ақ жигит пе? Мектептен шыққан соң Ахун жездейдің үйіне бараман деп еди. «Балғалы» ауылына қайрылған шығар. Отаў ийеси болыўға жақынлап қалған бала ғой, жүрсин де...

— Сениң усы сөзіңнен ғой, балалардың жүўенси́з кетуғыны. Жалғыз атаның гәпи не болады. Ана да тәкийт берип турмаса, әне соңынан әдепсиз болады. Анаў күни болса, моллаға жиберген бир дастурхан наныңды алдынан «хақ, сүп!» деп қолын жайып шыққан қәлендерлерге берип жиберипти.

— Не қыласаң, тергестире берип ағасы, — деди Нуржамал күйеўин алдарқатып, — Үлкен балаң Мәтнийаздың қудай оқыўдан салыўын салмады. «Молла қыламан» деп сонша урып сөктің. Не шықты? Ал мынаўың тилден, көзден сақласын, балалардың алды ұсайды.

— Өй қәйдем... деп, Қосыбай ишинен баласын жақсы көрип тұрса да, хаялының алдында сыр бергиси келмей, еки ушлы жуўап қайтарды.

Тап сол ўақытта мектеп молласы Есберген келип, ешегинен түсті. Қосыбай орнынан тура жууырып, жүгинип, қолын ұшатып, сәлемлесті де ешектің шылбырына асылды. Қосыбай ешекті қораға жайғастырып жүргенде Есберген:

— Ассалаўма әлейкум! — деп, сүренлеп үйге кирип кетти.

Нуржамал қол қаўсырып, молла төрге шығып отырғанша тик аяққа минип, тәжим етип турды.

Аман түүеллик сораққан ўақытта ғана Нуржамал бир дизесине минип отырып, бет-аўзын лаўдан көйлегиниң қолпылдаған узын жеңи менен көлегейлеп, көзиниң қыйығын салды. Бир қарағаннан түсимпаз ҳаял молланың тағы бир гәптиң ушлығын алып келгенин сезип, иши ғым етти. Салқын кейип пенен орнынан турып, чай-суўға араласты. Еки қулағы Есбергенниң әңгимесинде:

— Қосыбай, мына балаң нағыз найсап болар! — деп, Есберген ашыўға буўлығып, аўыз-жағының қат-қат әжимли, аққуақланған арық етлери жыбырласып, «үх!» деп басындағы ақ сәллесин төсектиң үстине шалқасына қойып, ишиндеги тер менен қарайған тақыясын алып басына кийди. Оннан соң белиндеги белбеўин шешип, еки-үш қат шапанлардың арасынан жапырақтай қағазды алып Қосыбайға усынды.

Қосыбай қолына алып, аз ғана тигилип турды да, мырс етип күлип жиберди. Бул күлкиге Есбергенниң шегирейген көзлери шатнап кетти. Қосыбай ишинен: «молла да бир жымыйар»... деп еди, ол қайта ызаланып бурыштай қызарған иймек мурнының үстиндеги көк көзлери менен әжеп тәўир қарады. Қосыбай дәрхал күлкисин тыйып, иренжиген киси усап моллаға бурылды.

— Гәп солай... — деди Есберген еринлерин бүристрип, — қарғайын деп едим, сени аядым. Қамшылайын деп едим, күш бермей қашып кетти.

— Рас сол жазып па? — деп Қосыбай қағазға қарап кеўли ярып бермей отырды.

— Сол, сениң балаң жазып, балаларға көрсетип жүр екен. Қолынан алдым. Айныған молланың ақыбети порхан я шайыр болады. Хәмме өнерди куртып, енди қосық жазып жүр.

Қосыбай көпке шекем толқып отырды. Қағазға қараса күлкиси келеди, моллаға қараса иренжийди.

— Япырмай-ә. Сол жазды ма екен? — деп қағазды жайып тақмақлап оқыды.

Ал, десе хош болар кеўили молланың,
Бар десе тәрк етер хәмирин алланың,
Қулақ, мурын пүтин келсе геллениң,
Ықлас пенен дуға оқысын көриң.

— Бул, тақсыр, естиярлы шайырдың сөзине усайды ғой...

— Сениң балаңда аз болған жоқ — деп тоңқылдап Есберген терис қарады. — Он бесте отаў ийеси болады. Енди оны қайтадан бесикке бөлейсең бе?!... Енди балалардың алдында не абырой қалды!... Бүгиннен баслап мектепке қатнамасын!... Мен қазы рәйиске арыз етемен!...

— Қуллық тақсыр! — деп шоршып түсти. — Бир ашыўыңызды тилеймен, молла аға! Мен баланы сизге: «сүйеги меники, ети сеники, ура бер, геўдесинде жаны қалса болар» деп, берип едим. Сиз де, биз де урып, сабап жөнге салайық! Қазыға еситтирсеңиз бизди тирилей жерге көмесиз... — Жаңа «Хәзил гәп ғой!» деп отырған Қосыбай, молланың қәхәрін көрген соң хәм қазының атын еситкен соң түнерип сала берди — Қәхәр-гәзебинизди тилеймен!... Тақсыр!...

Қосыбай кисесине қолын урып, еки тилланы молланың алдына қойды.

— Мынаны чай пулы етиң тақсыр! Бул гәп екеўимиздин арамызда усы үйде қалсын!

Молла бир майдан наз етип барып, тенгени жан қалтасына салды.

— Яқшы! Тек сениң ушын әфиў еттим. Бирақ, енди мектепке бармай ақ қойсын! Басқа моллаға берерсең. Мен енди оның жүзин көрмеймен?...

— Тақсыр, өзим жөнлеймен ғой, өйдемесе!...

— Йоқ, «Ызайы мұхмин харам!» — деп, Есберген орнынан турды.

Қосыбай сыртқа шығып та, хошласып атырып та қайта-қайта жалынса да молла пикиринен қайтпады.

¹ Адамға ыза берген адам, киси кәфир.

Нәзери пәс түсип, үйге кирген Қосыбайға Нуржамал кийликті.

— Неге жалына бересен? Тағы бір қойынды қағаман деп баратыр. Молланың сум емесі бар ма. Ертең бір ешки апарып бер, баланды арқалап жүріп оқытады.

Қосыбай хаялының ақылсығанын жақтырмай:

— Қойсаң-ә! — деп жекиринди. — Мына қағазды казыға апарса балаң дүррениң үлкенін оннан соң көреді.

— Қәне, не депті? — деп Нуржамал жымыйып күліп күйеуінің қасына келді. Қосыбай оқып берді.

Нуржамал баласының сөзіне иштен сүйсиніп, емиренип, күлсе де, Қосыбай қатыұлы қабағын жазбады.

— Өйбей, ақ жигитке не болғаны! — Нуржамал ийегін тислеп, бетін шымшыды. — Буның шайыр болайын дегені ме?

Сениң туқымыңа тартқаны. Жолың болды, — деп Қосыбай хәкис сөйлеп, ашыұын хаялынан алды. — Молла болса екі дүньяда да қор болмайды. Шайырдың сүриұли қой, үйірлі жылқы айдағаны бар ма? Бәринің де бір тапқаны бір тапқанына жеткен жоқ. Халыққа қолын жайған ол да бір қайыршы ғой.

Нуржамал күйеуінің бул гәпин мақул таппады. Ұәжлесіп дау айтажақ болып, аузын жасқай бергенде даладан «Қосыбай үйдемисен?» деп шыққан дауыс ойын бөліп кетті.

Есиктен Есенгелди ғаррының төбесі көрінді. Қолына қамшы ұстаған енгезердей ири тулғалы адамның турпаты ергенекті кеплеп турған соң артында киятырған Әжиниязды үйдегілер көре алмады, ғарры бір-еки адым алға атлаған соң ғана Нуржамалдың баласына көзі түсті... «Кейін кет!» дегендей ымлап ийегін қақты. Бірақ, ешейінде түсінпаз баласы аңбады ма, я өжетлесті ме, ғаррыны көлегейлеп, қарсы алдына ол да жылысып келе берді.

Есенгелди Қосыбайдың ұсынған орнына шығып, пияздың қабығындай үстіндегі қат-қат нағысly шапапының үшеуін шешіп, көк ала бешпентшең отырды. Жабадай салалы қолларын көтеріп, қалғыған кисидей қалып хәм салпы қабағын кирипклері айқасқанша сүзіп, етлі урты менен қалың еринлерін жыбырлатып, үйдің аманлығына дууа оқыды.

Қосыбай баласына қәхәри келсе де, қонаққа ийбе етип, дәслепп сууық пишин көрсетті де бир майданнан соң шешен ғаррының әңгимеси менен бағанағы ашыұын ұмытып кетті.

Гәптиң бир бәнтинде Есенгелди баланың әкесинен сескеніп, өзін алдына салып әкелгенін сездірді. «Урының түбі кууыс», Есберген молла ешегине жеделленіп мингеннен-ақ, қәуіпсиніп Әжинияз Есенгелдинің үйіне тартқан екен.

— Шайырлық, — бул да қудайдың берген несийбесі — деп ғарры баланы жақлап, майдалап сөйледі. — Тил менен жаққа сөйлесін деп шешенлік береді. Бас кесілсе де, тил кесілмейді. Күш атасын тыңламайды, шешенлік дүбірлеп ишке сыймайды. Бірақ, бир ауыз сөзден балаңның ырыскы-несийбесін неден салатуғынын айта қойу қыйын. Гәптиң рети келгенде мектеп молласын дәлкеклеп бир қымтыған екен, неси айып? «Әзилиң жарасса атаң менен ойна!», Баланы қабартпа. Молла бола ма, палуан бола ма, шайыр бола ма, батыр бала ма, әзелден жазмышта буйырғанын көре береді...

Нуржамал перзенти ұшын отқа-жамға түсіп, Есенгелдинің хәр гәпин иштен мақуллап, аяқ-аяғына тиймей қазан-табақтың арасында жеңіл қыймылдап жүр.

Қосыбай тунжырап отыр. Ғаррының астарлы, салмақлы хәр сөзі оның да кеуілине қонып баратырғандай, тастай түйілген қас-қабағының жыйрықлары жазылысып киятыр.

— Сол айтқаныңыз бөтен емес аў, Есеке!... деди бир мәхәлде басын көтеріп, — Баланы мектепке беріу ата ұшын руза намаз бенен теңдей парыз. Адам дүньяға шыққан соң: изим өшпесін хәм өлген соң куран оқып дууа етсин!» деп қудадан бала, перзент сарайды. Сол перзентің еткен зийнетінди ақламаса кәйтерсен. Ана үлкени. — Мәтнияздың еки жыл қатарына қатнап, мийине хәш нәрсе қонбады. Мына отырған «Қабак бас» сарының зейини илгир. Әттең көп марапатлап жибердик пе? Я буның да шабысы бир мезгиллік пе, әйтеуір быйыл мектепке ықласының сәти жоқ. Оның үстине: «балаң урыншақ, ыза береді!» деп Есберген молла бир, еки мәртебе келді. Тынышына жүрмей, жақында молласын әжиуалап қосық шығарыпты. Бәрин куртып енді шайыр болады-мыс. Өзиң билесең, Есеке, қосық пенен

сазды ийшанлар макул көрмейди. Бақсы, жыраудың талабын «шайтанның өнери» дейди. Шайырлықтан азғын талап биреуді мұқатып, биреуді күлдіріп, оның шайтандай гүнаға батқаннан өзге не сауабы бар. Мен урыссам: илимді жастан қәтім ет, хәр нәрсеге алаң болып, жолдан азба! деп урысыман. Мен атасыман, баланы әдепли өсириу маған парыз!...

— Ол айтқаның дурыс, иним! — деди Есенгелди, — Лийкин, биз баланың соқпағын қанша нұсқап отырсақ та, бағанағы айтқанымдай, тәғдирде әзелден маңлайына не жазса, соған бармай қоймайды. Ким бай болмайын дейди, — қудайы қәлемейди. Ким бий болмайын дейди, — патшасы бермейди. Ким шешен болмайын дейди, құдирети келмейди... Сонлықтан курсактағы балаға қыз бол ма, ұл бол! Десек те қудайға хәси боламыз. Мен гезбеймен, несийбем гезеди. Адамата менен Хауа-енени топырақтан бина етип, енди тирилтиу үшін саз бенен жан берген емес пе?

Саз бенен сәубетти ялған деменлер,
Адамата бинә болғанда барды.
Абыл, Қабыл енесиниң қарнында,
Олар хәм дүньяға келгенде барды.

деген емес пе? Неге саз бенен қосық шайтанның иси болады. Анасының курсағынан шыққан бөбекті қосық пенен ұйыиулеп жубатады, адамзат дүнядан өтсе қосық пенен жоқлайды. Бәйит пенен ғәззел жазылмаған кітап бар ма?! Патшалар неге тәрийпин хатқа түсириу үшін шайырларды сарайда устайды. Хан зыяпаты неге қосықсыз өтпейди. Қосық гүнә болса, моллалар сол сағасынан неге тыймайды. Мениң билиуимше шайыр тили қармақтай өткір. Кескир тыйықтың бір жүзи болмаса бір жүзи тийип кете ме деп, айбынған молласымақтың рәуияты, бул. Мине, мына баламның сөзине қара! — деп, Есенгелди басын шулғып мырс-мырс күлді. — Есбергенге дурыс айтқан. Былтырдан бери ол мақаудың нәпси ашылып баратыр. Балаларға: «тәббеде, — табақ, қуляда қуймақ!» деп шақырауық ғаздай зарлайды да отырады. Баламдики туұры, не деп едің

еле?... Хә, аға ... Ал десе хош болар көңли молланың, бер десе тәрк етер хәмирин алланың...

Есенгелди жымыйып Қосыбайға қарады, — Қәне, қай жери қәте. «Ал» — деп айтатуғын молла бар ма? Мен бір гүррин айттайын. Баяғы да бір молла тәхәрет алып отырып, дәрьяға түсип кетипти. Сақалы шошаңлап сууда мантиғып баратырған уқсайды, жағалап қиятырған усайды, жағалап қиятырған еки жигит буны көріп, жууырып барыпты. Биреуи қолын узатып: «бер!» деп атырған усайды. Қолыңды узат деген ғой! Молланың кеуилине бір нәрсе сорап тур деген пәм келип: «алла-жалла, буйырмасын!» деп қалшылдайды дейди. Соң скинши жигит қолын узатып: «мә!» деген екен, «қәне, бисмилла рахмануррахим?» деп еки қолын узатып тура умтылыпты ғой.

Ғаррының такууа сөзине үйдегилердің хәммеси де кеңкилдеп күлишти.

Есенгелди чайнегиндегі чайды ақырын кесесине толтырып қуып, шым-шым уртлады да, дастурханның шетін қайырып пәтия етті. Оннан соң Қосыбайдан:

— Ұақыт не болды? деп сорады.

— Песин бола келді ғой, — деп Қосыбай жууап берді.

— Онда песин намазын оқып алайық? — деп Есенгелди тәхәрет алыу үшін Қосыбайды ертип сыртқа шығып кетті.

Қара үйдің ишинде Нуржамал менен Әжинияз қалды.

Әжинияз жасы үлкенлер алдында әдеп сақлап, оның үстине «айыбы» үшін қызара бөртип, төмен қарап саққа жүгинип отыр еді. Үлкенлер далаға шыққан соң аяғын жазып малдасын қурынды да, анасына шағынып қарады. Нуржамал баласының жаудыраған жанарына тигилип, басын шайқады.

— Ақ жигит-ау, қаршадай шағыңнан көзге түсип, ауызға илине бермесең-о бауырым!...

Әжинияз анасына муңайған көзлерін бір аударып таслады да, қияқтай кирпичтерін үсти-үстине қақты. Басындағы қазына мақпал тақияның пөпеги, порықтай аппақ жүзине қуылып, еки бетиниң солғымланған алмасына сәукеледей төгилип, ажары гүлдей жанып отырған баласына Нуржамал жалт-жалт қарады. Сүйсінип, мийзамын бақты. Баланың ишки сарайына әлле

кандай бир хәсирет зердеси түскендей, гейде қабағын шытып, тунжырап, гейде шым-шытыр ой толқынында қалғыйды.

— Апа! Мен енди ол моллада оқымайман... Ағама айтарсаң, — деп, бала мүләймсиннип сөйледі.

Нуржамал да сууық демин алып, баласының сарсылғанына мунайды.

— Қәйдем билейин, ақ жигит-ау!... Сонда мектепти таслайсаң ба? Ағаң руқсат ете қояр ма екен. Сеннен үмити көп еді. Қәйдем...

— Мектепти тасламайман, апа! — деп, Әжинияз анасына қарап, күлімсіреген ажарын көрсетті. — Оқыйман. Бирак, онда оқымайман. Елмурат ахунға қатнайман.

Қысылып, қымырылып отырған Нуржамалдың ийнінен бір ауыр мусаллат түскендей баласына ықлас кеулін ашып, мыйығын тартты.

— Рас, апа! — деп, Әжинияз гәптің бәнтін басып, алдыңғы пикирин енди дәлиллеуге кристи. — Мына молланың билими жуғымлы емес. Үш-төрт айдан берлі бір кітапты ежелеймизде жүремиз. Ана Елмурат ахунға қатнаған балалар бизлерден бір сабақ алға түсіп кетті. Еле бизің балалар төрт-бес жылдан бери сәлем хат жаза алмайды. Есберген молла тек кітапты яд еттире береді. Мен хат жазыуды өзімше үйрендим... Усыны ағама түсіндирип айтарсаң, апа!

Ата менен ана хәр баланың мийзамын, минезін мысқаллап жастан өлшеуші, алтын тәрезі емес пе? Әжинияздың ой-парасаты, зийрек-зейіні ағасы Матнияздан да, иниси Шанияздан да өзге сынлы тулға екені сүннет жасынан берлі Нуржамалға аян еді. Сөйлескен киси дәслеп баласынса да, соңынан «баланың бойына үлкеннің ойын киширейтип қойғандай екен!» деп таңланар еді. Сонлықтан Нуржамал баласының дәлилдерін парасатлы тыңлап отырды да:

— Мениң де сеннен бір тилегім бар, балам! — деді — жылдан-жылға, шүкір ақыл-есің еніп киятыр. Сениң кешегі бір ауыз қосығына таңлайы жұрттың тақылдап отыр. Үлкейсең несийбеннен көрерсең. Бирак, бул ұақытта тақылдап, шешенсіп

қалықтың көзіне түсе берме. Жұрттың «япырмайы» жақсы емес. Тилсуқ өткиш, қаны душшы адамбыз. Биреулерге тамаша, қызық керек. Биреулер бір ауыз сөзге ызаланып, жау болады. Ағайын-қарындас адамбыз. Кисині қапа қылма, өсеріңе жақсы. Душпаныңды көбейтпе, өнеріңе жақсы... «Мың балықтың басын жеген елдің көзі қатты болады» — деген тағы бір рауият бар. Қосық жазғаныңды қой балам?...

Әжинияз мурнының ушын услап отырып мырсылдап күлді.

— Яқшы, Есте тутармыз, апа!...

Даладан Есенгелді менен Қосыбай кирип келді. Намазын оқып болған соң Қосыбайды Нуржамал ымлап шақырып, сыртқа алып кетті.

ЕКИНШИ БАП

1

Ымырт ұақты. Алдына қара ләтте үзик, артына шыпта жапқан жұпыны қара үйден ийніне сары қабақ арқалаған шийкіл сары қыз шықты. Нәзери дәрәя жакта. Әллі неден қысығандай жән-жағына үрейленіп қарайды. Үстінде лаплама бояуға боялған бөз көйлек. Ұзын жаға. Салақлау хаял әдиілеп нағыслаган. Аяғында көк етік. Басында шашақлы бөз шаршы. Сары жамбылшадай томпайған бетінің алмасына түскен тулымшағы менен ойнап, ой үстінде киятыр.

Дәрәя жағасына келді. Таллық ийримленіп, сызылып ағып тұр. Қабағын жерге қойды. Ағысқа қарап көзі қарамықтай жаудырайды. Арғы жүздегі салланып тұрған көк пішендерге, ана бір шоқ талға, жайылып жүрген малларға бирим-бирим зейінін аударып, жұртын сағынып келгендей тәбият көриніслеріне ынтығып тұр. Кеуілі гә көтеріліп, гә басылады. Әллі неге қуғанып көз жанары жауқылдайды, әллі неден жүрегі айнып, үрейі ушады. Айнымалы жүрек соғыуына өзі де хайран!...

Қыз гә ыққа, гә өрге қарайды. Ауыл бетке де алаң. Қамалап тұрған көп ойдың ортасында. Қыйқаш кеткен көп соқпақтың

үстинде тубалап тур. Геўгим түсип баратыр. Тақатсызланады. Қабақтың бас жибине асылды. Жардан төмен түсти. Саққа жүгинип отырып, дәрьяның гә өрине, гә ығына жалт-жалт карайды. Қабақты суўға батырып отырып та, еки көзи дәрьяның өрине тигиледи.

Қыз гүдер үзди ме, өз-өзинен қағынып, орнынан турды. Бирақ, усы ўақытта айдың сәўлеси менен бир кеме жарқ ете қалды. Дәрьяның ортасы менен ылағып киятыр. Кемеге көзи түскен сайын жүреги туўлап, қатты дүрсилдеди. Халықлап, еки ийнинен демин алып, гә оң, гә шеп аяғының ушынан басып, тыпыршылап тур. Тап усы ўақытта жаға менен атлы биреўдиң дүрсилдеп киятырған даўысы еситилди. Қыз жардың қойыў қараңғы қуўысына жасырынды. Саққа жүгинип отыра бергенде анадай жерде сопайып турған қабаққа көзи түсти. Қыз қабағын жасыра алмай қалды. Бул орнынан енди қайта түргелип, қабақты көзден таса қылыўға кеш болып қалып еди. Онда қыз, атлы кисиниң көзине түсиўи мүмкин еди. Себеби, желип киятырған ат жасырынған қыздың тап тусына келип қалып еди. Сонлықтан қыз еки көзин қабақтан жазбай тигилди де, сазарып отыра берди.

Дәрьяның жағасы менен жортып киятырған атлы айдың жарығы менен зеңирейип турған қабақты көзи шалып, аттың басын гүзар жолдан дәрьяның жағасына бурды. Қыз да усыны сезип бир қысым болып жарға тығылады. Қабақтан үрkip, бетлей алмай турған атқа: «Тур-р!» деген даўыс еситилди. Соны айтыўдан аттан шәпик ырғып түсти де, атын жетеклеп қабақтың қасына келди, Үрейленип жан-жаққа қарады да:

— Мына қабақтың ийеси ким, хәй-й?... деп, даўысын созып бақырды.

Бул даўысты қыз әлле кимге шырамытып жар астынан жоқарыға сығалап қарады да:

— Хәй!... деп, ийегин тислеп, денесин еки бүкледи. Безгектей қалшылдады. Оннан соң қулағы питип, жағада турған атлының не деп атырғанын еситпеди. Бир мәхәлде қыз орнынан ырғып турды да аттың қасында турған адамға бойын таслап:

— Баўырым... Әжиниязжан!... деп сыңсып, өкирип қоя берди.

Сол ўақытта дәрьяның ғырра жағасы менен жағалап киятырған кеме булардың тусынан зуўлап өтти де, ярым шығанақ ықлап қырға шықты.

Солқылдап муңын шағып, жылап турған қызға алаң болып, Әжинияз жолаўшы кемеді кимлер барын серлей алмай қалды. «Еси дурыс па?» деп аң-таң болып турған инисине қыз әллен ўақытта басын көтерип, жасқа жуўылған көзлери менен жалынышлы қарады.

— Баўырым... Кеттим мен. Хош. Туўысқан болсаң, айтпа мени Әжиниязжан!... Апама деп тағы бир гәпти баслайжақ болды да, «айтпай-ақ қойайын!» дегендей өз-өзинен буўлығып, басын шайқады.

— Хәй, қаяққа барасаң, апа? — деп Әжинияз, бул ўақытта жардан төмен түсип баратырған қызға түксирейип жекиринип еди, қыз артына бурылып, алдында турған кемени көрсетти де, жуўырыўы менен бара кемеге секирди.

Әжинияз атының шылбырын уўқалап, сәл ғана турды да «кимлер екен, билип қалайын!» деп атына ырғып минип, түнерип ыққа қарай кетти.

Кеме дәрьяның ортасына шығып, ыққа бурылған ўақытта қыз жағада қалған қабағына бурылып қарады. Жарда турған қабақ узатып қалған қыз жеңгесиндей изинде телмирип, мойнын созып тур екен. Суўқабақ гейде жар жағасында шапанын жамылып қызына хәк жол тилеп, жылап-ениреп турған анасындай болып елеследі. Қарасы семген ўақытта қыздың көз жасы өңирине төгилди...

2

Кеме аўылдан узакламай-ақ қара үйден «қыз қайда?», деген даўырық шықты. Анасы Нигарханлап еки-үш мәртебе сүренледі. Кешки тымық хәўаны толқынлатқан шаўқым сүрен гә көтерилип, гә басылады. Түн дүньясын тербетип тур.

Әлде ким дәрьяға қарай жуўырды. Жардың қабағында сүмнрейип турған суў қабақты көрди. Бас жибинен услап

жардың басына шығарды. Қабақты қолына илип алажақ еді, иши суўға толы екен. Қабақты қоя берип, сүренлеп ауылға қарай жуўырды.

Ақ сақал, қара сақал, ақ жаўлық, қызыл жаўлық, айдарлы бала, тулымшақлы қыз, — хәммеси дәрәя жағасында сап тартып тур. Сам—саз.

— Пери ... Суў пери шақырған...

Онда кийимнен бир нуска қалмай-ма?

— Қалмайды. Ал сен не деп ойлайсаң?

Әлле кимлер сыңсылап жыласады. Өрден-ыққа шабыспа. Ерегис, кейис. Жана ғана қалғып турған ауыл үсти ала буркан. Шыпта үзикли үйдің иши қыран-топан. Адамлардың шаўқым сүренине жарыса ийтлер шабаланып үреді.

Жағада түнерип, тунжырап турған адамларға дәрәяның ығынан жарды жағалап, ешекли биреў келди. Ол әлле немелерди айтып, дәрәяның ығына қарай қолын шошайтты.

Еки-үш адам ауылға қарай жуўырып кетти.

Тағы шаўқым — сүрен, тағы топалаң! Хаяллардың шаңқылдаған даўыслары, ғаррылардың көкирегін жарып шыққан буўлықпа жөтеллері, кемпирлердің тонқылдысы, қуласы тоқсан мукамдағы сеске тымық түн толқын атып, дәрәяның жағасы дүр-дүр силкинди. Самал менен жарға қулашын серипкен шабыра толқынлар да дағдарысып турғандай. Сыңқылдасып сыбырласады, жылт-жылт жымынласады. «Жолаўшыларға тиймең!» дегендей айбат шегіп, сабалап жарды тебеді. Таллықтың еки бойындағы нар қамыслар аспанның қап-қара шымылдығын жамылып, дәрәяның бетін қаппап таслағандай, жер жәхән тас түнек.

Әне, ауылдан еки атлы суўырылып шықты. Дәрәяның жағасына келди. Әлле ким менен суўыт тиллесті. Бир ўақытта кашарманнан буйрық алған шабандоздай, атлардың басын арқаға қаратып, саўырсынына қамшыны тартып-тартып жиберді. Атлардың изинен: «Кеўдесінде жаны келсе болды. Доңыздай артып әкел!» деген даўыс шаңқ ете қалды. Көп ўақытқа шекем қуўғыншы атлардың туяғының дүсирлиси жер солқылдатып

турды. Шырп-шырп урылған қамшылар түн пердесін тилип баратырғандай еді.

Усы ўақытта және бир топар адам кемеге минип, дәрәя менен қызды қуўып кетті. Жағада турғанлар ғә атлыларға, ғә суўда кетип баратырған кемеге сығалап телмирип қарап тур. Қуўғыншылар көзден ғайып болған соң ғана адамлар бирте-бирте үйлеріне таркасты.

Дәрәяның сақшысындай жағада тек еки адам ғана қалды. Олар, басына гөне шапан жамылған бир кейўаны хаял хәм оның қарсысында отырған қурашлы ғарры.

Хаял оң дизесине жағын таянып, үрейи ушып отыр. Көзлеринин жалыны семик. Жерге тесилип қарап, кирпичлерин сийрек қағады. Гейде делбедей теңселип кетеді. Қалың қайғы менен сызлаған сарсық иштен баўырын күйедей жейді. Бул қабағын жар басына таслап кеткен қыздың анасы, — Дәрибийке.

Қурашлы ғарры қыздың әкеси, — Қайып. Еки дизесін айқара қушақлап, жүресинен отыр. Ажары суўық. Алдында жыланнан қорыққан палапандай бир қысым болып отырған хаялға хәр ўақ қанталасқан көзін аударып таслайды. Тарамысланып ети қашқан бармақлары алақанының үстінде түйилип қалған. Ара тура ауыл жаққа суўық көзін салады. Бирең-сараң үйде ғана оттын сәўлесі көринеді. Олар қызды қашан әкелер екен деп уйқыламай отырған Қайыптың жан ашырлары. Қайып от шыққан үйлерди қуўат биледи. Қарсы алдында қыямет сүргін қаппап қиятырғандай, қыздың анасы мойнын ишке тартады. Жыйрылады, жасқанады!...

Жағыстағы ерли-зайыпшылар кирпич айкастырмай өрели таңды атқарады. Қоразлардың екінші шақырымынан соң шығыс жақтың қара думаны ақшыл тартты. Соңғы жулдызлар да семди. Таңның хабаршысындай өлпең самал есті. Қара шымылдығын жер бетінен сыпырып алып, түн батысқа қарай ығысып баратыр. Шымылдың желпиген ескими менен дәрәяның бети бүлкілдеп қайнап, көлдің тынып турған пішен қамыслары түн менен хошласқандай шуўласып қалды. Таң атты.

Соңғы үмит-арманын таңнан күтип отырған ерли-зайыплы еки ғам кеүйл түн сорыған нурсыз көзлерин шығысқа тигеди.

3

Бири қыр, бири суў менен атланған куўғыншылар түн ярымында дәрьяның ортасында ығып баратырған кемени көрди. Атлылар бир шығанақ илгери баратыр еди. Алдыңғы тәмпиш мурын жигит капталында секек атып киятырған жолдасына бир неме деп гүбирледи де, аттың басын көлдин ортасына қарай бурды. Екеүйи шапқыласып қалың қамыслыққа синип кетти. Қашқынлар буны сезген жоқ. Ағыстың бағдары менен кеме әсте қалғып киятыр. Ескектің қалағының суўды сыбалаған сестине кулак шүйдің тынымсыз шыйқылдаған сықырлысы қосылып, зарлы бир төгеди. Ал куўғыншылар алдында турған олжадан қалғандай, ескекке биринен соң бири алмасып түсип, алдындағы қашқын кемеге қәхәрин төгеди. Көкирегі толы жедел. Гезеде отырған мергенлердей сығалап, қашқын кемени нысанаға алып баратыр. Қол жетер жерге келсе, жаралы арысландай атлығажак, — жете алмай тур. Куўғыншылардың ескегиде өжетленгендей кулашын жайып, суўды омырып гүреп баратыр. Кемениң еки капталының көк-ала толқын. Ескекши өкшесин азнаға тиреп кемениң қара қусына басы тийгенше өңменин артқа таслап киятыр.

Бул ўақытта тас төбедегі ай батысқа кулаған еди. Дәрьяның бир шығанағынан айналып, кең кенарға түскен мезгилде қашқынлар изинен куўып киятырған куўғыншы кемеге көзи түсти.

— Ержан, артыңа қара! Туў анаў киятырған кеме емес пе? — деп, кемениң бас тахтасында мүлгип отырған Садық дәрьяның ортасына көзин тикти.

— Аўа! Кеме... Жолаўшы емес пе екен?! — деп Ержан әл-ле қандай бир қорқынышты жүрегі сезсе де, үрейленип, албыраған кейипин ескекшиге сездирмеўге тырысты. Екеүйи-нің даўрығынан сетем алып кемениң ортасында бир жанбасына қонып, дағдырып отырған қыз дизесине тиреген ийегин жулып

алды. Көзи тас төбесине шықты. Жаўлыққан көз жанары лаплап, солғын ажары қатыўлана қалды. Жүрегі бир қәлипте турар емес. Дүрс-дүрс соғып, кебзеге тийежақ нийети бар. Мөлдіреген қыз көзи кемениң артында отырған жигитке: «енди не қыламыз?» дегендей шағынып муңайды.

— Жолаўшы ма, жол қараўшы ма, ийт биле ме, не қылып киятырғаның?

Ескекши жигит әлле нени сезгендей ескекти ашыўлы ниһинде кулашлап тартты.

Үшеүйи де биразға шекем тиллеспей отырды. Үшеүйиниң де көзлери іздегі кемеді.

Артқы кеме кем-кемнен араны куўсырып киятыр. Ай уясына кирип баратырған ўақыт. Таң қараңғысының тас түнегі жарық әлемди қара думанға орайын деп тур. Сол думан менен қабатласа қорқынышлы бир сүргин киятырғандай қашқын қыз кемениң айнасына тығылып қалшылдайды. Ал еки жигит іздегі кемеге жалт-жалт қарап, жигер жыйнайды. Аласат хабаршысындай таң самалының дәслепки бир ескими менен көлдің қамыслары дир-дир қалтырап, силкинип, дүркиресип, шуўласа қалды.

Іздегі кемениң қара қусы көринди. Арасы таяў бойы қалды. Еки кемениң ескекшиси де нуқырып тартып киятыр. Изги кемениң жүриси хөктерек. Ержанның пикиринше: «жолаўшы болса неге бизиң изимизге шукшыйып түсе қалды. Дәрья кең. Алысырыктан неге озып өтпейди?»...

Шынында да, алдыңғы кемени қак айырып басып өтетугындай артқы кеме нысанасын Ержанға гөзеп киятыр.

... «Сақтықта қорлық жоқ». Таярланыў керек.

Ержан ызалы көкжалдай қабағы түнерип, өзін гүреске сазлады.

Артқы кеме қабатласа келди. Пазнадай кең пәнжели бир жуўан қол алдағы кемениң азнасына асылды. Сол ўақытта Ержан орнынан ушып турып, қолындағы таяўдың айыр ушы менен изги кемениң басын ыққа қайырып таслап, пәнже салған жигитти қағып жиберди. Сол қағыўдан ол дәрьяға жалп етті.

— Хә әкеннің... деген қәхәрли сөгис еситилди. Бул сөгис куўғыншының дәслепки тиллесиүйи еди. Қашқынлар еле тил

каткан жок. Тек кейинги кемдегилер суўга жыгылған шеригин сүйреп алып атырған ўақытта ғана Ержанның:

— Садық, ғайрат сал жора! — деген сесті шықты.

Ержанлардың кемеси қырк-елиў адым араны ашты. Бирақ, изги кеме сәдди басын дүзеп, тағы топылысқа өтті. Тағы куўсырып, тағы тықсырып, жан алқымға таяды. Қашып кутылмасын билди ме, ямаса кемениң басындағы жигиттің шаршағанын сезді ме, Ержан ембеклеп кемениң басына барды да, ескекти өзі алды. Бир ойы қолына түскен қаршығасын алдырғысы келмесе, екінші ойы қыз алдында өзиниң ғайратын көрсетипте қалғысы келген шығар, ким билсин, жигит бар күшти салып, кемени алға сүйреді. Күши шағылмаған, булшық ети шымыр жигиттің қолына түскен ескектің қалағы шығырдай суўды сапырып, кемениң қапталын көк ала толқын қылды.

Ержан ескекти алғалы кеме тағы араны аша берди. Иштен тынып жүрегі қабына сыймай отырған қыздың тынысы ашылып, жеңіл демин алды. Жигиттің салалы билеклерине, ғайратлы ажарына сүйсингендей жүзин жаўқылдатып, мыйығын тартты. Қыздың бул жымыйыўы «тәўекел!» — деп изине ерген жигитиниң ғайратына иштен сүйсингени еди. Аўа, Нигархан усы жигитке рийза еди...

Ол мухаббат базарында өз қардарын тапты. Тайғақ та демеў, тар жолда сүйеў болып, аядай кеўилине жететуғын парасатлы яр излесе, ол усы Ержан еди. Соның ушын қыз толы елди жарып, жағада жар басында ўәдели күнди күткен еди. Жигит те өз сөзинен шығысты. Пәк жан, ҳақ кеўил еки жастың үмит сокпағы бир гүзардан шықты. Усы ушын Нигархан ата-анасына бәне хәм көзаба етип арқалап келген суўқабақтың жар басында шоңқайып қалғанына налыған жоқ. Ол олма, жети атасына шекем талай гөззал аналары тепсинип үзе алмаған қырк туўар пәтиясын, күйеўлеп жүрген бир елат намысын, қылышынан қан тамып турған шәриятты атлап, «тәўекел» кемесине мингенде жалтарып бас тартты ма? Жоқ. Тек Ержанға қосылса, барлық гүна, намыс, уят, атаўылының хәммеси пәк. Ержан арқалы

баринде өтейди. Мәртебе де, әрман да, үмит те Ержан бар жерде. Соның ушын ескекке Ержан түскен ўақытта қыз жүрегіндегі «алле кәйтеди» деген уўайым серпилип, қабағы жарқ етип еди.

Тап усы ўақытта жағада еки атлының геллеси қамыстың арасынан қылтыйып көринди. Бул гезде издегі кеме даўыс жетер жерде қалып еди. Бирақ, ара ашылса да, куўғыншылар қасарысып куўып киятыр еди. Егер куўғыншылар жетсе, жалтаратуғын қыснақ, паналайтуғын куўыс жоқ еди... Сонлықтан ба, Ержанлар жәрдем күткендей жағада көринген еки атлыға жалтаңдап, шағына бой таслайды. Усы ўақытта жағадан:

— Ержанбысаң? Ержан, жағаға шық!... Атлар таяр... Тарт берман!... — деген сүренлеген даўыс еситилди.

«Жәрдемге алдымызға шыққан жигитлер екен ғой» деп Ержан кемени жағысқа қарай бурды. Атлылар жортып желип кемениң қапталына келген ўақытта: «кимсең?» деп Ержан сыбырлап еди. Атлылардың биреўи ырғып түсип кемени услаўға қолайласты. Ержан жолаўшылардың бул қылўасын жаманлыққа жорып, ашыў қазабы түтенип кетти. Жалма-жан кемени дәрьяның ортасына қашырды. Атлылар: «қыймылдасаңыз болмай ма!»... Жаныңыз бар ма деп куўғыншы кемеге сүренледі. Усы ўақытта ағыстың ығына бурылып баратырған Ержанның кемесиниң ортанғы азнасына куўғыншылардың кемесинин кара қусы дүрс етип тийди. Дәрьяның ортасында еки кеме көкпарға таласқан ылақшы атлардай айқасып, ағысты ықлап кетти.

ҮШИНШИ БАП

1

Қайып сақыў руўынан. Қосыбай менен аталас ағайин. Ағайин пәмлеп хәм сүйеў көрип, өз алдына шаңырақ болғалы үйин Қосыбайға иргелес тигип киятыр. Күш көликтен жалбыр-жабыўлы ғарры ябысы менен бир сыйыры бар.

Хаялы Дәрибийке усы шаңыраққа еңкейип түсип, емпеңлеп келин болғалы бир ул, бир қыз көтерди. Туңғышы қыз, — Нигархан. Оннан кишиси ул, — Хожамберген.

Нигархан өткен жылы он алтысын толтырған уақытта «Ашамайлы» руының байы Халмурат еки жаушыны атландырып: «Қосыбайдың үйіне түс. Қартайғанда тамыр жанартқым келеді. Балама шүберек баслы биреуін инам етсин! Жағыңыз қарысып қалмай, усы сәлемлемени тап-туйнақтай етип сөйлең!» — деп, зинхәр тапсырған еді. Еки атлы туұры нәзер алған үйге түсіп, байдың сәлемін айтты. Қосыбай бул гәпти еситип, аржақ-бержағын ғаузастырған болды. Өз топарында ержеткен қыз жоқ еді. Нигарханды жассындыма ямаса оны миясар көрмедіме, оны ойға алған жоқ. Ақыры: «көшемизде байдың хызметіне жарамлы нашар жоқ...» — деп жууап қайтарып еді, бул жууапқа намысы келген бай: «не қылған гөдек жан. Қайыптың қызын қарызына бере ме екен? Соған пәтия оқыық!» деп бул сапары жаушы менен қоса жипек шапан сарпай жиберді.

Қосыбай тубалап, толғанып, ақыры шапанды сандықтың төріне таслады да, бас елші өзі болып, аға-жеңгесінің рийзалығын алып келді. Байға сәлем жоллады:

— Бай ағамыз, әзелден хақғанын айтып, пинхәни қурық тасламағанда кәйтеді. Биринші сәлемлемесіне түсиниспеп едік. Енді сақлаулы қаршығамызды баласының қанжығасына байладық. Бирақ, қырк туұарға қыйналып, «гедей», деп басынбасын. Санасқан дос емес... Саўдаласпасын!

Нигарханның басына усылай қурық түскен еді. Пәтия оқымастан бурын-ақ, жипек шапан жамылған Қосыбай қыздың қырк туұарының тең жартысын өзінің қорасына айдайтұғынына гүманланған жоқ.

Бирақ, ол муратқа жеткермеді. «Күйеу бала келетуғын усайды... деп абысын-ажынның сыпсыңы шыққан күнлері «Қайыптың қызы қашып кетипти!» — деген хабар сап ете қалды. Қыз әкесі Қайып пенен анасы Дәрибийкенің жар басында таўланып, кимге муңын шағынарын билмей дағдырып турғаны сол еді...

Ал Қосыбай ше?...

— Шырағым-ай, бүгін кештен бери Нигарханды жойтып отырмыз ғой. Өли-тирисің излетсең-о! — деп жылап еңиреп

келген Дәрибийкенің хабары Қосыбайдың төбесінен жасын түсіргендей болды.

Ауыр жатар уақыт еді. Қосыбай төрде пәр көпшіктің он жақ шығанағына дастанып жатыр. Қалғып баратырған кисидей, қабағы тарс жабылды да қалды.

Дәрибийке сол сөзді айтты да, тунжырап төмен қарады.

— Өйбей, не дейди! — деп бул үйде сес шығарған тек Нуржамал ғана болды. Қосыбайдан еле жақсы-жаман деген жууап жоқ. Хәмме соның бетіне түсіп отыр. Әллен уақытта барып Қосыбай терең демін алып, қаддин тиклеп, малдасын қурып. Онда да:

— ... Солай де...деп, Дәрибийкеге шекшейіп бир қарады да тағы үндемей қалды. Үйдің иші тағы жым-жырт. Тағы бираздан кейін Қосыбай:

— Жөгисереме, өйтип, қақбас! Өзің қашырып, өзің тәсил салғың келди ме? Тап қызды! Халмурат бай ойнайтуғын адамың емес... деп орнынан турды да, үйден кәхәрленип шықты.

Тайда таяқ қалдырмай ауылдың бәрін дәрьяның жағасына жыйнап, суудан да, қырдан да, еки жақлап қуўғыншы жиберген хәм бағана «көкирегінде жаны келсе болғаны, байлап әкел!» — деп хәмир берген усы Қосыбай еді.

Қуўғыншылар таң қулан ийек атқан уақта ауылға оралды. Жағада еки көзі төрт болып, қызын күтип отырған Дәрибийке кемениң ишінде Нигарханның жоқ екенін көріп, «суўға жазым болды ма!» деп талып қалды. Нуржамал бетіне суў бүркіп, оны үйіне алып кетті. Қайып үн шығарыўға Қосыбайдан қорқып, таң сорыған жалынсыз көзлерін жерге қадап, ети қашқан жағына қолын тиреп, пошшадай болып жүресіне отыр.

— Қуўғыншылар киятыр, — деген хабарды еситип жағаға келген Қосыбай еки қолын артына қайырып, гә дәрьяның аяғына, гә Қайыпқа шегирейіп қарайды.

Қуўғыншылардың кемесін өрге қарай еки ат тартып киятыр. Биринің үстінде шақан көз, келте Таўмурат отыр. Ол усы ауылда Қосыбайдың тил алғыш, кеуіл жақын ат-қосшысы. Кеше қуўғыншыларға басшы етип, соны жиберіп еді.

Кеме жағысқа шықты. Куұғыншылардың арасында түри бөтен тек бир ғана жигит бар.

— Ал айт гәпинди! — деди Қосыбай аттан түсіп, сәлем берген Таумураттың қасына келип, — Қыз қайда? Анаұ ким?

— Дәрьяның ортасында бир ет писирим айкастық, — деди Таумурат. — Қызды алып қашқан ана Кулымбеттің инилери Ержан деген жигит екен. Оның да, бизиң де кемемиз аударылды. Таңның тастай қараңғысында, жасыратуғыны жоқ, қыз түе қырға шығыу бас қайғы болды. Жағаға жүзип шығып, бир-биримизди түеллесек ана кемеле отырған Садық деген жигит, ол да жүзип шыққан екен. Соны байлап алдық. Кемемиз бир дығырық ығып, қайтпада айналып тур екен. Суұын курғатып, минип қайттық. Олжамыз усы, аға! Жигитти де, қызды да таба алмадық.

— Жоқ болсын-ә! — Қосыбай кемениң қасына келди. Кемениң ултанында еки бүкленип тунжырап отырған, сылыңғыр жигиттің өзинен қаймығып сығалап қараған қыйтар көзлерине, үпик сары жүзине, сылыңғыр пишинине бир майдан суұық тигилип турды.

— Каяқтың адамысан? — деп, Қосыбай сораұ берди.

Жигит көзин бир аударып таслады да, нәзерин пәске алып:

— Мен бе, мен де бийдің ауылының адамыман, аға. Бир кембағал жигитпен. Кеше Ержан: «Қыз алып қашаман. Сен қосшы бол», — деп еки тилла берип, жаллап еди... Қызға емес, тиллаға қызықтым, аға. Аш-жалаңаш адам болған соң шыға койып едим. Бундай шатағы барын, мен ахмақ қәйдем билейин. Кеме аударылған соң «қызы да, жигити де қурысын!» — деп, қара басымды зорға жағаға алып шықтым. Мениң арзым сол, аға! Кисиге зыяным жоқ...

— Сизлердің бул урлығыңыздан бийдің хабары бар шығар. Ол кисиге ойластыңыз ба?

Жигит кирпичин үсти-үстине қағып, ойланып турды да:

— Қәйдем аға, Ержан бийдің үйине кирип шығып, ойласып жүр еди, — деди.

— Босат бул бийшараны, — деп Қосыбай Таумуратқа буйрық берди де, жағадағы адамларға қарап: — Енди сизлер де үйли-

үйиңізге тараса койың! — деди. Қайып тап сол ўақытта басын көтерип, мөлтилдеген көзлери менен Қосыбайға жалбарынып қарады.

— Қосыбайжан, қыздың өли-тирисин излетсек қәйтеди? Мен өзим...

Қосыбай Қайыптың аузындағы сөзин жулып алды.

— Сен хеш қайда бармайсан. Суұға кетсе жолы болсын. Үйтилген нашар өз басын өзи жутады да қояды. Тири болса Кулымбетти паналамай, гөрге бара ма? Отыр үйінде, шарўана айналыс!

Сол ўақытта Қосбайдың көзи ауылдан қуйындай шаңғытып шығып, арба жол менен арқаға қарай шаўып баратырған бир атлыға түсти.

— Анаұ ким өзи? — деди қолын қабағының үстине апарып.

Атларды жетекке алып киятырған Таумурат омыраұын тиклеп қарап турды да:

— Әжинияз емес пе? Сол ғой... деди.

— Каякка баратыр ол Шақыр бери! — Қосыбай қурашын қол ушына көтерип еди. Әжинияз еситти ме, еситпеди ме, артына бир қарады да, қайрылмай қолдың ултанына кирип көзден ғайып болды.

Қосыбай тунжырап, теңселип жүрип үйине қайтты.

Ауылдың иши сыпсың әңгеме. Еситкенин асырып, бөрттирип айтыұшылар да жоқ емес: «Қайыптың үйине күйеу баласы Ержан келген усайды. Усылардың өзлери хабарсыз емес. Дәрибийке жәдигөй жорта көз жасын төгип жүр. Тек көзабаға жылайды. Еле көрерсең!» деген компылдақ гүрриң ашыған қамырдай көпшип баратыр.

Қосыбайдың да бул сөз қулағына тийди. Бай қудасынан айбынған ол, бир күни Қайыпты шақыртып алып, әңгимениң анығына жетежәк болып еди, ол: «алла, жалла! Бир куда бар ғой иним, бул ғыйбат! Көрсем көзим көр болсын!» деп ант ишти.

Енди Қосыбай Ержанның ауылынан шыққан сыпсың гәпти аныклау ушын астыртын жансыз жиберди. Бул — жаны бар гәп екен. Ший сығалып, тың тыңлап қатқанлардың хабары бойынша: «Ержанның табылғаны рас. Бирақ, қашып жүрген

усайды... Жақында Құлымбет бийге келип бой тасалаған усайды. «Гәп сөз басылғанша бойыңды тасалап жүре түр!» — депти.

Қосыбай хайран болды... Егер кеме аударылған жөни менен қыз неғайбыл кеткенде бір сәри еди. «Үйтилген еки жас, — Ержан менен Нигархан басына жетти де қойды. Сизге келин, бизге күйеу буйырмаған шығар. Тәгдийирге не шара?» деп, Халмурат байға сәлем жоллар еди. Мына Ержанның тири хабары қыз дауын тағы жаңғыртып тур. Егер Ержан тири болса; қолынан қызды тартып алып, ел дәстүрін аяққа басқан қыз-жигиттің тәмбисин бериу керек. Олай болмай қыз өлген болса, Ержаннан кун талап етиу керек. Онда еки ел әрұақ-уран шақырысып, жаушы салып, аразласуы хәм бир питимге келиуи лазым...

Усы төрелиги өзине макул түсти. Таумуратты атландырып, Халмуратқа жоллады. Ол да буны макул депти. Қосыбай:

— Қатын, хәй! — деп, Нуржамалға сүренледі. Сырттан: «не өзи?» деген хаялының дауысы шықты.

— Әжиниязды шақырып жибер. Тез келсин!

Әжинияз үйге кирип, төрде тунжырап отырған әкесинің бир қапталында саққа жүгинді. Қосыбай кәддин жазбай бираз ойланып отырып, әллен ұақытта тил қатты.

— Балам... Бир сәлемнама жазбақ лазымлы болып қалды.

— Әжеп ата! — бала орнынан турып қамыс қалемше менен ағаштан ойылған дәуетин хәм сарғайып гөнерген бир жапырақ қағазын алып, саққа жүгинип отырды:

— Жаз балам! — деп Қосыбай ойланып қалды да, тағы тәкирарлады, — Жаз балам! Құлымбет бийге жаз балам... «Қосыбайдан дууайы сәлем болсын. Ел халқыңыз парахатшылық па? Жаныңыз хәм малыңыз аман ба? Ана Халмурат бий бизиң кудамыз еди. Келинин узатайын деп атырғанда Сизиң әмекиңиз Ержан алып қашып кетипти. Айтыушылардың гәпине қарағанда Ержан бойын тасалап қашып жүрген усайды. Жесирин алып бассынғанына Халмурат хәм ел дәстүрін бузғанына биз хәм қапалымыз. Сиз бенен бизиң көзимиз тири ұақтында шәриятты бузған саяқ-сандырақ пенен тентекке тәкийт бермек лазымлы. Бир сууаттан суу ишкен, бир жаға бойлы ағайин

қарындас адамбыз. Усындайдан заман айнып, ел бузылады. Ел қатқудаларының аузының дууасы қашады, Ал гәрез; жесирди қайтарып, бузық тентегин жөнге салып, жүуенлейди! Деп Халмурат бай хәм биз сизиң бийлигинизден көп-көп дәме етемиз. Зинхәр сәлем жоллаушы — Қосыбай».

Қосыбай баласының қолынан қағазды алып еки-үш бүклеп тос қалтасына салды. Усы ұақытта есиктен Нуржамал көринип еди.

— Таумуратты шақырт! — деп, отыруға бейимлескен хаялды қайта турғызып жиберди. Әкеси менен баласы тағы оңаша қалды. Әжинияз ой үстінде отырған атасына өз ақылының төрелигин айтқысы келип, бир-еки мәртебе оқталып қойды. Усылай отырғанда көз алдында кеше ғана қолынан жетеклеп ойнатып өсирген қадирдан апасы Нигархан елеследі. Бала буннан ары әдеп сақлай алмады.

— Ата, Руксат етиңіз! Оларға не тәкийит берер екен? — деди.

Қосыбай да усы жаза үстінде ойланып отыр еди. Баласына жалт қарап, қабағын жапты. Сорауын өзине қарсы қайтарды:

— Китапты оқыдың. Шәриятта не дейди?

— Шәриятта егер некени бузса, қызды алып қашқан адам қылың малын төлеп, куда жағын рийза етиуи лазым.

— Ал егер халы келмесе?

— Халы келмесе өлместен бұрын рийзаласса болғаны.

Қамалдың елиу жасында бийнеке хаялының қалың малын төлегени жақында емес пе? Жәмәт ғамыңызға соннан соң қосып алдыңыз ғой.

— Егер куда жағы көнбесе?

— Шәриятта үш мәртебе алдынан өтиу лазым. Көнбесе мохминнің арзыу-халын тыңламағанның өзи кәфир емес пе?

Қосыбай басын шайқады.

— Сен менен бизиң шәрият ғой, бул балам! Есен қазыда шәрият көп. Бир сарпай менен шәриятты жүз түрлендиреди. Қазы менен молла, — дәулетлиники... Әй балам! ... Сеники китап шәриятты. Шәрият көп... Араласпа, бұған, еле жассан, қазының алдында талай молланы майырғанбыз. Майырыласан!...

Қосыбай түнерип, түйіліп қалды. Әжинияз сам-саз. Атасының сөзлерін иштен қайталады. «Шәрият көп... Майырғанбыз... Майырыласаң!» — «Мен майырылмас едим»... деп иштен өжет-лесіп кетті.

Таумурат Қосыбайдың сәлемін алып Құлымбеттің ауылына кетті...

2

Құлымбет, — Таллықты жағалаған елдің бәріннің бийі. Жасы еліуді куысырып баратырған кисі. Хан алдында беделі артып, «Майлы шенгелдің» бергі жағына Айдостың ярым хан болып, Қоңыратты аузына қаратып тұрған жыллары «қолдаулы» ауылында хәмелдар болмаған адам нәкен саяқ. Ярым хан ағасынан дәмөгей болып, сол жыллары Құлымбет те атқа минди. Хызметі жақты. Айдос Құлымбетке өз ауылының бийлігін берді. «Құлымбет» ауылы атанды.

Айдос десе аузындағысын жута алмай хызметіне пәйик болған бий, ярым хан ағасының дәслеп есигінде отырғанын мәртебе билсе, бара-бара көкірек басып, төрине өрлейтуғын дәрежеге жетті. Бір күні Айдостың кейпі дәшип отырғанда Құлымбет бой таслап, ағасынан «Боз атау» өңіріндегі елатты қоса сорады.

Айдос Есенгелдиннің қолынан бийиклікті тартып алып, Құлымбетке берді. Мине, соннан бери оның қоржыны жууанып, алдынан кесе өткенге азыу салып тур. «Бий көп болса, дау көп болады» дегендей, хәмелдарлардың көбейгени ауылға көтере мийнет еді. Оған себеп бириншиден — Құлымбет бийлікті алған соң қоластындағы алыс жатқа салғыртты батыра салса, екиншиден, — алдында жол салып кеткен устазынан алған тәлими бойынша ол да: «Айдос болып, ханға жаранаман» деп, бийлік қамшысын шыйрақ услады. Оның үстіне гөне бий, Есенгелдини тақымынан өткеріу үшін «бір қыр көрсетсем!» — деп әрман ететуғын еді. Ал Ержанның бүгінгі қылұасы тынық сууды шайпауға қолайлы бір үргін еді. Себеби, Есенгелди менен Қосыбай ар-намысы шерик ағайин еді.

Ержан, — бийдің аталас ағайини. Қосыбайдың ауылына сапар ететуғын күні қыз туұралы кулак қағыс етип, бий менен кеңесип те алған. Есенгелдиннің ауылына Құлымбет бий тағы бір қыр көрсеткиси келип, Ержанның талабын мақуллап, өзі атландырған еді. Бирақ, Ержанның талабы оралмай келді. Жолдасы қолға түсті. Қыз сууға кетті. Бий жигитке: «олжасыз неге келдің?» деп сууық қабак көрсетсе де, Есенгелдиннің ауылының бір қызы шығын болғанына кеули хош болды. Усының менен бирге жаман атлы болып келген Ержанның тәғдирине де жаны ашыған жоқ.

Түс мезгили. Күн қапырық ыссы. Қара үйдің артқы шийін түргизип, төрде, кураклы көрпешенің үстінде теңкейген пәр дастықты қолтықлап бір қырынлап яұмыты мұрт, қаба сақал жалпақ бетли бий чайды кейип етип қайтарып отыр. Жағасын молдан қайып жийеклеген ақ сүп көйлегинің етегін желппп, ылақаның қарнындай иркілдеген семиз курсағын арқа жаққа қаратып жатыр. Жан қалтасына қолын суғып түйіншик шүберекти алды да жүуеридей тирийекти аузына таслады. Кесени аузына апарып, көк чайды бір уртлап, гүйсеген өгиздей тирийекти сорып жатты.

Есиктен аяғын газ-газ басып бийдің бәйбишеси келді. Жағасын алты ели қошқар мүйізлеп нағыслаган қызыл жипек жегде жамылған. Басында хайуан қаслап ораған айдыллы түрме. Есиктен тауыс қустай ғайры нағышланып, наз етип, сүзіліп, сызылып кирди. Бәйбише қанша сыйқырласа да бий қаддин бузған жоқ. Арбап алдай алмаған жыландай тауланып, көзинің нуры түнерди. Еки қатын күндеслиги ишин өртеген бәйбише бийдің салқын қарағанына бултыйып қалды.

— Сизге биреу келип тур. Кирсин бе? — деди.

— Ким өзі-о? — деп, бий шекесинен қарады.

— Сен қадирлемеген бәйбишеге ким жөнин айтсын! — деп, үстіне тоқал алған бийди шағып сөйледі.

Бий селк етип, аяқ-қолын жыйнап, артына қарады. Аузын тобартып тұрған бәйбишенің өкпесін жазыу үшін енді нәубетине ол арбады.

— Бир тоқалды басқара алмайсаң заңғар. Билсең ол сениң күнликши шорың ғой. Оны сүйгилик ушын емес, сениң ақ саўсағың күйеге былғанып қараймасын деп алдым. Астың жер, үстин тепки қылып жумсай бер, шабазым! Сениң хәр басқан изиң жүз тоқал, — деп ғаркылдап күлді.

Тоқалдан өшин алыў ушын бәйбишеге де усы сөз керек еди. Таўы бирден босап, жаңа ғана түнерип турған көзлериниң қарашығы ойнақшып жарқ етти. Бәйбишениң өкпеси тарқап ашыўы басылған сайын, бий беглик тутымына түсип, мақтаншақ қораздай жаўырынын гүжирейтти.

— Жаңағы жолаўшы қайда? Кирсин!

— Айтайын, — деп бәйбише үйден танаўы желпилдеп шықты.

Есиктен үлкен қара курашлы биреудің:

— Ассалаўма әлейкум!... деп, созылып шыққан даўысы еситилди. Бул Таўмурат еди.

Бий: «отыр!» деп жапсар бетти усынды. Қолына камшысын ұслаған қонақтың мийзам келбетин бий көз астынан сынап шықты. Оннан соң оң жаққа жамбаслап ширенип алды да:

— Хә. Жолаўшы жол болсын! — деди, әллен ўақытта.

Таўмурат қойнына қолын суғып, төрт бүкленген қағазды алып, еңбеклеп барып, бийдің алдына қойды. Бий қағазға қарап, көзин жазбай отырды. Жолаўшы бул ўақытта бийдің қасы-қабағына тигилип отыр еди. Қәпелимде бийдің бет-әлпи, ажары бузылып, көз алды шатынап кетти.

— «Қашқан жаўға қатын ер» деген, дәрьяның қамысын паналап баратырған еки ғәрипке Қосыбай нөкер жибергендей ким еди?!... Жесири кетсе ел табады. Айтысып таласса, тартысып шертиссе, — Ержанның елаты бар емес пе? Сораўсыз жан ба еди Өши, ары кетсе қашкынды куўғанша, берман, бизге неге келмейди? Өзи ислеп, енди неге өкинеди. Маған дәрьяға жылым салсын, деп жиберди ме? Бес шайылық нашар кеткен менен шаңырақ жойтылмайды, бизге шаңырақ ийеси ер азаматымызды таўып берсин! Сол күни қыз бенен жигитти куўған қаракшы — баспашыларды байласын! Азамат пенен

нашарды тәрезиниң еки басына қойсын. Тең тартсын. Өлшемін көрсин. Сәлемін оннан кейін жолласын. Бул жақтағы зар жылап отырған Ержанның анасына перзентін куўыстырсын. Қосыбай молла қурық таслап ойнағандай қайсы елаттың төреси еди. Қысса китабын кушақлап, тек отырсын. Күн даўының қамшысы өзине тийип жүрмесин. «Бийлик — сол!» — деп, Құлымбет гәпти кесип таслады.

Иштен силтидей тынып гәпке кулақ салып отырған Таўмурат басын көтерип, бийди ғаўзастырып кеткиси келди.

— Тақсыр, бий аға! Ержан аман саў куўысса. Қыз өлген болса. Оны ким төлейди? — деп қара дүрсин гәп пенен тосыннан қоя берди.

Бийликти кесип айтып үйренген бий жаўшының дәлден дуўры сораўын кеўлине тик алды.

— Сен не билесең? Ешқиниң егиз туўып, сегиз болғанынан басқа не аңғаратуғын едің. Өлсе қызың, — өлтирген өзин. Бийликти шаймалама!

Құлымбет «үйди босат!» дегендей керегеге терис қарап аударылды.

Таўмурат бийдің жуўабын алып, аўылға атланды.

ТӨРТИНШИ БАП

1

Гүздің киргенин хабарлағандай бүгін күн бирден салқын тартты. Самал да желемиклеў жағымсыз тийеди. Күннің ғызлаған хәуиринен қаңбақтай куўрап, елпилдеп турған көктеги жуқа, көгис, ақ бултлар ызғырықтан жеркенгендей тарап кетти. Арқа жақтан бәхәрги өртеңдей қаппап буўдақланған қара қоңыр бултлар киятыр. Аспанның уша басына өрмек салып, узақтан жекке-сийрек кәрўаналардай шубырып ушқан тырналар кублаға қарай өтип тур.

Кеш песин ўақытта күннің ырайын бузық көрген Нуржамал шийшең үйге жекен шыпта тутты. Үйдің артындағы үзикти

түсирди. Белдеу жипти тартты. Жанбауын байлады. Оннан сон есикти түсирди де, үйдің қапталында күнге куұрап жатырған бес-алты тезекти терип алып, үйге кирди. Тезекти ошаққа қалап, от жақты. Оттың хәуирине тула бойын жылытып үйдің қапталында күнге куұрап жатырған бес-алты тезекти терип алып, үйге кирди. Тезекти ошаққа қалап, от жақты. Оттың хәуирине тула бойын жылытып үйдің ишіндегі дәскелерине көзін салды.

...Керегениң басын жағалап тутқан қызыл баскур менен ак баскурдың ғайры нағышларына машкы етті. Қызыл баскур қырылып, гонерейин депти. Ақ баскурдың еле әри кетпеген. Бояуы, нағысы жарқырап тур. Оның қасындағы қызыл баскур мәхәли өткен келиншектің ажарындай шыйрағы босап, түси оңып баратыр... Усы баскурды ол әкесинің үйінде қыз болып отырған уақтында өз қолы менен бир ярым жылда тоқып питирген еди. Анасы пақыр қызының шашы өрімге келиуден қолына ийне услатып, кесте үйретті. Ал қызын айттырып жаушы келиуден өрмекке отырғызып, усы баскурды тоқытып еди. Бас нағысларын, ана... «Түркмени терме», «Хорасаны гүл», «Иранный», «Шыбын канат» нағысларды анасының өзи тоқып еди. «Қыз қылығы хәм өнери менен жат журтта қадирли» — дейтуғын еди. Нуржамалдың да мәхәли усы баскурдай бояуы солып баратыр. Келиншек болып еңкейип тәжим еткен жыллардағы апыл-тапыл аяқ басатуғын қызлар узатылып кетти. Нигархан есине түсти: Өз қызымдай бауыр басып қалып еди. Қай жақларда, қайсы есиклерде жалтаң болып жүр екен... «Кише кешир, хошласа алмадым. Ығбалым солай болды!» деп жар басында жылаған шығар. Нашары қурысын, заманы болмаса! Қыздың жасы тамбаған арбаның алтақтасы бар ма? Ырзаман шырағым!...

Нуржамал көйлегинің жеңи менен жасаураған еки көзін сыпырды.

Есик ашылды. Шапан жамылған Дәрибийкенің басы көринди. Нуржамал орнынан өрре турып, «шешен шеше!» деп, кемпирге қолын узатты. Кемпир төрге шығып отырды.

— Жаңа үйди жыйнастырып, күн желемик болған соң тезек қалап, отқа жылынып отырып, Сары қыз есеме түсіп кетти. Көзинің жасы шығып кетипти. Дым ғана бауыр басып қалған екенмен. Жалтылдап кирип, жауқылдап күліп жүретуғын еди. Көше босап қалғандай болды. Хабар жоқ па шеше? — деди Нуржамал.

Дәрибийке ауыр гүрсинип, ети босап қалта-қалта болған, жол-жол жыйрық қансыз еки бетинің алмасына тамған жасларын жаулығының ушын менен сыпырып отырып:

— Ха-а-бар, жоқ-ғой — деп муңайды. Перзенти есине түскен ана егитилип, парлап ағып киятырған көз жасын кисі үйінде тоғиуге тартынып, ийегин кесе белден тислеп, буулығып ышқынды. Еки ауыз сөзден артық сөйлеуге көкирегін баса алмады. Денеси, өкпе-жүрегі айырылып, жарылып баратырғандай еди. Шығанағын оң дизесине, ийегин оң қолына тиреп, жудырығын тастай түйеди. Талықсыған тәкилетте көзін жумды.

— Кемпирдің кем-кемнен сыйқы қашып, бир ууыс болып, қалтырап, зир-зир етип турғанын көріп, Нуржамал: «Неге айттым. Жүрегіне шер салдым-ау!» деп қысынып кетти. Кемпирдің қурысын жазыу ушын хийле изледі.

— Шеше!... Сабыр етсе. Аманшылық ғой. Сары қыз сау болса, бир жерден шығады. Қырғыш жағайық. Қарай аласан ба? Ямаса пуштанай шешемди шақырып келейин бе? Айтса! Шеше!

Кемпир жасқа толы көзі менен Нуржамалға қарап:

— Сөйте ғой! — деди.

Нуржамал орнынан ушып турып, керегениң басына илинген шекийнеден ири сазанның қаусап кепкен ақ қырғышын алып, ғыжлап турған шокқа таслады. Сөйтти де үйден шығып кетти. Өллен уақытта хасаға теңлесип, бели бүкирейип қалған кара кемпирди ертип кирди. Бар етті танауына жамап қойғандай, шоңқайған бақа мурнының басын кекшейтип, етегин жайып жиберген екен. Баска мүше, ажары ысқынсыз емес. Пуштанай болса да, абысын-ажынға қадири бар, туянадай зийрек, еси кемпир болса керек, есиктен көриниуден пири киятырған

суўпыдай Дәрибийке өрре турып, тәжим етти. Қолын узатып көрисиپ, өзиниң төринен орын берди.

Қара кемпир еки қолын көтерип үйдиң аманлығына дуўа етти. Оннан соң қапталындағы Дәрибийкеге қарады:

— Амансаң ба, шырағым? Қызың да сонындай болыпты. Ығбалы болсын! Бара бериўге, қартайып жас басқан соң, сен де бир байлаўлы қабақ екенсең. Отырсаң кемирип кереге жеп баратыр. Далаға шықсаң, соқпағыңнан ғабырысып, аўыл үйдиң ортасында адасып, балаларға жалынасаң. Соның ушын өрисиң үйдиң алдындағы күн шуўақ. Еситип атырман. Тилеклеспен! Бахыты ашылысын! — деп, кемпир енди Нуржамалға бурылды:

— Келин, балаларың саў ма? Қосыбайжан саў жүр ме?

— Шүкир ене шүкир! — деп Нуржамал тезекти отқа молырақ қалады. Шәўгим қабақтағы суўды қара куманға толтырып куйып, отқа қойды. Чай ошақтағы оттың үстине төрт туяклы темир ошақты орнатып, үстине төрт кулақлы қазанды кийгизди.

— Кемпирлерге жумсақ шәўле асып берейин.

— Садағасы кетейин. Айкулақлы сазан бейиштен шыққан дейди. Биз билмеймиз, куда биледи.

Кемпир иштен әлле немелерди толғап ыңылдады:

«— Жылқышы қустың баласы,
Жылға болар уясы,
Жылға түбин суў алса,
Жылап шығар анасы —»...

деген, бийшара қызына жаны төзбей пошалап тур. Перзент дағы яман!...

Кемпир жердегі қырғышты алып, оттың жалыны менен шатынап; қабыршақланған бетіндегі қым-қыйқаш тор сызықларға қарап ойланып отырды. Әллен ўақытта басын көтерди. Дәрибийке қызын көрип келгендей кемпирдиң аўзына үңилди. Кемпир қырғыш пенен сөйлесип отырғандай даўысы гүбирленип, «Хе... аўа... Хим! ...Яқшы!...» деп, ақырысында мақуллап:

— Я бисмилла! — деп даўысын шығарды — Қырғыштың айтыўына қарағанда, қызың еле жол жүрип баратыр. Тоқтаған

жок... Өлимнен аман... Мине, мына сызық... — деген ўақытта хәммеси қырғышқа қарады, — узын жол, кетип баратыр. Жекке өзи емес. Көпшилик ғой, жаным!... Мына, қара дақ. Азғана сарсығы, сағынышы, уўайым болыў керек... Қызың әуели қудай аман!... — деп, кемпир қырғышты Дәрибийкеге берди.

Дәрибийкениң келбети ашылып сала берди. Қырғышта көрип турғандай ынтығып қарап, баўырымлап жылады хәм қызының тумар хатындай балықтың еки ели қырғышын ақ жаўлығының ушына кәстерлеп түйди. Түйди де түйилди. Перзент, айралық дағы. Ана баўырын тағы музлатты. Енди келинине бопса-назын айтты:

— «Әжели жеткен ғарға бүрkit пенен ойнайды!» — деген, бай бизиң не теңимиз еди. Жарлы-жақыбай болатуғын еди ғой! «Қассапшыға ет қайғы, қара ешките жан қайғы...» Бир-биримизге сүйенип отырған күнимизди де көп көрди-аў!... Кимнен көрермен... Кимге арзыў-халымды шағарман!...

Дәрибийке ақыраптың¹ бултындай түнерди.

Қазандағы шәўлени табаққа салыстырып атырған келини абысынының бул пинхамы сөзин қашшан-ақ сезип еди. Сыр шашнады. Иштен айыпқа да буйырмады. Күйик көтергенге жорыды да өзін сабырлы услап, жақсы-жаман демеди.

Тек «пуштанай» кемпир хошласып, мақуллап, әдейи ыңылдысына түсти:

«Бай менен бай куда болса,
Араларында жорға жүреди.
Еки жарлы куда болса,
Ортасында дорба жүреди.
Байға жарлы куда болса,
Қайдан куда болдым деп,
Жарлы пақыр зорға жүреди!...»

Көргенбиз балам, көргенбиз. Не көрмеген мәстанбыз!...

Нуржамал еки кемпирдиң алдына табақ тартып болған соң, өзинс тийип турған гәптиң ушын қайтарғысы келди.

¹Ақырап—октябрь

— Кисиден көрерлиги жоқ. Баслаганы бар шығар...

Әзели ығбалы солай болса, нәсийбесин узақка шашса, қыз бала тири жүрсе бір шығар теңлікке. Сарсыла берме шеше, аўқат же!...

Аўқаттың пәтиясы оқылды. Дәрибийке қасындағы кемпирди өзи менен коса алып кетиўге көндирип, орнына турғызды. Қолына хасасын услатып атырып, Нуржамалға карады.

«— Отқа келген қатынның отыз аўыз сөзи бар». Қайнаған бақыратугын болды-аў. Еле бир буйым сораўға келген екенмен. Жаңа есима түсти... Келин, бар болса маған бир зерен ун бер. Қайнағаңа сықпан ислеп берейин. «Бир терлесем!» деп еди...

— Хе, жақпасланып қалды ма? — деп, Нуржамал керегеде илиўли тери шанашқа қолын узатты.

— Кеше қараңқалғыр пишенди суў алып кетипти. Соны жыйнайман деп жүрип, аязлаған усайды.

Нуржамал Дәрибийкениң жаўлығының бир ушын жайып шанаштағы унды аўдарып еди, аздаў екен. «Қоя тур!» деп, сыпырадағы унды да қағып салып атыр еди, оқыранған аттың сести еситилди. Хаяллардың сыртқа қулағы ербеңледі.

— Бола ғой! Болады. Мырзаға келип қалды. Кетейин... — деди Дәрибийке.

— Келсе келеди дә. Асықпан, — деп Нуржамал ун түйген жаўлықты қолына услатты. Қара кемпирди жетеклеп Дәрибийке үйден шықты.

БЕСИНШИ БАП

1

Қосыбай қолына қамшысын услап, үйге кирди. Нуржамал төрге курақлы көрпеше жайып, дастық таслады. Төрге шығып отырған күйеуиниң қасы-қабағына қарап хызмет ететугын күндеги дағдысы бойынша көз қыйығын салып еди, келбети солғын екен. Нәзери пәс. Әлле кимнен дәкки көрген киси тақылетте.

Қосыбай да ажарын алдырып отырғанын жасырмады. Кеўлин қобалжытқан гийне-өкпесин хаялына шағынды. Дәккини Халмурат қудасынан көрипти. Быйылғы быхәрде байдың қарамағындағы көлден бир еки танап жер сорап алып, пишенін орғызған екен. Суўынланған ақ пишенди гүдилеў ушын бүгин Қосыбай көлге барса, орны тып-тыйпыл. «Ким алды?» деп дәреклессе, Халмураттың дийқанлары арбаға тийеп кетипти. Ыжлесіўге барып: «Жеринди қайтыс етсең-ет. Орылған пишенимди бер?» десе, бай қырын қарап күш көрсетипти. Дәме еткен қудасынан пуш болып қайтыпты.

Қосыбай «не дады мәмиле айтасаң?» дегендей хаялына карады. Әжинияздың гүписин жамылып, бир дизелеп телмирип отырған Нуржамал ериниң гейде далбай қағып кететуғын минезин минеди.

— «Қолың көтере алмаған шоқмарды белге неге байлайсаң» — деген шабазым. Бай киси қорана қарап қатнасады. Жыл-жылдан қолы жуқарып баратырған бизди бай не қылсын! Шешем менен екеўимиз куда болыўға әзелийден қарсы едик. Бизди: «шашы узын, ақылы келте» дедиң. Оның үстине куўғыншы атландырып, Ержанлардың кемесин аўдарттын. Байға жарамсақландың... Қыздан айырылды. Сениң алдыңда ғана шешем келип: «мениң теңим бай ма еди. Аш тамағым — тыныш қулағым... Саў басыма ғаўға салды» — деп жылап, еңиреп кетти. Ақылласпайсаң шабазым!... — деп көптен берли ишинде қат-қат болып жатырған дебдиўин шығарды.

Қосыбай хаялына қарап: «дилўарсый берме» деп аларды. Аўзын жаңа жасқайын деп атырғанда Мәтнийаз бенен Әжинияз қосақласып кирди. Мәтнийаз төрде отырған әкесин көрип, инисине «көресең» дегендей көзин ақыйтты.

— Аға! Мынаў қақайып жүреди де қояды. Малға қарамайды. Гүржеңлеп жүреди де қояды. Онда мен де...

Гәппин аяқлай алмай буўлығып қалды. Әжинияз қәддин бузбады. Ишинен ағасына: «бақыраўық түйе» деп күлди. Шынында да Мәтнийаз Әжинияз бенен қатар турғанда пишини үлектей домбық бет, добал қара еди. Күш жағынан әкесин бөктерип кеткендей сүйеги ири.

Қосыбай хаялының ашыұын баласынан алмақшы болып, Әжиниязға қарап аларды. Әжинияз елестирмеген бала усап:

— Аға! Қайып атам кешеден бери сырқас екен. Көрейин деп барып едим. Сизге өкпесін айтып жиберди. Қызым барда: «рийзалық бер байға» деп, әкең үйден шықпайтуғын еди. Енди басын сукпайтуғын болды. «Аталастан алтау болғанша, енелестен екеу бол» деген. Туұыспағанын сездирди. Ала жипти кесисемиз бе? Айт усыны әкеңе, деди. Ала жип дегенине түсинбеймен... — деп, жапсарға барып, салдамлы малдасын курып отыра берди.

Нуржамал ишинен жымыйып күлди. Баласына сүйсинип жалт қарап, орнынан турды. Тағы дау айтама деп қәуипсинди ме:

— Үлкен үйге жүр. Саған майсөк былғап қойып едим, — деп, сыртқа Мәтниязды ертип шықты. Байдан жеген дәккисине баласының мына сөзи тағы қоса қамшы болып, Қосыбай дағдырып отыр. Сырттан аттың дүбири еситилди.

— Ким өзи? — деп Қосыбай Әжиниязды сыртқа жумсады. Азғанадан кейін Әжинияз Таўмуратты ертип кирди.

Бай менен кудалықты, Қайыптың қызына ағалықты келистире алмағанына хәм тум-тустан қысқыға түскенине иренжип отырған Қосыбай Таўмуратты көргенде еңсесін басқан аұыр қайғыдан айрылғандай ғаұзаң-гуұзаң етти.

— Саұ-саламат, аман келдің бе? Анау күнги хабар тақыйық па екен? — Қосыбай Таўмураттың аұзына тигилди. — Аұа. Сөйле!

Таўмураттың усы келиси менен усы отырысында қандай да бир қорқыныш епкини, өкиниш бады, иренжиген кеуил дүмпиуи сыртқа теуип турғандай. Жигит үндемеген сайын Қосыбай қобалжыйын деди. Кем-кем ол да енжары болып, едирейип қалды. Таўмурат иштен суұық демін алды.

Жигит бийдің жуұабын бир бап пенен сөйлеп шықты. Хәр гәпти аяқлаған сайын көз астынан Қосыбайға қарап, иштен сынап отыр. Бурынғы пәти жоқ. Кеули қайтып қалыпты. Бийдің дәсте-дәсте хәм ызғарлы буйрығын еситкен сайын турқы

киширейип баратыр. Дауагерге емес, қорғаныұшыға усайды. Қайта Таўмураттың өзинен дәрман сорағандай кейипте. «Не ушын бирден бул салқа түсти. Айтысатуғын қудасы Халмурат кайда!... Қосекең мен кетерде зор еди ғой...» деп жигит те хайран бола баслады.

— Соның менен әкелген жуұабың усы ма? — деп Қосыбай Таўмуратқа тикшийип қарады.

— Енди не қыл дейсең, Қосеке-ау!... «Қызды куу!» дедің, — куудық. «Бийге шап!» дедің, — шаптық. Бизде не гүна қалды? — деп жигит те тикирейди.

— Ендиги мәсләхәт! Хош. Ендиги жағдай...

Қосыбай жалынлы көзлерін бир нокатқа қадап үнсиз қалды. Усы Нуржамал келип үйдегилерге түски аұқат әкелди.

Түсликке айран қатып бийдай жарма писирген екен. Пуұы бурқыраған сары самардағы жарманы пашшайы зеренге куйып Қосыбайдың алдына қойды. Таўмурат пенен Әжиниязға екеу ара бир табақ тартты. Олар бир-бирине қасық атысып жарманы сүйсинип ишти. Қосыбайдың мейили соқпай, ара-тура бир урлап отырды.

— Қосыбай үйдемисең? — деген жеделли дауыс шықты.

Есиктен шубатылып Қайып кирип келди. Сылыңғыр арық киси қолындағы таяқты демеу етип, еки бүкленген соң жа-лаңғат шапаны жер сүйретип киятыр. Көзинің қарашығы түне-рин, сыйғақ бети сурланып кетипти. Ажары сынық. Аталас аға-сының сыйқы қашып келгенин Қосыбай қызының алағадасы менен соңғы бир еки күнге төсек тартқан жақпасынан көрди. Жапсардағы жигитлер өрре турып, сәлемлесип төрден орын берди. Қосыбай түргелген жоқ. Сәл жылысыңқырап, еки қолын усынарда ғана бөксесін көтерди. Бул сапары оның тәкаппыр-лығы емес, ал ашыұлы ағасы алдында өзін сабырлы услауы еди.

Бирақ, Қайыптың ишинде алаң-бурқан болып, ызалы толқын ажарына теуип тур еди. Көкирегіндеги сол тасқынды ақтарып, инисине шағынды:

Қосыбай-ау, иним-ау! Бизди отқа салдың ғой. Күйдирди ғой мына бай Халмурат, жайынаұыз... Ана күни Сейтек «гүрресин!» жиберіп: «қызын таппаса өмирін өкситемен. Көз жасына сакалын жуұдыраман. Аласым көп. Жабымнан суұ ишип, көлиме малын жайса, бәри қудалық сыйласығы еди. Оннан тысқары араға синген көп береси нәрселерди қайтарсын!» деп хәмир етипті. Кеше егиниме түсти деп жаңғыз сыйырды кемпирдің қолынан тартып алып кетипті... Маған Халмурат бай қырк туұарын қашан өткеріп еди? Қырк ағары шамасында бир-еки мәртебе дән алғаным рас. Оннан тысқары мына қаралы кемпир танысаман деп барып-келип жүргенде, бир шанап ун, бир тулып торақ, бир-еки қарын қаңсып кеткен май алып келип еди. Байдан оннан тысқары олжа көрсем, мынау пирли шаңарағыңда отырман ғой, ийманымды бермесин!... Саған не өткенін билмедім?

Қамашалаған дау-тарыстың ортасында ар-сары болып күйиніп отырған Қосыбай бул сөзге кекесине жуұап берди.

— Аұа, мен дөнен жорға миндим...

Жасы киши болса да, Қосыбайды алдындағы айбаты биліп, арқа сүйеп жүретуғын мөмин ағасы инисинің ишінде де бир шоқ ыза бар екенін сезіп, пәсине қайтты.

— Минди, алды деп отырғаным жоқ. Қызым тири болса... Байдан кутылсам... Мына хорлығы батып баратыр...

— Кутыла алмассаң, — деп Қосыбай қабағын үйди.

Қайып инисине одырайып қарады.

— Бир басқа бир өлим!... Әжелім тәгдийирде Халмураттан болса, хеш ким ара тура алмайды ғаррының ашыұ курысы қайта қозып, қайта тутанды. Ызалы сөз еситкеніне тутпалы аұырыұдай буұлығып, Қайыптың қаны сыртқа шарпып, еки бетинің алмасына ойнап шықты.

— Жаұға жалынсаң да жаныңды алады, — деп ғарры гүбирленип иштен байды нәлетлей берди.

Ишинен сынап отырған Қосыбай ағасының қанжар жалақ-латқан «қәхәрин» узаққа, бармас шымшық айбат ғой, деп, мисе

¹Гүрре—лақап.

тутпайды. Солай да болса қатыұын жумсартыұ ушын кеұлин алып, жыллы жүз көрсетти.

— Аға, «Илгери баратырғанның ийти отлайды» дегенди билмейсең бе? Сәл өзінди усла. Байдан кутыла алмассаң, — дегиним: Бул даұ еле үшекке шығыңқырайды. Усы бастан белиңнің әзизлигин сездирме дегеним еди. Сабырлы, — муратқа жетеди. Халмурат бай зорлық етип мениң де орыұлы иишен шөбимди тартып алды. Заман маллы менен халлының жылаұында «Етигиң тар болса, аспан астының кеңлигинен не пайда...» Қара күш — көз шығарады. Гүрресең — жығарсаң, бирақ, айтыссаң, — жығыларсаң... Кеңесейик, ойласайық!... Кулымбет бий де бизге қыр көрсетип атыр. Бизің даұагеримиз бай менен ана Ержан гезендихор. Қала берди намысымызды басқан өз қызымыз. Сол шаппатай нашарды жүөенлегенде не бәле бар еди. Хаялдың жетегине ерген адамсаң. Қызды жастан, қатынды бастан тыймадың. Хаялың хабарсыз бола қойды ма екен усыннан?... — деп, Дәрибийкеге тил тийгизип киятыр еди, күни менен қапталдағы сандыққа жаұырынын сүйеп, қолындағы кітабын ашып-жаұып, гәпке алаң болып отырған. Әжинияз әкесине тиксинип қарады.

— Шешемнің гүнасы жоқ, аға! Байдың аұыш баласын қыз жек көрсе, шешем не қылады? Баста қыз түөе, бир салым дуз да жоқ деп отыра қойыұ керек еди...

— Енди сениң де тилиң шықты ма? — деп, әкеси баласына көзин акыйтты. Аталы-бабалы еки жүз бир-бирине түксирейип қарасты.

— Даұды өзиң тилеп алдың ғой аға. Баста қыздың кеұилин билиұ керек еди... — деди бала тағы қайталап.

Қосыбай жумған аұзын ашпастан, ойлы көзин баласынан жазбады. Бай менен куда болып, пәтия оқысса да, Қосыбай я Қайып болып, байдың баласын қыздың қалай көрсететуғынынан бийхабар еди. Қаршадай мына баланың сөзи жаңа бир ой туұғызды. Бул «бассындыңыз!» деп әкесине ғана емес, соның менен бирге «перзент обалыңа қалдыңыз» — деп қыздың атасы Қайыпқа да айтылған сөз еди. Сонлықтан Қайып та төмен қарап,

ар-сары болды. Таўмурат та баланың гәпин иштен мақуллап, «сол ақшам қыз бенен жигиттің изинен бийкар қуўыппыз!» деп өкинишли отырды. Өзинен басқалардың усы мийзамын сезген Қосыбай ғана жеңілгениң мойынлағысы келмей өжетлесті:

— Жақсы-жамынды айырыў — ата-ананың иси. Қуда аты менен қудалық дүзиледи. Ерли-зайып тәғдийри, — пәтия оқысыў. Тәғдирге ата-ана жуўапкер. Ата менен ананың буйрығын хәм хұкимин өтеў перзент ушын парыз. «Ақырдың нышаны хәмме бек болур!...» Ата-бабаның шынжырлы әрўағына сен қылап етқиң келе ме?

Қосыбай: «гәптиң бәнтин бастым ба» дегендей, Таўмуратқа қоқыранлап қарап еди. Әжинияз көкпар көрген шабандоздай елерип, бәсекиге түсти. Таўмураттың түрткисин де тыңламады.

— Онда жети ашық неге бейишке барады. Ләйли менен Мәжнүн, Зухра менен Тайыр, Юсуп пенен Зилийқалар бул дүньяда қосылмаған менен ол дүньяда қосылады екен. Сонда олардың арзыў-әрманын алла тала қабыл еткен емес пе? «Ықлас — қалас!» дейди. Бизің Нигарханның неге мұрады қабыл болмады? — деп, бала шабытына минди.

Таўмурат кеңкилдеп күлип жиберди. Қайып мүлгип қалды. Баланың мүдирткенине Қосыбай ширенип, ашыў шақырып турды да, тағы төрели сөзге тоқтап қалды. Таза пәрең жас шешен менен айтысыўға көпшилик алдында батына алмай пинхамы нәсият айтты:

— Өмириң болса талай қатқудалыққа түсерсең. Сабыр ет! Хәр гүлдің бир ийси бар, хәр гәптиң бир мәниси бар. Алдындағы қыссанды оқый берсең-о балам! — деп, көзинің қыйығы менен қарап еди, Әжинияз да атасының пәсине қайтқанын сезе қойды. Билим менен бийлик жарыстырып, атасын мукатып, жүйриклик еткенине уялып, енди әдеп сақлап, қыйпақлап төмен қарады.

Үйдегилер бир-бирин бағысып, бираз тымсырайып отырды.

— Мен Есенгелди аға менен кеңесип қайтайын! — деп, Қосыбай орнынан турды. Қалғанлары да үйден оған ере шықты. Сыртқа шыққан соң Қайып тағы да сары ала сыйырын жоқлады.

— Мен не қылсам екен, иним?

Еки қолы менен шекпенин қайырып, тунжырап ой үстінде баратырған Қосыбай аңғармады ма, ямаса жақтырмады ма, бир қырылап Қайыптан соқпағын айырды да бурылып кетти.

АЛТЫНШЫ БАП

1

«Боз атаў» аўылында бүгин таң ертеден бери уйқы-туйқы бир қозғалаң бар. Ол гүздің алағаты, қыстың әнжамы. Таң желемик болып атты. Ызғырық самал жазға үйренисип, жазылысып отырған дийқанлардың жайлаўын қуўырып, өрисин қысып, «енди қыслаўыңа көш!» дегендей көлдің қамысларын шуўлатып, жар салып турғандай. Дийқан аяғы шыйрақ. Хаяллар азанғы аяздан бүрисип-қунысып турып, бүгин ошаққа тезекти молырақ қалаған. Күнде сәскеге шекем чайын қайтарып отыратуғын ғарры-қартан да теринің басылғанына қарамай қолына илингенин ийinine суғып, егин басына суўыт жүрип баратыр. Байдың жарымшылары хәм дийқанлары кашшан таң ертеңнен ғәлле түйеклеп атыр. Аўылдың айналасында бийдай, тары геўзеп атырған, жүўеринің басын қағып турған, гүдиншеклеп, гүдилеп жыйнап, дәсте атып, дән суўырып жүрген жалаң аяқ хаял, еркек, бала-шағаның шаўқым-сүрени Қоңыраттың келте базарына усар еди.

«Боз атаў» етекли елат болғаннан кейин малдың, жердің жағдайына қарай хәр аўыл дүркин-дүркин болып, сыбайлас қонып еди. Сақыў аўылы хәмме аўылдың арқасында болғанға, қыраўлы қыстың шабарманы хәммеден ерте келгендей «сақыў»лар ақырап айы кириўден «қыста ақыретленбейик» деп өрре турды. «Қосыбай аўылы», ал гейде «Сақыў аўыл» деп аталатуғын бул дүркин аўылдың жәмин жыйнағанда, отызлаған шаңырақ. Бурынғы ата дәстүрин сыйлаған «сақыў-лар» ғана «Қосыбай аўыл» лакабын түсирмей киятыр. Ал малын төрт түликке жеткерген байлар менен есигинен ат

кетпейтуғын бийлер бул күнде Қосыбайды бул лақабқа мисе тутпайды. Мереке-жайында «Қосыбай аўыл» демей, руў атын атап «Сақыўлар аўылы» деп сөйлейди.

Қосыбай усы отызлаған шаңырақтың кәтқудалағын ҳәзирше қолдан жаздырмай киятыр.

Сақыўлардың бас көтеріңки бес-алты жасы үлкенлери бүгін таң азанда Қосыбай үйине жыйналып, қыслаўдың әнжамын ойласып шықты. Қосыбай сәскеде үйинен атланып шығып, ҳәр қырманға берекет айтып жүр. Өзиниң үй-иши — Нуржамал, Мәмбетнияз, Әжинияз — хәммеси де усы қырман басында.

Ат үстінде жан-жаққа алаңлап қарап турған Қосыбайдың қасына Қалжан суўпы келди.

— Қырманға берекет, Қосыбайжан!

— Аўмийин! — деп, ат үстінде қолын узатты. Оннан соң бетине бежирейип қарап, суўпыдан жол болсын сорады.

— Молламыз сәлем айтып еди: «Быйыл аўылдың қырманы нәўпир көринеди. Хийўаға зияратқа бараман. Қосыбайжан молла пайымнан тысқары үсир-питирди молырақтан салсын. Дәмем бар. Халық айтқанынан шықпайды ғой. Соны айт!» деп еди.

— Көрермиз, суўпы аға! Ел егинин түйеклеп бола берсин. Молламызда китаптан тыс нәпсин аша бермесин. Қанаат та керек. Егини тәўир болған менен мал жағынан аўыл жылдағыдан жүдеў ғой. Сонда да қапа қылмаспыз. Сәлем айт! — деп атының дизгинин қағып, екінши қырманға қарай кетти.

Суўпы да ешегине «ық, ық!» деп тақымын қақты.

Қосыбай Қайыптың қырманына барды. Қайып қос ешекти түйекке жегип, гүдишекти айналып «ық-ықлап!» жүр еди. Дәрибийке баласы Хожамберген екеўи кепшик толы дәнди ала бүйрегі менен ушығынан айырып, геўзеп отыр. Жети-сегіз жасар бала дизесине түскен гөне бөз көйлегиниң етегі менен жалаң аяқ тирсегин суўық самалдан кымтап, бүрсеңлейди. Қосыбайдың балаға мийрими келди.

— Мынаў желең шығыпты ғой? Кийиндирсеңиз ғой, үстине...

Қосыбайдың сөзин еситкен Қайып түйекти сәл иркіп хаялына:

— Қатын әй! Мениң шекпенім қайда? Соны жамылып отырсын, — деди де, қалтасынан шақшасын алып, алақаны толы насыбайды тилиниң астына таслады.

Дәрибийке баласына аларып:

— Жүўернемек, жамыл ана шапанды! — деп жекиринди. Бала орнынан турып, шапанды алды да жыллы уя көріп сабанның үстине шықты.

— Кемпир де, бала да қыппа жалаңаш, — деп Қайып Қосыбайға шағынды. — Егин-тегинди жыйнаған соң базарға барып, гәлле-пәлле салыстарыман ба деп отырман. Екеўи де кийимсиз...

Кеше сыйырын жоқлап шағынып барғанда Қосыбайдың кемсалыйқа қарағанын Қайып сезген еди. Ал үйинен шығарда ииниси сораўына жуўап бермей, бир бүйирлеп кетти. Соннан бери: «оның да жалтақ жери бар ғой!» деген пәмге кетип, Қайып жәбирин ықлассыз айтып отыр.

— Бай урған қамшының изин бираз жерге апарайын деп едим, шырағым. Даўға түсип, сыйырдан айырылып қаламан ба деп тартындым. Мине, дүнья бар ғой!...

Даўдың аты аталған ўақытта Қосыбайдың байдан кийген жипек шапаны есине түсти. Қыз ағасы, бас куда болып кийген морели шапан сыйырдың қуны болмаса да, барыс-келіс дастурхан аркалы байдан өткен басқа да майда-шүйде ўәжлер бар. Оның хәммесин есапқа салса, Қайыптың сыйыры байдың қорасынан қайтпайды. Қосыбай усы жағына ақыл-жуўыртып, ойланyp қалды...

2

Қәпелимде аўылдың ийтлери шабаланып, үріп, үйлер азан-қазан болды. Әлле кимлердің зарлап жалынған, әлле кимлердің ашынып ғарғаған даўысы шықты. Қырман басындағы адамлар даўыс шыққан жаққа елеңлеп, аўыл бетке қараса қалды.

Аўылдың айнала дөгерігі палыз бенен жүўери атыз еди. Тоғайдай түнерип турған қалың кендирликтің арасындағы жолдан биреўди алдына салып, қуўып айдап киятырған бир атлы көринди. Қырман жаққа қарай киятыр.

Қырмандағы адамларды көрген соң арқа сүйеди ме, аттын алдындағы ғаррының:

— Жүернемек бол! Баласына ата болмағыр! — деген ашынған дауысы шаңқ ете қалды. Мәгер атлы киіс ғаррыны ұрған болыуы керек. Атлы ғаррыны айдап, далаға шықты.

Усы уақытта қырмандағы адамларға да қозғалаң түсті.

— Мүширип киятыр. Мүширип ғой! — деген биреудің дауысы шығыуы мәттал: «шөп ауызшы ма» деп бойын таслап, адамлар жән-жаққа ығыса баслады. Биреулер түйегін туұарып, қырманның гүдисине, биреулер сай-жыраға түсіп, зып беріп баратыр.

— Мүширип! — деп, хәммениң үриккени сары ала аттың қанжығасына ғалы қоржын артқан бақа мурынлы, тапалтас, бақаншақ көзлі, жалпақ бет, Құлымбет бийдің салғыртын жыйнаушы Мүширип еді. «Шөп ауызшы» дегени, — шаңырағынан түтін шыққан үйі қалдырмай салғырт жыйнайтуғын еді.

Мүширип аттың алдындағы ғаррыға сөгініп, даурығып келді. Жалаң аяқ ғаррының үстине кийген гөне бөз шапанының оң жағасы қак айырылып жыртылған. Бетинің оң алмасы қанталасып тур. Телетін қамшы тилип кеткен.

Қайыптың қырманының басында зеңирейіп сууық пишинде тұрған Қосыбайға бурылып, ғарры шағынып еңіреп жылады.

Қосыбай да, Мүширип те бир-бирине қарсыласып келсе де, сәлемлескен жоқ. Екеуі де әзелден қандар кисидей, ашыулы қабақтарын түйді.

— Не жазығы болды, бул ғаррының? — деди Қосыбай.

— Бул жалаң аяқ салғыртын төлемей дау айтады.

— Атаңдай адамды урыуға қалай батылың барды Мүширип? Сақалын сыйламадың ба? — Қосыбай тергеу алған кисидей, зийнеме-зейне гәпти өкшелеп бара берді. Ал Мүширип Қосыбайдың бул ежелеген төрелигін жақтырмай қарсы дау айтты.

— Не, Қосыбай соғып отырғаның? Хәзир салғырттан бас тартыушылар дарға асылып атыр. Мынау! — Мүширип ұзын өрімлі қамшыны көрсетті, — меникі емес, патшалықтики

«Пуқараға айбат ет!» деп, Ханның берген қамшысы. Рети келсе сениң де басыңды аямайды. Не соғып тұрғаның?

— Бундай қамшы пукарада да бар ғой!... деп, Қосыбай нәгленип тұрған Мүширипке айбат көрсетіп еді.

— Бар болса шығар қамшыңды! — деп, қайта бурынғыдан да бетер өршеленип, арт бетине жалт-жалт қарай берді. «Изинде сүйенер биреулері бар ғой муның»...деп, Қосыбай ауыл жаққа бурылып еді, салт киятырған еки-үш арба көринді. Оларды көриуден Мүширип Қосыбайды таслай сала Қайыптың қырманына қарай шауып кетті. Қосыбай қапталында түнеріп отырған ғаррыға қарап:

— Салғырттан қутылмап па едің? — деди.

— Хан салғыртынан қутылып едим, шырағым! — деди ғарры муңайымсып, — енді «шаңырақ салғырт», «кеспе салғырт» дейді. Қосыбайжан, жағдайымды билесең, харамнан бир ешегим, хадалдан бир ешким бар еді. Шаңырағыңнан түтін шығарып отырсаң, — деп ешкіге асылды. Менде шаңырақ бар ма? Үш керегени қаластырып, ылашық қылып отырман. Шаңырақлы үй алты кереге болмай ма? Дәскеден бир ләтте кийіз бенен гөне бөз көрпе бар. Мениң бар дәулетім жаңғыз ешкі. Соның сүтин кемпир екеуіміз тисимізге сызлақ етип отырмыз. Оны алса, мениң бул жалғаншыда халық болыуымның не керегі бар.

— Маған несін айтасаң? — деди Қосыбай күйиніп, — Ығбалыңа жыла! Қазыға арыз ет!

— Ой бой шырағым!... — деди ғарры ынжылып, — қуры арызды қазы тыңлай ма, қуры табаққа пәтия жүре ме? Арыз етиу ушын ешкімді есигине апарып байлауым керек. Сонда баяғы, бәри бир, Мүшириптен аяған ешкіни қазы алады екен. Оннан не түседі, иним?... Мына бәледен өзің қутқар иним!

Қосыбай сууық демін алды. Усы уақытта Қайыптың қырманынан шауқым шықты. Қосыбай барса, Қайып ашынып-жалбарынып сөйлеп тұр екен. Бирақ, оның сөзін пәтиуаға алып отырған жан жоқ. Мүширип өзі басында тұрып, айдалған дәнди адамларына сууыртып, қапшықлап атыр екен. Дәрибийке бир

шетте бултыйып тур. Қосыбайды көріп, жыламсырап күйеуіне топылды.

— Ал саттың базарға. Қырман алмай атырып, талаптың алдын кесіп едің, базарламақ түе, қыс азықтан айырылғаның жоқ па?

— Қайып үнсіз түнеріп отыр. Қосыбай Мүширип пенен қарсыласыуға бетлей алмай, екі ийни түсіп, муңайымсып сөйледі.

— Мүширип жора, қастыңды тиге бермей мына ғәриптердің қыс азығын қалдыр. Бир тилек етейік. Бизге де бир исиң түсер. Умытпаспыз...

Мүширип те тап усы гәпти күтип тұрғандай кәпелімде бирдей жуғасый қалды. Торсыйған исик қабағын көтеріп, Қосыбайдың бетине қарап жымыйып күлді.

— Әлбетте исиміз түседі. — Мүширип гәрдийіп қалды, — усы аўылға күйеу боламыз ба деген дәме бар, — деп күнликшилерге қарап, — он кепши дәнди қайта төгің қырманға — деп бұйрық етті.

Қосыбай өтиниши орынланғанына мазатланып, Мүшириптің ол сөзін елестирген жоқ. Бирақ, Мүширип оның менен де турмады.

— Таўмурат қанхор қайда, хәзир барып қырманын өртей-мен! Ержанның қунын аламан... — деп, гәпти ұлғайтып жиберді. Қосыбайдың еті қалтырап кетті. Қапталында тұрған Әжиниязға бурылып: «Таўмурат тайсала-турсын!... — деп сыбырлап жиберді.

3

Мүширип «Сақыў» аўылының қырманынан жыйнаған дәнди Халмурат байдың аўылына жөнетіп, өзі салықтың қалғанын өндирип бараман, — деп жолдасларынан қалып қойды.

Бул қалыуында мәни бар: Халмурат байдың нәсияты расқа шықса, Мүшириптің екі пайдасы бир шешилмекши.

Бириншиден, Қосыбайдың елшиси Таўмурат барып кеткен соң, Қулымбет бий екі елдің арасында даў шыққанына қуанып қалды. Көптен бери даў-жәнжелге араласа алмай

түсиримсиз отырған бий усы даўдың үстінде кәнапаттай бир олжа түсиремен деген дәмели еді. Ол дәмеси неғайбыл емес, буннан киши даў-жәнжеллерден де талай пайын туўраған адам. Бай жеңсе де, Қосыбай жеңсе де, түбинде екі жақтың сөйлесиги бийсиз болмайды. Биреуінен параны сулқыйтып жейді. Егер олай болмай даў жай-парахат шешилип баратырса, Қулымбет бул даўды қайта тутандырып, от таслаудан да қайтпайды.

Таўмурат келип кеткен күннен бир күн алдын Халмурат байдан да бийге жаўшы келген. Бай оған да Қосыбайдан хабар келгенше шешімлі төрелик айтпай, «көремиз!» деп жуўап қайтарып еді. Екі жаўшы кеткен соң Қулымбет жатадастана ойланып, даў күшейгенше қыр көрсетіп отырғысы келді.

Мүширипти суўыт шақырып алып, өзиниң сары жорғасының белине мингизді. Ат үстіндеги шабарманын кетерде әбден желиктириў, өшиктириў, шынлап писириў ушын бурынлары: «халықтың рабайына қарап жүр!» десе, бул сапары: «әкең болса да қылышыңнан қан тамыз» — деп қолпылдатып, өкпесиниң желин үрип жиберді.

— Хан хәмири солай де! Мен тұрғанда қудайдың баласы болса да, сениң жағаңа асыла алмайды. «Сақыўлар аўылы» ның жуўанын жиңишкертип, жиңишкесін қылдай қылып кел! Малдың қыслауға, егин-тегиннің ураға жыйналатуғын ўағы. Бес-алты арба дән менен бир пада мал айдап кел. Келісип алма, керісип ал... Кетіп баратырып Халмурат байдың үйіне түс. Қолик пенен адам берсин!... Сәлем айт!.. — деп, Мүширипти Қосыбайдың аўылына атландырды.

Көптен бери шабалмай жабығып жүрген шабарман да бий ағасынан таўдай мәртебе алған соң хәм сары жорғаның белине минген соң қолына ханның жарлығы тийген кисидей қурысланып шапты.

Сол күни Халмурат байдың үйіне түсіп, бийдің сәлемін айтты.

— «Байдың жесири қашып кетті!» деген жұрттың насағына қалдым... — деп, Халмурат қабарып, баласына «насаз-жаман-саң!... Неге қашпастан бир күн бурын Қайыптың қызын арбаға байлап алып келмедің?» — деп, кейіп отыр екен.

— Қосыбайдың ауылына қырғыйдай тийемен! — деген Мүшириптің сөзін еситіп, байдың нәшесі қонғандай жауқылдап сөйлеп, жорғалап хызмет етті.

— Бәрин таярлайман шырағым!... Бес арба емес, он арба ал. Он жигит емес, қырқ жигит ал. Сол Қосыбай қәтере беделди аяққа басып баратыр. Бийге де, бизге де дау айтып жүр. Бир кырыңды көрсетіп қайт! — деди.

Байдан хошамет гәп еситкен соң, Мүширип тағы мардыйды. Халмураттың сары палауын жеп отырып, усы мәртебесине кылап етип жүрген бир муңын айтты. Бул, хаялының өлгенине бир-еки жыл болса да, шүберек баслы биреуді қостарлыққа таба алмай жүргени еди.

Бай жәдигөйсип күлди.

— Бий аған не дейди?

— Бий ағам өзим тауып беремен дейди. Бирақ, жазда, — гүзге, гүзде, — қысқа силтейди.

— Мал-палың бар ма?

— Бизде мал не жесин аға. Елден жыйналған мал менен пулды ауылға барған соң бий қолымыздан қағып алады. Салығын төлемеген менен жаға жыртысып, гәсин урсақ, гәсинен таяқ жейтуғын биз. Олжаны бий алып, Ханның жасауыллары менен бөліседі. Бизің олжамыз — аұқат пенен кийім ғана мут.

— Олай деме. Усы мәртебең бир нашарға емес, бир ауылға дады мәмиле айтады. Сеннен айбынатуғын шаңырақ жоқ. Қалың малың болмаса, қамшы айбатың бар. Бир гедейди салғырттан қутқарсаң, бир қызы емес, еки қызын береді. Бизің бала усап өзің мардымсыз жамансаң дә!... Мәселен, мениң үш қатыным бар. Ұш қайсысы маған ахыұ-зар болып тийген жоқ. Биринши — мына бәйбише, үйге келип, бетін ашқанша, жүзін көргенім жоқ. Ғаррылар малға жығып алды. Екинши — ана тоқалды баяғы ашлық жылы, бир батпан тарыға сатып алдым. Үшиниши — мынау келиним еди. Байы өлген соң шәриятқа көндирип, арбаға байлап әкелдим. Енди бәри келсең-кел, пәкизе қатын болды. Бир-биреуимиздің аузымыздағыны жейтуғын татыу болып кеттик. Жақында ана молла ағаға барып, шәрият аштырып едик. Ол киси «мүтәж мөхминге төрт қатынға шекем

неса түседі» деп рәуият тапты. Енди тағы биреуін қарастырып жүрмен... деп, бай ғарық-ғарық күлді.

Мүширип байдың бағана «палдан татыуымыз» деген гәпин келемешлеп, жымыйып күлді. «Ери менен татыу хаял зина иелеп, жолын буза ма?» деди ишинен. Себеби Халмураттың үш қатыны да бир-бирине жарысып, сырлас болып, ойнас тутатуғын еди. «Байдың жары баласы күнликшилердики» деген лақап бул ауылға әйге еди. Халмурат буны сезсе де, қатын таслап талақ ете бериуге малдың шығымынан қорқып, үш қатыны бар деген мабаға семиріп жүре беретуғын еди.

Сонлықтан бай Мүшириптің жымыйғанын елестирмеген киси болып, гәпин бөлген жоқ.

Сондай гәп бала. Қарақалпақ бир де қорықпаса, бирде малға қызбаса қыз бермейди. Қыз бул күнде базардағы мал менен бирдей. Саудасы пйтсе, жетегінде кете береді. Усы жасқа келгенімше Қайыптың қызынан басқа бул жағада шәриятты буған қыз көргенім жоқ. Билмедім, қыз ата-анасының хәми-ринне қарсы келгени, заманның азып баратырғаны... Егер, ол хирамы болса, байлап шалыудан басқа хұкими жоқ... Мейли көрсермиз. Қәне, шөкелеп жүрген бир шүберек баслы нашарың бар ма? Соны айт!...

— Бар еди-ау!... — деп, Мүширип қобалжып жууап қай-тарды.

— Неге тартынып сөйлейсең. Усы жағада болса айт.

— Усы жағада. Қосыбайдың ауылында. Бирақ, ол ауылға жау болып баратырған соң, Қосыбай бизге берер дейсең бе?

— Бергиземиз! Саған бермей, кимге береді?...

Ошпенли бай Қосыбайдың атын еситиуден ашыу әрұағы қайта қурысып, иштеги кек жалыны бетине шарпып шықты. Усы кегін қайтаратуғын бир гәптің ушлығы шыққанына куұанып куұжыңдап қалды:

— Айт, ким деген нашар еди?

— Аты Айсәнем! — деди Мүширип — Күйеуі өлипти. Ең жақын әмеңгери Қосыбай усайды.

— Мейли, бола қойсын. Мен ол нашарды билемен. Сөзи де, жүриси де дүзиу нашар. Сениң дауайың тап сол!... Бирақ,

Қосыбай саған қорқып бермесе, сениң киси қызыққандай малың жоқ. Әбзели қорқытып аласаң... «Даў жәнжелден басым аман жүрсин» деп, Қосыбай бир берсе тек айбынып береді. Өкшелесип қуа берсең, арқа сүйер тиреги жоқ. Ақыры мойынсынады. Болмаса, дәслең бир қарпып алыўға гүрт киси. Маған да солай етти. Мениң ақылымды алсаң, аўылына барыўдан камшыны үйиріп ғазабыңды тиге бер. «Бул бәледен қутылмасақ болмас» — деп, ақырысында — «ал жесириңди» дейди. Ал енди нашар жағына жаўшы болғандай ким бар екен!... Хе, таптық. Ана Өтемурат бар екен ғой. Кемпирине садақа беріўге ылақ табалмай жүр. Ылашығына бир ешки апарып байласақ болды. Алдыңда жорғалай береді.

— Өтемурат дегениңиз, ана жанғыз баслы, лаққы киси ме?

— Аўа, аўа! Сол усындайға пирзор. Меннен сәлем айт!

— Яқшы аға! — деп, Мүширип сол күни Халмурат бай менен гәпти бир жерге түйди.

Азанда Халмурат төрт арбаға сайлы өгізлерди жегіп, капталына бир ыңғай жигитлерди қосты. Мүширип атланып, енди хошласар ўақытта Халмурат:

— Төрт арбаның хақысын салғырттың үстінде қайтарарсаң. Бул сапары бай ағаңның кеўсен пайын ұмытпасаң болғаны... — деп жутынып қалды.

— Гедейдің қырманын қызғанайын ба, аға? Бир арба дән сизики болсын! — деп иниси мырзалық етті.

Мүшириптің «Сақыўлар аўылына» келгендеги хызмети усындай еді.

Сол күни кешке шекем қырман қоймай қырғыйдай тийіп, төрт арбаның биреўин байға, үшеўин бийге жөнелтті.

— Усы шығын менен Мүшириптен қутыларсыз... — деп, Қосыбай азаннан бери дийқанлардың кеўилин алып, тентегине тек, деп жүр еді. Арбаларын жөнетіп болған соң Мүширип Қосыбайдың қасына келип:

— Өтемурат пушықтың үйин силте! — деді.

Қосыбай жөн жобасын айтып:

— Соннан ары кетесең бе? Онда хош! — деп басын ийіп еді, Мүширип қабағын үйіп:

— Кетпеймен. Енди шаңырақ салғыртты жыйнайман. Сен де шаңырақ теңгенди тақлап қой! — деп, аўылға қарай қуынылатып шаўып кетті.

4

— «Енди аўылдың ишин үйтеди-аў!» — деп, Қосыбай Мүшириптің туў сыртынан ызғарлы көз бенен ұзақ қарап тұрды да: «Салық бәлесинен сақла деген» усы дә. Жалбарынсаң, арыңа тийеди. Айтыссаң жала салып, дарға астырады. Енди бул халық қайда қашып қутылады?!... Адамды адам жейтуғын заман болды ғой!... — деп гүбирленип сөйлеп, хазарланып шағынып Таўмураттың қырман жағына бурылды.

Қырман басынан Таўмуратты таппаған соң, атын айтып сүренлеп еді, урықтың арасынан зонқ етип шыға келді. Қосыбайды көріп, ұзақтан сөйленип киятыр:

— Қосеке, қутылдық па? Маған: «тасалан» депсең. Мүширинке не гүнакар болып қалдық? — деп, күле шырай беріп, қолын ұзатты.

Қосыбай ызалы қабағын жазған жоқ.

— Қулымбеттің нағыз ийтаршысы болыпты. Гелле кес десе де қайтар емес. Гәпке түсинбейтуғын албаслы екен өзи!... деді.

Таўмурат кепшигин үйілген салының үстине таслап, сабанға бир қырынлап жатты.

— Үй қоймай салғыртты сыпырып алып кеткени жақында ғана емес пе еді? Бағана жигитлерге аз ғана пәзне басқаныңда, жаўырынын жазатуғын едик... Үйи жаңғырдың тили ашшы екен.

— Мениң де жаным қызып еді ғой. Артында бий ағасы бар. Онсыз да даўагер адамбыз. Жаңа даўға уйытқы болмасын дедім. Қулымбет бий қыйтық тапса, Хийўаға атланып жасаўыл әкеледи ғой. Оннанда мына жалаңаш-жалпы халық егинин танып жыйнасын деп едим, алдарқатсам да көнбей: «шаңырақ» салмақты жыйнайман, — деп аўылға кетті. Өтемураттың үйин сарайды. Не хызмети барын билмедім.

— Нашар-пашар айттыражақ шығар.

— Хе, өзиниң хаялы қайда?

— Өлди ғой.

— Ой пақыр-ай! — деп Қосыбай әңгеме баслады:

— Баяғы қаза салып, қолын шортанға тислетіп жүрген жыллары, сол қатынды бәрше қолдаулы болып айттырып, зорға алып беріп еді. Бийшара иш қысталаықтан-ақ наұқасқа шатылды ма деймен. Жақсы нашар еді. Шешеси әруана киіс еді. Ана жақсы бийеден туады. Буның есигине келгеннен соң да бір-еки жылға шекем жақтырмай қаша берді. Япырмай бала, ондай дәу жүрек нашар көрмедім. Жұлдыз сөнгеннен кейін, тас қараңғы, түн ортасы ағанда, гейде таң алдында қашып баратырған жерінен талай ушлап әкелді. Бул қаралы ұйқышыл еді. Жесірден айрылып қалмайық деп үй толы адам аңлып та жатқан. Тап сондай күні пышықтай жылысып шығады екен. Қолдан жазым бола берген соң бір күні жигитлер үйдің айналасына қамыс төсеп шыққан.

— Хе...о неси? — Таўмурат шақалақ атып күлді.

— Несін сорайсаң. Тоба-а де! Келиншек қашса, қамысты баспай ма?

— Басады.

— Өне, сол қамыстың пышырлаған дауысынан сетем алып, «ал қашты!» деп аңлып жатырғанлар сүрен салады. Аўыл уў-шуў! «Қайда ҳа қайда! Усла ҳа ушла!» Ким атлы, ким пияда, шабады. Ушлап әкеледі. Түни менен аўылға ұйқы бермейди. Басыңды аўыртып не керек. Келиншек бара-бара бұған да ҳийле таўыпты. Ақшам сыртқа әсте шығады екен дә, қамыслардың арасын ашып, ғаз-ғаз басып, қашып кетеді екен. Бир абысыны: «неге қаша бересең шырағым, аўылды тоз-тоз қылдың ғой?» — десе, «Хе, мениң өмиримди тоз-тоз еткен мына атқа минерлерге мен де ұйқы бермеймен. Қолымнан оннан басқа келетугын не күшим бар» дейди екен. Айтқаны рас, бийшараның. Ярым хан атанған Айдостың аўылы ондай бир нашар тўе, жүз нашарды тусаўлаўға қўдирети жетпей ме?» Бир жигит тахытқа минсе, қырк жигит атқа минеди деген. Мине усы жаман-жақсының арқасында айдай нашарды алды да қойды. Бүгин әне атқа минип,

шалжақлап, қамшы таўлап жүр. Бизің жақсы болғанымыздың не кереги бар. Ханнан алған бийлигимиз жоқ, — деп, Қосыбай өзиниң мәртебесиниң кемлигин Таўмуратқа шағынғандай болды. — Бурынғылардың айтқаны дурыс келейін деп тур ма деймен. «Дүнъялы бай ямаса мәртебели бий болмасаң, зордың таяғы тийди деп, даў қуўма» дейтуғын еді. Ат айланбай келип тур: Өне, анаў Мүширип!... Жағаласып көр, жағаңнан да, бақаңнан да айырыласаң.

Таўмурат Қосыбайдың соңғы сөзин еситкен ўақытта гедейлигине намысланды ма, адамгершилик жарыстырып, қарсы даў айтты.

— Енди бай менен бийдің туқымы... деп таяғына жаўырынымызды тутып, жата беремиз бе? Оларды да туўған бизің енеміздей қатын емес пе, бәрін дөреткен бир қудай емес пе? Таўмураттың кемситкенди ар билип, адамгершилик жарыстырғанына қарсы айтар дәлийли болмаған соң, Қосыбай мал, дүнъя барымтаны ҳәм шәрият гәпин бетке тутты.

— Сениң рәхәт, қызығың ол дүнъяда. Дүнъя, мал беремен десе, жаратыўшы Алла көрмей отыр ма. Байлықты куда береді.

Таўмурат мырс етип күлді:

— Сонда «байлар менен бийлер бул дүнъяда рәхәт көрип, ол дүнъяда дозаққа түсе ме? Ямаса тағы бизлер менен тең рәхәт көре ме?

— Ол жағы периштелердің иси. Ийманы биледи, жетим-жесирге қайыр сақаўаты, әдил төрелиги биледи. Ҳәзир сениң еки ийинде еки периште тур. Солар аўзыңнан шыққан сөзинди сол заматта жазып барады. Халыққа еткен қайырың менен жабириң тәрезиге тең тартылады.

— Қәнекей сол тәрезиниң басында мен турсам, қайыр етиў тўе, ешкисиниң қумалағын есаппап отырған сықмар байлардың төбесинде отлы гүрси ойнатар едим. Өттең, оған тайлас күш қайда!...

— Бахытлының алдын кеспе. Дәўлет қусы сениң де басыңа қонар. Сабыр ет. Зәрре бағыс!...

— Мениң өзиме мәртебе менен байлық, аспандағы айдан да қашық. Жат елге қыдырып шығайық десек, жаңа шапаннан

усы аўылда екеуі ақ бар. Соны жигитлер бөліп алып кийеміз. Сениң айтыуыңша ол дүньяда теңлик тиймесе, бул дүньяны қойдық... Оннан да мен Өтемураттың үй жағынан хабар алып қайтайын. Не хабар бар екен.

— Мүшириптиң көзине түспе! Әжинияз да түстен бери көринбеди. Жаңағы биреу менен сөз алысып жүрмесін. Көринсе тез қайтар, иним. Саған да өш. Абайлай көрің!...

— Макул! — деп Таўмурат аўыл жаққа кетти.

ЖЕТИНШИ БАП

1

Әжинияз қырман басына келсе де, қолынан кітабын тасламайтуғын еді. Бүгін ол «қолым саўа ўақытта оқырман» деп Мақтумкулының жазба кітабын қойнына тығып шығып еді. Оның менен азаннан бери хеш саўасы болмады. Өзинен үш жас үлкен болса да, дасқал болып өскен ағасы Мәтнийаз көз астынан қарап, Әжинияз қырманнан жалт беріп шығып, кітабын ашса:

— Анаң қара апа! Мынаў тағы кітапқа үңілді. Гүректі таслады, — деп анадай жерде дән желпіп отырған Нуржамалға сүренлейді.

Баласын дәстиярлы кисидей сыйлайтуғын Нуржамалдың ондай ўақытта: «сеинен күткенім сол ма еді?» дегендей аянышлы бир қас қабағы бар. Ананы сыйлағанлық па, яки аўыр сөз айтып муңайтып салар деп еси еніп киятырған баланың сыпайылық сақлауы ма, Нуржамалдың шаншылған көз қыйығын сезсе, кітапты жаўып, дәрхал гүрекке асылады.

Усылай әредик жүргенде Мүшириптиң аласаты басланып, әкесинің Таўмураттың қырман бетине жумсағаны күтә пеш түсті. Әжинияз сол кетистен қайтып оралмады. Тикке аўылға тартты.

Үйине келген соң да отырып я турып тақаты болмады. Хәмме гүздің әнжамы, қыстың азығы — қырман басында.

Бундай ўақытта тек Өтемурат ғана үйінде болыуы мүмкін. Әжинияз соның үй жағына қарай бурылды.

Үй деп аталғаны болмаса, Өтемураттың баспанасы үш керегеден қаластырылған ылашық еді. Самал менен әлле кәйтеди деп қәуіпсинген Өтемурат ылашықтың босаған белдеу жишлерін тартып, сыртта жүр екен.

Өтемурат әлле неге өзи күйиніп жүр ме я Әжинияздың киятырғанын көріп, әдейі айтып тур ма, ылашықтың туу сыртына шығып алып:

— Ақ отаўға күшиң жетпей «ылашықты қопарсам!» — деп турсаң ғой, даўыл жора! «Бозатаў»ды тып-тыймай қылып болсаң, апар буны да Хийўаға! — деп, ылашықтың тақыдай төбесине шегирейіп қарады.

Әжинияз да Өтемурат ағасының усы куўақы сөзине ашық. Қыпталына әсте келип:

— Ассалаўма әлийкум! — деп сәлем берди.

— Әликуссалам! — деп, даўысын созып, сол қолы менен шананының еки жағасын ұслап, оң қолын балаға ұсынды. Қол алысып болыўдан еңкейіп, шапанын қайтадан қаўсырып киятырғанда Өтемураттың жалаңаш етине кийген шолақ бешипенти көриніп кетти. Әжинияз дәслең ерсилеу көріп турса да, соңынан «жоқ шығар» деп иренжиіп төмен қарады.

Өтемурат баланың не сезімде тұрғаны менен иси болған жоқ. Кирлеген бөз белбеуін белине қайта шалып, байлап атырып:

— Гедейдің шатпасының белдеуі босаса, белинің белбеуі де босайды екен, балам! — деп кишкене қара сакалын қысымлап жымыйды.

Әжинияз көзін жаўдыратып бир күлди де, қарсы алдында төмсірайып тұрған кисинің ашық көкірегине муңайып қарады.

— Ата, көйлегің жоқ па еді?

— Бизің ғаўаша писпей атыр... — деп Өтемурат дәслеңки гәниң дәлқек қылды да, соңынан баланың көкірегі хәк екенін біліп, ол да сырын айтты.

— Бир көйлегім бар, балам. Оны олай-булай шықканда киймесек, шарық ийиріп, бөз тоқыйтуғын бурынғыдай кемпир жоқ. Ел аман болса, илажы болар да. «Батпан уғайымнан сийсери пайда жоқ». Үйге кирейік. Қысса кітабың бар ма? Айтпақшы, қырман беттегі не шауқым — деп, Өтемурат баланы ертіп, ылашыққа бетледі.

Әжинияз жүре сөйлеп, Мүшириптиң ойқанын айтып берді.

— Өзім де солай шығар деп пәмлеп едим-ау. Дау шықты. Құлымбеттің жолы болып қалды ғой. Көмеші толмаса екі ауылды қырылыстырады да турады. Қосыбай сәл «шаққанлық ете қойды, қашқан қызды куұмай-ақ қоя қойыу керек еді. Айтпақшы, сени ізлеп кетті деп еді ғой. Сезік жоқ па?

— Жоқ. Балықшы ауылға шекем барып қайттым.

— Хә жарайсаң. Өне жигит! Сүйек куұғаның дурыс. Қайып болса бір мүсәпир адам. Ал балам, сен қай жақлысаң? — деп, қапталында саққа жүгиніп отырған баланы барластырып, шекелеп қарады.

Әжинияз жағын таянып, ойланып тұрып:

— Ағамлар жигитке де, қызға да жәбір етти ғой! — деп, сууық дем шығарды. — Былтыр арбаға байлап жиберген Сарыгүл апай ақыры ишқысталық пенен өліпти ғой...

— Хә дурыс балам, «теңі келсе, тегін бер» деген, — деп Өтемурат басын шулғыды.

Әжинияз да Өтемураттың қай тәрепте екенін мийзамынан сезіп қалды.

— Бүгін маған не қысса оқып бересен, балам? — деді, Өтемурат қайғыдан кеулін арылтқысы келип.

— Көптен бери Мақтумқұлыны тәкирарлап жүрмен. Ибарат сөзлерін оқыған сайын, ата, мумдай еріп кетемен.

Өтемурат куұжыңлап қозғалып қойды.

— Мен бір лап айтайын. Бір шайырға: «Сіз Мақтумқұлыдан қалайсыз?» деп сораған екен. Ол: «Мақтумқұлы қосықтың атызын орып кетті. Бизлер масағын теріп жүрмиз» депті.

Мына сөз Әжинияздың Мақтумқұлыға деген ышқы, ықласын ғаулатып жиберді. Бала кітапты ашты да, саз дауысқа салды. Ылашықтың ишін кернеген хош лапыз, көкке көтерілді.

Усы ўақытта есиктен ләтте шапанға оралған қара жигит кирип келип, минайым сәлем берді де, отырыўға жасқанып, мирәт күткендей үй ийесине қарады.

— Кел, Әсембай! — деп Өтемурат жигитке жалбырақлап, қапталдан орын усында.

Келген жигиттің Халмурат байдың падашысы екенін Әжинияз сыртынан таныйтуғын еді. Қапталдағы қамыс бойраның үстине шығып, көсеўдей қара, қырық жарық аяғын көрсетиўге ийбенип, астына басып, тигисинен пахтасы күтеленип шығып тұрған шапанының пеши менен дизесин жаўып, саққа жүгиніп отырған падашы жигиттің үсти басына аянышлы қарап, Әжинияз ойланып қалды. Байдың усы жастағы балалары ажары былғарыдан етик кийип, жорға минсе, жарлының баласы жигирмаға келгенше жалаң аяқ жүреді. Инсан тең жаралса, неге тең жасамайды?...

— Хә, Әсембай Қосық тыңлаўға келдің бе? — деді Өтемурат падашы жигитті гәпке айналдырып.

— Жақ аға! — деп падашы жасқанып төмен қарады. Бүгін Қутымның үйине қонатуғын гезегім еді. Хаялы «бизің үйге ене нәўбет келген жоқ» деп куұып жиберді.

— Өне, — солай, деп Өтемурат түнерип, Әжиниязға қарады.

Байлардың пейли қашқан. Нәўбет пенен бір айда бір күн қонып кететуғын падашысын қондырыўға да қыйналады.

Өтемурат Әсембайдың бір-еки жыллықта өлген әкешесин есине алды.

— Усы Әсембай туўылғанда қутлы болсынға барғанлар Әсембайдың әкесине: «балаңның атын Әсембай қойыпсаң. Балаң бай болар деген екен. Сонда әкеси: «Бай деп қоя бере-йікте, гедейлик бір жаққа кашып баратыр ма» деген екен. Жыл айналмай баласының да басына мынаў жоқшылықтың да түскени. Бизің ылашықтың үзигиндей үсти басына қара, өрім-өрім, қырық жамаў... Падасына қосатуғын мал болмағансоң бул нақыр бизикине келе бериўге де жасқанады.

Өтемурат ана жылы кемпири өлгенде қарасына сойылған жалғыз сыйырын ойлап, малсызлығына сууық демін тартты да, ошақ беттегі қазанның қақпағын ашып, ыс пенен күледен

түсі көрінбейтуғын ағаш зеренге еки шөмиш быламық куйып Әсембайдың алдына қойып атыр еди, қапталда мүлгип жатырған ақ тазы «мениң пайым қайда?» дегендей басын көтерип, қаңсылай баслады. Әжинияз тазыға жалт қарады.

— Ата, аңға шығыўға тазың жарай ма?

Өтемураттың көзине ызғарлы күлки куйылып келди.

— Астыңда атың болмаса, пияда-жаяў жүрип тазы салыўға бола ма, балам? — деп, тазыға емиренип қарады. — Ийесиниң аты жоқ, тазысының бахыты жоқ. Байды бизге қырын қаратқан да усы тазы ғой...

Өтемурат тағы ойға батты...

...Сол күни песин ўақты еди. Өтемураттың ылашығына ес болып отырған кемпири қайтыс болды. Көп жыллардан бери усы кемпири менен Өтемурат Халмурат байды ағайын пәмлеп сағалап есигинде дийқан жүретуғын еди. Хақысы жылына бир баспақ алыўы керек еди. Бирақ, сонша жыл жүрсе де байдан хақым деп бир баспақты да қорасына жетеклеп әкелген емес. Жыл аяғында хақысын сораған Өтемуратқа бай: «бәри бир қыс азыққа сатасаң ғой, басқадан алғанша меннен ал» — деп баспағын дәнге айырбаслайды да, қыстан өлмес аўқат етип шыққандай кеўсен берип, қарызынан жылда қутылып қала береді. Өтемураттың өз маңлайына питкен жалғыз ғана сыйыры бар. Қысыр қалмаған жылы туўа қойса, оның да бузаўын баспақ қылып, кийим-кеншекке сатып жибереді. Сөйтип ол сыйырдың да изине қара ермейди.

Кемпири өлген соң асына усы сыйырды сойыўға Өтемурат өзиниң өлимин де ойлайды. Ел дәстүри бойынша мал сойылмай өли жерленбейди. Пуқараға ең қайырқом моллалар да өлиден хабаршы келсе, алды менен қарасына сойылатуғын малы менен үстине шашатуғын ғәрежетин сораиды. Онысыз өлиниң ийманы ушын қуран оқымайды. Қуран оқылмаған өлини моллалар иймансыз кетти дейди. Иймансыз өли бейишке бармай, дозаққа тусиўи керек. Өтемурат сонда молладан сыйырын қызғанып, неше жыл қослас болған кемпирин дозаққа жибере ме?!... «Жоқ?» — деди ишинен гүбирленип, Өтемурат басын шайқап,—

«Бир есабын таўып, моллаларды шақырыў керек. Сонда қара сыйырды сойыў керек пе?... Онда, кемпири бейишке барады, ал ертең Өтемураттың өзи өлсе, оған не сойылады? Кемпирин бейишке жиберип, өзи дозаққа қала берсин бе? Оған да — «жоқ» дейди басын шайқап. Онда не қылыў керек?

Өтемуратты тек кемпириниң өлими ғана емес, жерлеў мусиў-бети катты ойландырып отыр. Әри-бери ойланып дағдырған Өтемурат қоңсысы Қурбан ғаррыға кемпирин таслады да, өзи ылашықтан суўырылып шығып, Халмурат байдың үйине барды.

— Кемпир қайтыс болды, — деди Өтемурат Халмурат байға шағынған ажар менен қарап.

— Өлсе, ийманын берсин. Кемпир өлсе той. Қара сыйырдың қорнасын ишеди екенбиз ғой, — деп, бай ғарқылдап күлип, Өтемураттың алдын кесип сөйледі.

Байдан дәме етип, өзін минайым, жалынышлы пишинде услап отырған Өтемурат мына сөзди еситкен соң үмитин үзип, енжары бола қалды.

— Хәм кемпирим өледі, хәм сыйырымды сояман, өйтип куўанғаным ба, бай аға? — деп, Өтемурат Халмураттың жүзине тикленип қарады.

— Куўанбасаң, өлинди арқала да жүр! — деп, бул сөзге Халмуратта хәкис жуўап қайтарды.

Байдың хәкис сөйлегенине зығырданы қайнаған Өтемурат көмекейине түйдек-түйдек сөз келсе де, дәмели болып, өзін сибырлы усады.

— Арқалап жүрмей-ақ, бизиң кемпирге де усынша кен дүньядан бир шуқанақ аўысар, бай аға, келген хызметим ол емес, мынау: Жалғыз сыйырды қарасына сойар едим, жетисине, қырқына, жылына қөйтемен? Сол ушын сизден майда мал сорап келдим. Хызметиндемен ғой, есапласарман...

Бай қалың қабағын тарс жаўып, ойланып қалды да, әллен ўақытта көзин ашты.

— Жаңағы айтқаның дурыс. Кемпириниң еле 3-4 садакасы бар. Соның ушын сен хәзир қара сыйырды әкелип, бизиң қораға байла. Сөйтте хәзиринше бир баспақ ал, онсын қалған

садақаларыңды да көтерисейин. Сонда бир сыйыр менен кемпирдин қарызынан қутыласаң. Жақсылық деген усы, иним!

— Сонда кемпирдин де, сыйырдың да орнын сыйпалап қалғанымыз ба! — Өтемурат маңлайын ушлап, төмен қарады. — Бәшерт, биз өлсек қайтемиз. Туяқ орнына бир туяқ ушлап қалмасам, қалай болады?

— Қара аспанды түсире берме, өйтіп... — Бай ағайынсып, ала топылды. — Ким өлемен деп, басынан мал айландырып жүр. Сен өлсең, мен көмемен. Болды енди... Мына кемпиринди жайғастыр. Шақыр моллаларды қалдырмай!

Сол күни Өтемураттың кара сыйыры Халмураттың қорасына байланды. Байдан бир баспақ алып, Өтемурат кемпирин жерледі. Буннан соң бай «кемпирдин қырқы менен жүзине сой» деп, бир-бирден ешки жиберді де, жылына келгенде лебизден тайып: «балама тазысын берсе, және бир ешки берейин» деп, ийт болса да, жарлыдан жырып қалғанды мәп көрді.

Байдың бул сорауына Өтемурат ызасы келип:

— Кемпирди дозақ өртесе де, ийтимди сатып, садақа бере алмаспан. Серкесин тисине сызлақ етсин! — деп, бир түнде ылашығын ешегине артып «Сақыұлар аұылы»на көшти де кетті.

Өтемураттың падашы жигитті көргенде кара сыйырын есине түсіріп, тазыны көргенде Халмурат байға гижинип, тисин қайрауының мәниси де усы еді.

Өтемурат усы ойда отырса, Әсембайдың туұылыұ тарийхын еситкен ўақытта Әжинияздың көз алдына әрманлы әкениң сыйқы елеслеп кеткендей болып еді. Усы елес кеўлине зерде салды ма, қосыққа мейли соқпады. Әлле бир падашының кемлигине неге ашынатұғынына өзи де түсинбейди. Әсембайға көзи түссе, ана ләтте шапанның ишинде өзи де отырғандай қорлығы келеді. Мерекеге ажары жарасықлы, кара торы, қабландай жигиттің жаслығы қулпырар шағында ўақытсыз солғандай гүнасы не?

— Әсембай, гөнерек көйлек, дизкийим берсем, кийермисең жора? — деди Әжинияз ийбе етиңкирең сөйлеп. Бурыннан сыр-

синетлес болмаған жорасы «гөнең кимге дәри» деп қайтарып таслай ма деген ойға кетип, даўысы қалтырап шықты.

Әсембай таңырқанған пишинде жымыйып күлди.

— Ширикке қайыл болғанда, гөнеге назырқанамыз ба жора, берсең, — әжеп кийемиз. Бирақ қалыс бер. Падашының мал бакканнан басқа қайтарар жақсылығы жоқ.

Жупыны кийимнің ишинде өскен баладан бундай салдамлы сөз шығады деп ойламаған Әжинияз қобалжып қалды. Үлкенлерге тән төрели сөз сөйлеген курдасына мәнили жуўап қайтарыў ушын ой теренине қарай бойлады.

— «Жақсыны жаман кийимнің ишинде таны» дейди ғой аталарымыз. Әсембай, сениң менен дос болайық — деп, Әжинияз Мақтумкулы қыссасын ашып отырып, мына қатарларды оқыды:

Кимлерге алтын тас дур,
Кимлер сайыл қақпас дур.
Кимлер түптен қаллаш дур,
Ким жипек-ғалы гөзлер.

Ким нан таппас тоймаға,
Ким жер таппас қоймаға.
Ким той таппас киймеге,
Ким терме-шалы гөзлер.

Жәхән шебер уста дур,
Дүнья гилти күште дур.
Хәр бенде бир исте дур,
Хәр ким өз халын гөзлер...

— Дүнья усындай жора, — деп Әжинияз Әсембайға тәселле айтты.

Еки нәўше жигиттің қалбине жастан куйған зийрек ақылына хәм кәткудалық тутымына елжиреп сүйсинип отырған Өтемурат басын екшеп:

— Бахтыңызды, заманыңызды берсин, балаларым, — деп, бир әңгимениң ушлығын шығарып киятыр еді, сырттан ат

туяғының сесті шықты. Ким болса да суыт жүрген биреу ат маңлайын Өтемураттың ылашығына қаратып, шоқырақлап жортып киятыр. Жолаушыны жатырқағандай ауылдың тамамы ийти жыйналып, жарыса шауып, жабыла үріп жүр.

— Бул ким өзи, топалаң қылып киятырған? — деп, Өтемурат жабықтан сығалап қарады да. — Сол, Мүширип. Ийтлер де адамын танып үреді — деп сыртқа шығажақ болып, есикке қарай бетледі.

— Мүширип деген ким? — деді Әжинияз.

— Құлымбет бийдің шабарманы.

Усы ўақытта сырттан: «баламның ырысқы еді, шырағым усы сапар таслап кет, балам» деген аянышлы дауыстар шықты. Әллеким ғарғанып, сыңсылап жылайды.

Өтемуратқа ере Әжинияз да, Әсембай да ылашықтан шықты.

Ылашықтың қасында бес-алты кой-ешкини ийирип топлап, ат үстінде қыйтар көз, дүңки бетли, тапалтас бир сары кисі отыр. Аттың зәңгилегіне телмирип қарап, хасаға сүйеніп, қара кемпир жалынып тұр.

Мүширип Өтемуратқа қарап жымыйып күліп, тышқан қуйрық өлпең сары муртын шеп қолы менен бир шыйырды да, астымдағы бийдің сары жорғасын көрдің бе? дегендей үзегіге табанын тиреп, бир ширенді де, сәлем берді. Өтемурат сәлемге:

— Аманлық па? — деп салқын жууап қайтарды да, — хе, ким екен десем, бақаның жасы үлкеніндей болып шоқырақлап киятырған, сен екенсең ғой, — деді.

Әжинияз мырс етип күліп, артқа бурылды.

— Әй пушык, усы хәкис сөзиңнен отау тиктің бе? — деді Мүширип Өтемураттың дәлкегіне жарлылығын бетіне басып, — оннан да кир ылашығыңа. Ана ешкилердің биреуін сал қазаныңа. Гәп бар.

Ешкениң аты аталған ўақытта хасаға сүйеніп муңайып тұрған қара кемпир тағы жалынып зарланды.

— Еки жетимнің ырысқы усы ешки еді. Палапандай аузын ашып қалды. Жетимді ая, шырағым!

— Кет енди, Мүширип жекиринип, кемпирге көзин ақшыйтты. — Жарлы болсаң, шаңырағыңнан түтин шығарма! Бир ешки менен түтин пулдан кутылсаң кууана бер. Қырыма шыксаң салғыртты шаңырағыңнан шегірткедей жаудыраман. Алжыған ақ шаш...

Кемпир етегіне қуйылып аққан көз жасын жеңі менен сүртіп, Мүшириптен гүдер үзгендей Өтемурат пенен Әжиниязға шағынып қарады.

Кемпирдің кеуіли бузылыудан-ақ, Әжинияз енжары болып тұр еді. Мүшириптің зәхәрли тилин еситип, жас жүрегіне шайза қадалғандай болды. Ажары оңып, қалшылдап араға түскенін билмей қалды.

— «Бүркит қартайса тышқан аулайды» деген. Жесир кемпир менен жетим улдың таңлайына татып отырған ешкисін тартып алғаныңыз, атқа минген бийлигиңізге мүнәсип бе? Ананың көз жасын төкпең. Мына шешемнің тоқалақ ешкисін қайтарып берің!

Әжинияз ғазаплы хәм жалынышлы көзлери менен ат үстіндегі Мүшириптің ауырықтай бетіне қарап шаншылды.

Шапаттай баланың бийлик айтып жағаласқанына иштен қытыұланып, Мүшириптің ажары бирден салқын тартты.

— Әй Өтемурат, мына сүмелек қайсы көшениң бийи? Хәмелдарлардың камшысын көрмеген ғой, шамасы. Шыбык шиймеген асау екен. Тәмбисін берейін, усла ананы?... — Мүширип баланың үстіне ат айдап, тобылғы сап дырдай камшаны жоқары көтерді. Сол ўақытта Өтемурат шырп етип, аттың жылауын улады.

— Құллық жора, құллық! Мақсым-молла балаға камшы силтесі көрме. Аға болар жигит, м кең болар. Ашыуыңды сораيمان.

«Мақсым бала» дегенді еситип, Мүширип ғарғыстан қорықты ма я Өтемуратты өкпелетип аларман деді ме, жоқары көтеріп тұрған қолын төмен түсирді.

Әжинияз да бул ўақытта өшегисип аттың бауырына барып қалып еді. Мүширип пәсине қайтқан соң, жағаласыуға жасын сыйлап, өзине өзи тәселле берді. Усының менен бирге бала күншлі менен қарсыласыу ушын мықлы бел керек екенін де

сезип калды. Бирақ жүрегінде ешкисинен айрылған қара кемпирдің кеги өшпес зерде болып қала берди.

Мүширип айдап келген малларын қамау үшін қораға бурылған уақытта, Өтемурат Әжинияздың қасына келип:

— Хәзир жассаң, күшли менен беллеспе, шырағым! — деп жалбарынды.

Әжинияз танжырап тұрған кемпирге суық нәзер салды. Еки жетим баласы «ешкимизди алып бер!» деп шалғайынан тартып тұрғандай бір салмақ адымын алға бастырмады.

Усы уақытта қосыла муңайып тұрған Әсембай:

— Жүр, жора! Бий менен айкассаң мертилесең. Булардың уясы Хийұада ғой. Қудайы ямаса, қайсы гедейдің жыртысын жыртып, ада қыласаң. Жылап жүрген бундай мың кемпир... — деп ийнинен тартты.

Атын жайғастырып болған соң Мүширип ылашыққа кирип, Өтемураттан:

— Жаңағы молла бала дегенің ким? — деп түрін суытты.

— Ол бала, — үлкен бір максым бала. Аржақтағы елден қыдырып келип еди. Әрұақлы, ақунның баласы... м-м деп, ядынан қыйып салды да:

— Ал, өз хызметинди айт! — деп гәпти басқа жаққа аударды.

— Халмурат бай саған сәлем айтты. Мына Қосыбайдың аталас па, әйтеуір бір қарындасы бар ғой, Айсәнем деген. Соны биз айттырып келдик. Сен жаушы боласаң!...

— Хе, қыз айттырып келгендеги пәтин усы ма? — деди Өтемурат суық пишинде жымыйып. — Егер, ғәрезсиз болып келгенде ғой, ауылды өртейсең...

— Әй, сен не билесең? — деп Мүширип желкесин гүжирейтип, сүзетуғын бұғадай шекелеп қарады. — Қыр көрсетпесең, халық қыз бере ме? Бий ағамыздан буйрық алып, сары жорғаны миндик. Өзи бизиң менен ана ауылға шекем бирге келди. Халмурат бай менен пикирлесип, усы нашарды шөкеледик. Сени питиұажа етеди деди. Саған бір ешки әкелдим.

— Қәне ол ешки? — деди Өтемурат.

— Хе, бағанағы кемпирдің ешкиси не? Мениң падалы малым бар ма? Елден алып, елге беремен... Қәне байдың өлеминне не айтасаң? Айтпақшы, усы хызметти питирсе, Өтемуратты қасыма көширип әкелемен, — деди.

— Тауды жығатуғын уағымда, бай сыйдырмай көширип жиберип еди, енди қартайғанда не жарасына ем қылар дейсең? Қәне, оны қояйық! Мен не қылыұым керек?

— Айсәнемге барып, уәдели күнин билип кел. Егер рийзалық бермесе, ағасы Қосыбайды Хийұаға айдатып, өзін арбаға байлап әкетемен. Айт усыны!...

— Химм — деп Өтемурат аз ғана ойланып тұрды да, Мүширипке қарап:

— Маған бир ешки әкелгенің рас па? — деди.

— Рас. Падаға қосайын деп пе едиң?

— Хе, ауа, — деди де, Өтемурат ылашықтан сыртқа шықты. Жан-жағына қарап еди, хеш ким жоқ екен. Өтемурат қорадан кемпирдің ешкисин алып шықты да, ауылдың ортасындағы жол менен арқаға қарай тартты.

Усы уақытта:

Хә мырзаға, қайрылып кет, — деп сүренлеген дауыс еситилди.

Өтемурат тоқтап, артына қарап еди, бағанағыдан бери Өтемураттың ылашығын айналшықлап жүрген ешкинің ийеси, — кара кемпир екен. Геуиши кулағырдан салп-салп етип, жууырып киятыр.

— Кириуге бата алмай жүр едим, шырағым! — деди хап-лағып келип, — Ийманлы болғайсаң, мына ешки меники еди. Хадалдан жалғыз малым, қәйним. Тилеп келдим, шырағым?...

— Тилемей-ақ, үйіне апаратыр едим, мә! — деп, Өтемурат мыйығын тартты. — Мүширипке көринбе!...

Ешкиси қолына тийиуден кемпир сөйленип ала жууырды.

Өтемурат аұдаңлап жүрип киятыр еди.

— Өтеке, сабыр ет, — деген тағы бир дауыс шықты.

Өтемурат жалт қараса Таумурат, Әжинияз, Әсембай үшеуі ойласып тұр екен. Аман түүеллик сорасып болыудан Таумурат:

— Кайда баратырсыз? — деди шекелеп карап.

— Ана, Айсәнем балдызымның үйине.

Таўмурат: «шамалаўымыз дурыс екен» дегендей Әжиниязға жалт қарады.

— Мүширип қайда?

— Үйде. Хе? Айта берің, балалар. Не ойласық. Меннен тартынбаң.

Таўмурат төмен қарады. Оның тартынып турғанын сезіп Әжинияз сөйледі.

— Сиз, Айсәнем апамның үйіне барып, не қыласыз, ата?!...

— Не қылайын, бар деп ылашығымнан шықпай отыр. Бармасам ана кемпирдің ешкісін бере ме?

— Бәрінен де хабарымыз бар. Тыңшы жиберіп Мүшириптің ойын билдик, — деди Таўмурат. — Оны елден шығармасак, еле талайларды жылатады.

— Сонда кәйтесен?...

— Айсәнем апаға бармай-ақ қой ата, — деп, Әжинияз қабағын үйди. — Кеше Құлымбет бийден де жаўшы келип кетти.

— Япырмай-а?

Әжинияз басын ийзеді.

— Маған да тап сонысы керек еді.

Өтемурат ғырра үйіне қайтажақ еді.

— Қоя тур аға, — деди Таўмурат, — сизди усы аўылда өз атамыздай сыйлап, қәстерлеп киятырмыз. Бизлерден тақия кийдің де, бай менен бийден еле бир инам көргенің жоқ.

— Қайта тақиянды қағып алар, жаңарақ болса...

— Аўа. Өзің де билесең. Анаў күни Қосыбай ағаның шаба-шабына түсіп, Ержанды куўғанымыз да айып болған екен.

— Байдың аўыш баласы ушын, соншама не?!... — деп Әжинияз ашыўы қурысып, — «айыплы әкем!» деп айтып сала жазлады да, әлле неден тартынып, көмекейінде услап қалды. Оны Таўмурат сезді де, шайып жуўды:

— Қосыбай ағадан да көрерлиги жоқ. Ол баяғы Айдослардың өлигин көріп, Хийўадан жаны шоршынып қалған. Тынышлықты күсейді. Бирақ, «жаўға жалынсаң да жаныңды алады» деген. Құлымбет пенен Халмурат енді қылышының

жүзін бизің аўылға қаратқаны, қаратқан. Байдың «келинимди кишырды» деген кеги бар. Бийге пара алатуғын даў керек. Сонлықтан Мүширипті төбемизде ойнатады. Биз де тәуекелге бел байладық. Мүширипке қыр көрсетпесек, бул елден айбынбайды. Усыған не дейсең, аға? Сен нускаўшы, биз қонлаўшы болайық.

— Ол дурыс, балаларым. Бирақ байқайгөрің. Есенгелдн атаңызға ойластыңыз ба?

— Мен ойластым, — деди Әжинияз, — сизикинен шыққан соң барып қайттым. Макул деди.

— Сонда не өнер ислейсиз?

— «Таң ерте Хийўаға жүремен. Түни менен Мүширип жетсин!» деген Құлымбеттің хаты бар — деп, Таўмурат Әжиниязға қарап, жымыйды. Хәзир сол хат барған соң Мүширип дағдырып ойланады. Сонлықтан сен Мүширипті бүгін ысырсаң, биз бир өнер ислеп, елдің малын алып қаламыз. Сен кеткен ўақтың хабарла.

Хабарлайын, жигитлер ...Қай жерде күтесиз, мени?

— Таўмураттың үйінде — деди Әжинияз.

— Әжеп...

Өтемурат ылашығына кирсе, Мүширип еки-үш гедей менен шарымласып отыр екен. Өтемуратқа көзі түсіўден оларды үйден куўып шықты да:

Мына жаман ылашығыңның керегеси кемирди ғой мени. Не қылдың? — деп куўжыңлады.

— «Асқатықсыз гөже асып, хожаның кеўили курт күсейди» деген. Сен кимге айттырып жүрсең, ол нашарды?

Хә, өзіме, — деп Мүширип шоршып қәдін тикледі.

Хәўлықпа. Тыңла, — деп Өтемурат салмақ пенен сөйледі: қығы наўқас екен. Онысы хеш гәп. Мен оған сениң сәлемиңди дәлден туўры хабар етип айтып едим. Айсәнем көп ўақыт тунжырап ойға батты. «Кешиккеннен сүйин» деген тәўир көріп отыр-аў, дедім.

Усы ўақытта Мүширип компаңлап бир қозғалып қойды.

— Тәўир көрместей жигит емеспиз ғо.

Өтемурат: «Суў көрмей етик шешип, муныки неси?» деп коқырайып қарады.

— Сөйтип түсиң де, исиң де келиспеди.

— О неси? — деп, Мүшириптиң көзлери шанағынан шығып кетти, — алағайым жинлидей былжырықлатып не айтып отырсаң, өзи?!

— Кимди жин уратуғынын көресең... — деп, Өтемурат мырс етип күлди, — әкеңнің өлгенин де еситтің ғой. Айтып берейін бе? Айтсам бий ағаң Құлымбет қашшан алды-артына оман үйипти. Исиң келиспеди дегенім сол. «Бизден сәлем айт, Мүширип курдасқа! Құлымбет ағасы: «Маған тий» деп қыр көрсетеди. Мүширип иниси: «маған тий!» деп сөз салады. Қайсысына тийемен... Әўели өзлери шешисип алсын... Абзалы бийдің зейнине тийип, мәртебесинен айрылып қалмасын. Тек жүрсін, Мүширип сорлы! — деди.

Мүшириптиң жүрегiнен жалын атқан ышқы оты суў серпкендей басылып, еки урты тобарсып сала берди. Түсиниң бузылғанын көріп, Өтемурат оннан сайын шаншыўына тийди.

— «Тышқанға өлим, пышыққа ойын!» Сен менен маған хаял зәриўликке керек. Бий ағаң турғанда саған хаял аўыса ма? Сары жорғаға семир де жүребер...

Мүширип көкирегине сылқ етип салбыраған геллесин көтеріп алып:

— Тақыйық сөз салды ма екен? — деди.

Өтемурат бул сораўға шамырқанып, жуўап қайтарды.

— «Жасыңда қалжың болсаң, үлкейгенде мылжың боласаң» деген. Несин езе бересең. Жалған сөйлейтуғын мени асық атып, тәйкеге таласып жүрген бала дейсең бе?

— Не қылсам екен, жора?

Усы ўақытта есиктен бир бала кирип келип, жән-жаққа алақлап турды да:

— Мүширип деген ким? — деди.

— Биз, ҳе, ол не?

Бала бешпентиниң қалтасынан бүклеўли қағазды шығарып, Мүширипке:

— Мынаны бий аға жиберди. Биз өрден киятырған кеме-шимиз. Асығыспыз, аға... — деди де ылашықтан шыға жөнеди.

Мүширип қағазға сығалап қарап, ежелеп оқыды. Әллен ўақытта басын көтеріп:

— Биз қайтатуғын болдық, — деп Өтемуратқа қарады.

— Ҳе, неге?

— Бий ағам Хийўаға жүреди екен, таң ертең, түни менен жет депти.

— Хош, Айсәнемди не қылдың енди?

— Не қылатуғын еди... Аламыз, әй маған қара, бул алжасық сөз болыў керек. Сары жорғасын қыйғанда, бир нашарды қыймай ма? Енди бий аға менен гүл мыйықлы арбалы келемиз де, алтақтасына байлап әкетемиз. Бермей көрсін, Қосыбай, бий ағама...

— Аўа. Сөйткенің макул ғой.

— Ал онда кеттим! — Мүширип орнынан ырғып турып, керегеде турған қамшыға асылды.

— Өйтпе, — деп Өтемурат Мүшириптиң шалғайына асылды, — Мына жаман ылашықтан дуз-дәм татып кет! Сонда да жетесең... Асты таслама, кебетейи барды. Ҳәзир болады. Оннан соң саған айтар бир дослығым, мына малларды күн батқан соң айда. Көпшиликтің көзине түсип қәйтесең? Биреў душпан, биреў дос...

Мүширип Өтемураттың соңғы айтқан кеңесин орынлы билип:

— Ол айтқаның да келеди, — деди басын шулғып. — Онда сеннен мылтық табыла ма? Келеси сапары тағы бир ешки беремен.

Мүширип кеңкилдеп күлди:

— Түнде ким биледи. Бир уўықты-ақ, белиңе байласаш. Онсери бел топырақ атып, белдардан тапқан ешкиңдей маған инам етесең-аў! Айналсақ шығанағымыз тийип турған қоңсы, — Ешмурат пенен Дошмураттың ешкиси маған мал бола ма? Саған берсе, артында қылышын ушлап бий ағаң тур. Қорықпаса саған баспағының қулағын услата ма?

Өтемурат Мүширипти әңгимеге айналдырып аўыр жатарға шекем ирикти. Жатарда пискен қораз таўықты Мүширип асығыс жеди де, сары жорғаны ертелеп, жыйнаған малын алдына салып, бийдің аўылына атланды.

2

Мүширип аўылдың шетинен шықты-аў, деген шамада Өтемурат шекпенди желбегей салып, Таўмураттың үйине қарай кетти. Ентигип, жуўырып, әллен ўақытта даўыл менен дәрья бетке қыйсайған шыпта үзикли үйге жетти. Иште төрт-бес жигиттің ғаўырласып сөйлескен, шақалаклап күлискен даўысы еситилди. «Қонақ бар ма екен?» деп қәўипсинип, Өтемурат үйге жақынлаған соң аяғын ғаз-ғаз басып, ший есиктен сығалады. Аўыл балаларының ғаўырлысына усайды. Чай ошаққа малдың куўраған тезегин тандырдай қалап, отты дөгереклеген боз балалар жаңылтпаш, жумбақ айтысып отыр екен. Ишиндеги даўырыңы пәтлиси — Әжинияз. Көбинесе өзи айтып, өзи шешип отыр. Өтемураттың балалығы есине түсип, жымың-жымың етти. Жигит ағасы мәхәлинен де өтип баратырғанына карамай боз балалардың ойынына қосыла кетти:

«Қаладан әкелгеним алты арба ақ асқабақ, алты арба ақ асқабаққа жеккеним, тарғыл, мүйиз, ақ бөксе баспақ, ақ бөксе баспақ... Айтың қәне, — деп сырттан сүренлеп жиберди. Иштегилер сес-семир болып, бир-бирине қарасып, дуў күлисти.

Күлки басылмай атырып, Әжинияз есикке қарап сүренледі.

— Бул ким әй, арбаға баспақ жегип киятырған? Асқабағынды қалаға жибер, өзиң бермен кел!

Хәммесиниң төринде жасы үлкени болып отырған Таўмурат:

— Өтемурат аға ғой! Ишкериле, — деп еди:

— Жаңылтпашымды әўели айтып алың — деп, Өтемурат қасарысып турып алды.

— Қайтадан айт, қайтала, — деп боз балалардың биразының тили оралмай, баспақты, «боксақ» деп үйдің иши қыран күлки болып турғанда, Әжинияздың гүдарыдай созылған даўысы шықты.

— Әне, сеники жарайды, бала! — деди Өтемурат — енди бир жумбақ айтаман. Соны тапсаң, — жигит болғаның...

— Айт, айт, — деген даўыс қайта-қайта тәкирарланды.

— Он бүркит, отыз ақ куў көлде жатқан, ол ақ куў хәр нәрсениң дәмин татқан.

— Ал, табың! — деген Өтемаруттың даўысы еситилди. Жигитлер тағы бир-бирине жалт қарасты. Тағы Әжинияз жуўап қайтарды:

— Он бүркит дегениң он бармақ емес пе? Өтемурат аға, Отыз ақ куў дегениң, аўыздағы отыз тис шығар. Солай емес пе?

— Солай, солай, — деп макуллап Өтемурат ишке кирди. — Балалығым тутып, сизлер менен ойнайман деп сыртта аязлап қалдым ғой.

Өтемурат төрге шығып, тезектің қозына баўырын қалады.

— Не қылды? — деди Таўмурат.

— Жаңа кетти — деп, күлди Өтемурат. — Тулыптай бәлени ылашықтан зорға шығардым.

— Жете аламыз ба, изинен? — деп Әжинияз Өтемуратқа қарап еди, ол:

— Мал айдаған адамға салт атлылар жетпегени қалай болғаны? Боның тез, — деди.

Жигитлердің бәри түргелип еди.

— Еки атлы болса жетеди ғой, бәримиз көзге түсе берип қайтемиз, Таўмурат аға екеўимизден де қалатуғын хызмет жоқ, — деп бирлигине Әжинияз өзин санады.

— Болады, болады? — деп ғаўырласты қалғаны.

Ел жатар мезгилде Өтемурат қорадан ертлеўли еки атты шығарып, зәңгисин басып, Таўмурат пенен Әжиниязды атландырды да, өзи ылашығына қайтты.

СЕГИЗИНШИ БАП

1

... Күн кеш песин болыўдан булағай басланды. Теңиз жақтан жердің бир бөлегі жулынып аспанға атылып шыққандай, бир

кәнапат кара булт ауылдың үстине қаппап келди де, тәбият курсағына сыймай турған самалдың қаппағын ашып жиберди. Уйысып, маўжырап турған хаўа устаның көригин баскандай колпылдап, Таллық дәрьясының ишин ерсили-қарсылы гезди. Дәрьяны шайпадаы. Аралдың барлық балығы усы дәрьяға түсип, жапа-тармақай ойнап, есапсыз қалаш суўды гүреп турғандай, толқынлы толқын сапырды. Толқын ойнады. Толқын бийледи. Суўдың бетине сулыў өрмек салды. Еки жағадағы тынып турған урық, жекен усы бийге нама қоскандай нәзик сырнайын шертти. Толқын ылақ ойнаса самал саз тартты, — кәйтсе де бүгин тәбиятта өзлерине салтанатлы бир мереке өткерип турғандай кубылып, гүўлеген сес қырман басындағы дийканлардың шаўқымы менен ушласты.

Даўылдың райын бузык көрген аш-жалаңашлар түйекти туўарып, өгизлерин жетекке алды да, күн барында үйлериниң белдеўин тартыў ушын ауылға шубырды.

Еркеклер зыр жуўырып малларын жайғастырса, хаяллар «даўыл кулатып кетпесин» деп үйиниң төрт тәрәпине қазық қағып, шаңырағын шандып байлап жүр. «Кел, көмеклес қыршын» деп тоңқылдаған күйгелек даўыслар еситиледи. Өне бир жас өспирим қызлар алдынан ескен ызғырық самалға қарсы қырынлап шаўып, «хәўкем!» леп сыйырын шақырып, көлдиң етегинде зар қағып баратыр. Шаўқым, сүрен, тоңқылды шыпта жабылған үйлердиң үстинде. Ал жигердей қамыс қорадан ықтырма соғып, соның ишине үйлерин тиккен ақ үзикли отаўлардың ийелери самал түўе, аспан шорта сынса да, пәрўайы пәнсери. Бул — онлаған малы бар халлы хожалықлар. Ықтырма ислеўди арба-өгизи бар сол үйлердиң ойлап тапқаны. Ал күш көлиги жоқ үйлер ықтырма соғыў түўе, қамысты аркалап тасыған соң, отын шөпке де жарымайды.

Самал ессе теңиздиң көшпесиндей қалтылдайтуғын солардың үйлери. Желком болып қалпылдайтуғын, солардың түңлиги. Бундай үйлер басқаға карағанда «Сақыўлар ауылында» нобайырақ.

Ал хан алдында өтимли бийи бар «Қолдаўлы» ауылында жолаўшының аты айналмап алдынан ақ отаў шығады. Үлкен-

кишини бәри де атқа минер. Бәри де аш-арыкка қамшысын үйирип келеди. Мүширип те «Қолдаўлының» усындай кишигирим бийи. Мүширип киятыр десе, қазандағы асынан үмит үзгендей атадан балаға шекем қобалжып отырады.

Ымырт жабылғаннан кейин далада қыспақ тартып, бойра тоқып отырған бирең-сараң адамлар да үйлерине кирди. Бирли-жарым қыдырмайшы — сүңгимей жетимлер ғана бир тамағы ушын үйден үйге жуўырып жүр. Олар да өз «талабына» шебер. Жетимлер аўқат асылған үйди шаңырағынан сезеди. Қара түтин шыкса — жаңа асылғаны, ақ түтин шыкса — аўқаттың писе келгени. Инсан, тиришиликке не деген уста, қандай иңқар!...

Айсәнемниң үйи. Ауыр жатар мезгил. Самал тутыўсыз ийишөң үйден гүўлеп кирип, ошақтағы лаўлап жанған қызыл жалын менен айқасады. Самал үрген соң жән-жаққа шалқып жанған оттың шала қозлы күли шаңырақтың ортасында аспанға атталады.

Ошақ басында кара бөз гүмпейди жамылып, сары хаял отқа баўырын қыздырып отыр. Қапталында жасы недәўирден өткен кемпир бир қырынлап, ол да отқа бет алдын қаратып жатыр. Төрде сақалы көкирегин жапқан, еңгезердей ири ғарры, қонақлаған таўықтай саққа жүгинип, қабағын гә жаўып, гә ашып қалғып отыр.

Усы ўақытта уйытқып ескен бир топ самал оттың жалынын шарпып кетти. Ғарры шапанының пешине түскен қозды серлемей отыр еди. Айсәнем көрип:

— Кейин шегиниңкире ата, от уйтқып тур — деди.

— Жабықсыз үйде отырған соқырға самал да жаў, — деп ғарры көзсизлигине налып, иренжиди. Қарсы алдында еки бети нарттай қызарып онлаған жастағы бир қыз жатыр. Үйдеги үшеўи де жутынып қарайды. Ғарры ара тура қыздың тамырын ушлап, қасындағыларға гүбирлеп қояды. Сары келиншек — Айсәнем. Қыз — соның қызы. Еки-үш күннен бери сырқат. Кемпир — қонсы енелери. Наўқасқа ем буйыратуғын тәўипшилиги бар. Ғарры — Айсәнемниң бир-еки жыллықта өлген күйеўи менен аталас туўысқан қайнағасы. Усы келининен жақын әменгери болмаған соң бир жылдан бери қолына кирип отыр. Жалғыз

баслы ғаррыны еркексиз үйге ес болсын! — деп Айсәнемнің өзі шақырды. Оның үстине өлі шыққан үйге келген-кеткенге куран оқытуғын да бір ғарры керек. Сонлықтан еки жетим бір пүтин болып отыр. Кешеден бери қызының наұқасы күшейіп кетті. Әлле кәйтеди? — деп албыраған ғарры кешке қарай тәуіп кемпирди алдырып еди.

— Тамырын көрдің бе? — деди ғарры кемпирге қарап.

— Жок. Енди көремен, — деп кемпир қолларын отқа қыздырды да, наұқастың билегинен усады.

— Тамыры жуыасыған жок. Қатты урып тур. Өлпең соққан тамыр жаман. Қорықпай-ақ қой... Қызыңды тил суқтан жабысқан дәрт бар екен. Жөтеллегени, — көк желкеден көз өткен. Уйыздай жас балаға әлле кимнің аңсары аұды екен? Тез суқ шығартып жибере ғой.

— Өзің шығар, ене! — деп, Айсәнем кемпирге жалбарынып асылды.

— Мен бул кәрди тасладым, шырағым. Ана күни қоңсымыз жалынып қоймаған соң суқ шығара қойып едим, еки-үш күнге шекем хаұлығып жата алмадым. Аұырыұ ийесиз болмайды. Жин, шайтан, тәуіпке өш. Әрұақ пенен олар айқасады. Күши зор келсе, бир мүшенди урып та кетеди. Тамыр усламайын десен, ел қоймайды, уласаң — тамыр хақынды сораұ да уят... Сорамаұға әрұақтың жолы бар. Кеұили қалса: «неге бардың, ондай жерге?» деп урысып таслайды. Сонсын қойып едим, бул талапты...

Кемпир бойын бәлеген сайын перзент ушын отқа-жамға түскен Айсәнем «енелеп!» ой баұырын үзди.

— Ырза қыламан, ене, ырза қыламан! Балаңа бир ылақ енши берейін! Пул жағы кемис, ене. Жетимнің саұабы болар. Ийманлы болғайсаң, иләйа! Мың жаса ене! Аты ылақ демесен, серке болып тур. Ықлас пенен бир қарай гөр, ене!...

Наұқас қыздың анасы егитилип ериген сайын қол хақыны молырақ алыұ ушын бойын бәлеп отырған кемпир, ылақты еситкен соң: — кәйдем, кәйдем? Қыйнайсаң-аұ, кәйтемиз енди, басқаларға айтпай ақ қой, балам, еситсе тындырмайды... «Тәүекел енди!», — деп түйген курсаұын жаздыра берди.

— Сөйт, сөйт! — деп соқыр ғарры да кәтереши болды.

— Онда қолға суұ ала ғой — деп, кемпир басындағы жаұлығы менен үстиндеги гүмпейин шешіп, жеңилтекленіп орнынан турды.

Айсәнем гә куманға, гә ләгенге асылып, аяғының ушынан басып, пәйик болып жүр.

— Аұзы саұ, таза гүзең бар ма?

— Бар, ене.

— Әкел бери! Сары пашшайы зереннің ярым белін толтырып жыллы суұ куй. Бир жумақ пахта бер. Еки-үш шыбық жаңғыл әкел!

— Хәзир, хәзир ене. Мә, бола ма?

— Болады, болады. Майдан нең бар?

— Сары май жок шығар. Пилте шырада аз ғана балық май бир еди. Соны сарқып алайын. Шыра жақпай, оттың жарығында-ақ отырамыз да...

— Әкелсең әкел! — деп, кемпир зеренге бетлеме суұ қуып, төрт шыбықтың басына пахта орады. Ол шыбықларды қулап кетпесин деди ме, хәр қайсысын баланың мушындай қамырға кийгизіп, зерендеги суұдың ишине төрт қарақшыдай қақайтып қойды. Оннан соң зеренди наұқас қыздың көкирегинің үстине қойып, үлкен гүлал гүзенің аұзын зерендеги суұға төңкеріп басты. Гүзенің аұзындағы демиккен суұ бығырлап қайнаұытлап қайнады. Гүзедеги суұ хаұа жетпей гүмбирлеп қайнаған сайын кемпир мазатланып, Айсәнемнің бетине жалт-жалт қарады.

— Ийшан алла, әұлийе — әрұақлар қайтара гөр, дерт басын! Сәгин сала гөр!... Гүзенің тил суқты суұырып тартыұына қараң! Түпире гөрің, шәмшил болады. Он еки ағзасына өтип, қыздың буұын-буұынын жайлап баратыр екен. Тырнағынан суұырып тартып атыр. Суқ шығара жүре, бүйтип тартпайтуғын еди. Ықласыңа бола тартып тур. Садағасы кетейін, Хәким улықтан қалған ем ғой, бул.

Кемпир наұқасты айналып, әрұақларын шақырып жүр еди, бас ушында қыздың тамырын услап отырған серли соқыр ғарры өз-өзинен даұрығып:

— Бул неге тамыры бузылысты. Көрсең-о келин! — деди. Наўқас қызын тәуип кемпир тик аяктан турғызатуғындай исенип, бир беткей отырған Айсәнем бас ушына жуўырып келип, даўыслап атын айтып шақырып еди, қыз жуўап бермеді.

Ғарры қармаланып жүріп, қыздың көкірегиниң үстиндеги суўға толы табақты тарс еткизип жерге таслады. Шайпалған суў тәуип кемпирдиң үстине шашырады. Кемпир ашыўланып:

— Мына соқыр төбемизден куяр-аў! — деп, ғаррыға шеке-леп қарады.

Ғарры кемпирдиң емін жақтырмай бағанағыдан бери иштен тынып отыр еди. Қыз талықсыған соң, тақаты шыдамады.

— Қарақалпақ ырым етеді, ырымы қырын кетеді. — Ғарры тоңқылдап жекиринди. — Өнсери табак суў көтеріўге жас нәрестениң көкірегі шыдай ма? Неге биреўиңиз табакты, екиншиңиз гүзени көтерип турмайсыз. Мен сизлердей көзим жарқырап турмаса да, сезип отырман. Жүрегі тығып қалды. Мынаң кара, пақырдың дем алысы, жаңа дүзлесті.

— Ата, сөйтти ме? — Айсәнем екеўине де жалтаңлап қарады. — Енемниң зейнине тийе гөрме! Ата, енди не қылсақ екен?

— Енди көк желкесиниң тусынан қойың. Тил суқ экени рас болса, көз көк желкеден тийеди. Солай емес пе, тәуип курдас! — деп, ғарры кемпирдиң түйілген қабағын жазғысы келип, жымыйды, — бултыйма, ант урған қатын, дайы жеңгемсең, қарақалпақта жеңге қәйинниң таяғында жер болар. Оннан қайта ыстымалыңды ете бер. Әрўақларың қашса, — қорадан алыслап қайда барғанды дейсең? Қайтадан шақырасаң дә!

— Ғарры гәпиниң изин дәлкекке алып, ғарқылдап күлген соң кемпир жабылған қабағын ашты. Орнынан турып, қыздың қасына келді.

Айсәнем күн батарда еки баў қамыс қырқып, ушлығын тамызықлап жағып отыр еди, енди түбир жағын әкелейин деп, орнынан тура бергенде, биреў есикти сүзе кирип, он жапсарға ларс етип қулады.

— Өйбей! — деп, Айсәнем төрдеги соқыр ғаррының қуўы-сына тығылды...

Хәмме: «бу не, ха, бу не?» деп даўрығып есик бетке қарады.

Келген адам тилге келместен еле жапсарда дүс төменине жатыр. Жалаң бас. Ылайдан суўырып алғандай бел баўырына шекем сатпарланған батпақ. Аяғындағы етиги де шылқылдаған суў. Күн батқаннан адасып, мәмелек айналдырды ма? Жин-пери тийди ме?... Яки әлле бир мақлуктан қорқып, ес-хуўышын жойтты ма? Неде болса, жәхәнниң шөп-шары көлдиң үпилдирик тозаңы усының үстине жаўғандай, сыйқын айырыў қыйын еди. Хәмме сам-саз...

— «Жоқ, бул адасқан емес, пери қаккан. Жин я шайтан салқынын салған!»...

Тәуип кемпир жаўраған адамның бас ушына келип хәдийсени усылай жорып отыр. Түр-сыпатын көре алмаса да, кемпирдиң шақырыўы менен ғарры да жапсарға қарай умтылды. Сулық болып, талып жатырған бийдәрек адамның қасына келип, қармаланып жүріп, қолтығын улады. Етиниң ыссылығы қанқан жоқ екен.

— Жаны бар. Еле көзин ашқан жоқ па? — деди ғарры. Усы уақытта Айсәнем орнынан турып, тас шыраны жағып, талып атырған адамның бетине тутты да, сәл аздан кейин ғаррының қулағына аўзын тақап:

— Ата, мынаў жатырған Мүширип ғой! — деп сыбырлады. Ғарры көзи жарқ еткендей қабағын көтерип алды. Хәлсиз кирипклері менен жалынсыз көз қарашығын алдындағы адамға қадап турды да, қанша қараған менен хеш нәрсени айыра алмасын билген соң, тағы Айсәнемге бурылды:

— Мүширип! Мүширип дейсең бе? Салқын суў әкел бетине бүркейин! — деди.

ТОҒЫЗЫНШЫ БАП

1

Мүширип Өтемураттың үйинен шыққан түн шымыры аяз еди. Гүздиң қаңғымай бултлары аспанда сендей соқлығысып, алтын зерендей айдың жүзин жалап өтип тур. Аркадан қаңғып

келген булт кара шалғайы менен айдың бетин жаўып жиберсе, тәбияттың шырасы өшип қалғандай, әлем тас қараңғы болады. Гейде булт астынан туўлап шыққан ай сабағынан үзилген сары жамбылшадай жарқ етеди. Мүшириптиң үрейли еки көзи көктеги айда! Гүзар жолдың еки бойы қалың урық. Егер уры, баспашы жол тосып жатса, алқымлап буўғанын да билмей қаласаң. Ана бир үрпек путалар шоңқайып отырған жолбарыстай суўық. Жекке жарым гүдилер узактан үймелесип турған нөкердей әжептәуір. Көлдің қамысы да, тоғайы да Мүширипке әбеший көринип киятыр.

Бурын да солай ма еди? Жоқ бурын бул жолда ақшам жүрген жоқ. Отаўдай жайлы жорғаның бир терин аламан дегенше Мүширип бул жолдың талай асырыўларынан өтетугын еди. Жорғаның тоқсан кубылмалы жүрисине машқы етип, күндиз жолдың бойында не өсип, не турғанын серлеп бе! Еки аўылдың арасындағы гүди менен путаның буган хәжети не. «Ат баспайман десе де, жети басады» — деген тәжирийбе Мүшириптиң есинде бар ма екен? Бийден буйрық болса, сары жорға саў болса, тобылғы қамшыны таўырға бир тартса, «Сақыўлар аўылы» аяқ астында еди. Таллықтың жағасында куйындай ушып жүрген Мүширипке тек бүгинги ақшам аўыр зил болып киятыр. Себеби: алдыңғы қосақ-қосақ мал аяғына тусаў болып тур. Қанша куўып айдаса да, жол өнер емес. Жорғаны жазып-жазып алайын десе, мал қалады. Мал қалса, бийге не айтады?... Жай-парахат жүрейин десе, көк те, жер де түтеп киятырғандай, жүрегінде бир қорқыныш бар. Бағана бий ағасына өкпелеген ет қызыўы менен аўылдан шығып салып, жол ортаға бармай-ақ пушайман жеп киятыр. «Қорыққанға қос көринди!» шығар деп хаўлыққан кеўилине хай берип, каншама өзін устамлы тутса да, әллекандай бир үрей бийлеп, тула бойы шимиркене береді. Алыста қараўытып булдыраған путалар қарсы алдында топ болып аңлыған жаўдай суўық көринеди. Адым атса алдынан гүди шығады. Жол узарып кетти. Айналыш соқпаққа түсип кетти ме? Жоқ. «Қыят» жаптың көпиринен адаспай өтті. «Таң атарға шықсаң да, күн батарда шықпа!» деп дурыс айтқан-аў!

Мүширип түн жамылып, жолға шыққанына ийегин тислеп киятыр.

...Ана бир қараўытқан не? Жолбарыс емес пе екен! Қабан болса да, сыйынды питиреди. Қозғалма?! Жәк. Жақынырақ келсин деп аңлып тур ма...

«Мүширип қарсы алдына сығалап қарап, малларды ийирип, тоқтап алады да, жүрегін басқан соң, алға жылысады. Өзи менен өзи гүбирленип сөйлеседи. Әтирапқа жалт-жалт қарайды. Оның усы ўақыттағы сыйқы «Сақыўлар аўылы» на гүналы урыға мегзер еди. Тап усы ўақытта:

— Мә-ә-ә! — деп ғаррыны жылатып алған, сары жалешки безилдеп бақырар ма. Мүширип қоқаң етип, ердің үстinen ескирип, аттың жалына абынып кетти. Ылаққа шаўғанда ерден аўған талай шабандозды жалы менен сүйеп қалған сары жорға бул сапары да ийесин желкесинен түсирген жоқ. Мүширип ат алдында секелеклеп баратырған ешкини сөгип ашыўын алған соң атының жалын сыйпады.

— Адамдай ақыллысаң-аў, сары жорға!

Мүширип тағы бир төбеден асып, қалың қамыслыққа кирди. Усы жерде «Сақыўлар аўылы»ның ата-бабасы жайлаған бурынғы гөне журт бар. Жыллар аўысып, бул қонысты суў алған соң сақыўлар Таллықтың өрине қоныс басты. Ел көшкен соң бетин суў шайған қайыр жерге жыңғыл, тораңғыл, қамыс шығып, пышық кирмес қалың болып кеткен. Тек гөне әўлийениң орны ғана алақандай ашық. Бул қойымшылық әтирапы елсиз. Тағы суў алар деп гүманланған елат өлисін таза қойымшылыққа жерлеп, тек жолы түскенде ғана гөне әўлийеге қайырылып, бабасының әрўағына дуўа етип кететуғын еди. Усы әўлийениң кәраматы ҳаққында былтырдан бери бир хабар таралып кетти. Биразлар түнде әўлийениң арасында шырақ жанып турғанын көрипти. Хәтте әўлийеге келген жолбарыс пенен жолығысып қалғанлар да бар. Соңғы жыллары адамхор — гөрбары да усы жерге үйир болыпты.

Әлле неден кәўетерленип киятырған Мүшириптиң есине усы әңгимелер түсти. «Әўлийениң тусынан суўыт жүрип өтейин»

деген ой пайда болып, малларды қамшы менен ийирип қууды да, аттың дизгинин қағып, қарсы алдына тикленип қарап еди, жолдың қақ ортасында жарқырап тұрған отты көрді. Мүширип дизгинди қайта тартып, кекшийип, қалша қатты да қалды. Алдындағы сәулеге көзі түскен соң, сары жорға да үркіп, кейін қарай шегинди. Мүширип әрұақларына сыйынып, гүбірленип сөйлеп тұр.

«Адамға жериген жолбарыс гезлескен ұақытта көзі масалдай от болып жанып турады» дегенди еситетуғын еди. Мына от та Мүширипке жақынлап келип, шабайын деп тұрған жолбарыстың көзі болып елеследі. Кем-кем жақынласып киятырғандай сезилді. «Мынау қайтеди!» деп, Мүширип қашыұға бейімлесіп, артына қарап еди. Из жағынан да масаладай жанған «көзлер» қамашалап киятыр... «Бүгин әулийеге түнеген барлық жолбарыс мени қоршап алған екен» деди. Усы ой жеңді. Сары жорғаның сауырысына қамшыны тартып жиберіп, қалың бүк қамысты патырлатып ала шапты. Қәпелімде бола қалған қыян кести бир хәдийседен шоршып, маллар басы аұған жағына дүркиреп қашты. Жабағы жасында анасынан бөлиніп қалып, бир күни қасқырдың топылысынан зорға қутылып, жүрек шайды болған сары жорға ийесинің тәбзине түсиніп, ойқаслап ырғып киятыр. Бүкти паналап, қалғып жатырған қуслар көлге от киятыр. Бүкти паналап, қалғып жатырған қуслар көлге от тийгендей парлап ушады, жан-жанұарлар зытқып қашады. Өмиринше жайлауы көл болған сары жорға жан терге шомылып, ийесин апаттың ортасында қалдырмау үшін жалы менен сүйеп, талай төбелерден кийиктей ғарғыды. Бирақ тағы бир бәле жабысып, аттың еңбегін еш етти...

Жолдан недәуір жер қашықлаған ұақытта танадай бир хайуан кесе белден шыға келип, зәңгиликке аұыз салды. Мүширип оған көз қыйығы менен қарап: «гәрбарылар да әулийеден шықты!» деп әбден естен танжырады. Аттан айрылмайын деп, ақ бас ердің басына әри-бери тырмасып еди, сары жорға үлкен бир ыраштан атлаған ұақытта, Мүширип сыпырылып түсіп қалды. Мүширип орнынан ушып тұрып, пиядалап қашты...

ОНЫНШЫ БАП

1

Әжинияздың атқа минерге димары жоқ, ишек силеси қатып күліп тұр. Гүзар жолға түсіп, ерге бауырын басып, Таумурат та солқ-солқ етип күледі. Ат адымлап жүріп киятыр. Таумурат солығын басып:

— Аұылға келген бәлениң бетін қайтарған жоқпыз ба, бала? — деди.

— Қайтарыұын қайтардық аұ, аға, — деди Әжинияз күлкісін зорға тыйып, — бирақ өзіннің аұылына қашпай, тағы бизің аұылға кетти.

— Мейли, кете берсин. Енди баяғы тауынан айырылды. Бүгингі көрген қорқынышын түрлі бәлеге жорыйды. Ендиги хызмет былай болсын: мына малларды көлдің түпकिрине айдап салайық. Соннан соң даулассын да, жүре берсин.

Таумурат аяғын зәңгиге ширенип, Мүшириптің қашқан жағына тигилип қарап тұр. Әжинияз атына қарғып миніп:

— Ал жүрейік! — деп еди, Таумурат:

— Қоя тұр. Мениң ийтім келсин, — деди.

— Солай екен аұ — деп Әжинияз Мүширипті қуып кеткен көк төбеттің изинен сығалап қарады. — Көринбейді ғой. Ийтти жазым етпесе болар еди?

— Нени? — деп күлді Таумурат. — Бизің ийт Құлымбет бийдің «ийтинен» басыла қоймас. Ол майсөк жесе, бизики ылақаның ай қулағын кемирген ийт...

Бұл сөзге Әжинияз мырс етип күлді:

— Гәпти ушырасаң-аұ, аға!

— Әлбетте! Сендей шайыр болмасақ та иним, қара дүрсін гәптен «қыятлар» басылмайды. Сөзинди тауып айтпасаң, мерекеге басың сыя ма?

Әжинияз «шайыр» дегенге қысылып, бұл ұллы мәртебени бир жағынан өзине көп көрсе, екіншіден бойын жасырып, сыпайылық мийзам көрсетти.

— Мениң шайыр екенимди қайдан еситтиң, Таўмурат аға?

— Жасырма. Билемиз, иним билемиз. Шығарған қосығынды да еситтим. Молланды баппап шығарыпсаң.

— Соны айтпа аға! Ғарғап жүрер, — деди Әжинияз.

— Ҳе, жаңа жолға түстиң. Солай де, бала!

Усы ўақытта жаңа туўған айдың жарығы менен жән-жағына алақлап шаўып киятырған Таўмураттың төбет ийти көринди. Ийттиң аўзында қараўытқан бир нәрсе бар. Ат үстинде екеўи де аң-таң! Ийт Таўмураттың қапталына келип, үлкен олжа әкелгендей ийесине жағымпазланып, қуырығын былғап тур. Таўмурат аттан қарғып түсип еди, ийт те аўзындағысын алдына таслады. Таўмурат қолына ушлап турып, Әжиниязға берди.

— Мынаны таныйсаң ба?

Әжинияз өйер-бүйерине қарап:

— Ҳаў, мынаў Мүшириптиң бөрки емес пе? — деди.

— Солай ма?! — деди Таўмурат таңланып.

— Аўа, танып турман. Мына ийттиң бир жерине зақым еткен жоқ па екен. Хабар алсақ қайтеди?

— Ый. Бала екенсең-аў. Өлсе атасының гөрине барсын! Бир ийттен бир ийт өлген болады да. Ақ түйени көрдің бе десе, «Жақ көрген жоқпыз», де...

Мүширип қанша залым болса да, ийт бөркин әкелген ўақытта Әжинияздың еле қатып-сембеген балалық жүрегиниң рехими оянып кеткен еди. Таўмураттың ашыўлы қәхәри баланың өлпең соққан жүрегин тағы катайтып жиберди. Оның көз алдында кеше жылаған кемпир-ғаррылар елеследі. Мүширипке деген ыза шоғы тағы тутанып, тағы жалын болып, тағы өртей баслады.

— Мейли, кеттик онда!

Таўмурат пенен Әжинияз қуўғыннан азат болып еркин отлап жүрген малларды, көлдің ултанына қарай қуўып айдады. Көк көпек те шеткери шыққан қойларды қайырып, көмеклесип жүр.

Таўмурат пенен Әжинияз ийт әкелген бөрикти олжа қылып, урыдан малын арашалаған батырлардай маңқыйып аўылға киятыр. Олар гүзар жолға түсти. Гүз ақшамның шымыр аязы екеўин де қалжыратайын деди. Атларды хәм өзлерин қыздырып алыў ушын аз ғана желип жортты. Әжинияздың минген аты

соқа ябы еди. Таўмураттың жүрмели дизгинди қағыўдан араны ашты. Ат үстинде көп жүрип, тақымы қатқан көсе жигит жас баланы изде қалдырды. Әжинияз атын қамшылап, зәңгилесип жүриўге қанша талпынған менен аты барымына бармады. Қамшы урса, соқалап жортады. Соқаласа үсти қатты. Тақымы шыдамайды. Иш баўыры солқылдап, зыйыққа отырғандай бийжағдай тийеди. Сыр бергиси келмеген менен сабыры шыдамады. Ақырысында бала сүренледі. Таўмурат артына жалт қарап, дизгинди тартты. Әжинияз қапталласа берип:

— «Жорға минген жолдасынан айрылады» деген аға, билдик атынның шамасын, әстерек, — деп бопса етти.

Таўмурат атының жүрмел жорғасына әўел мардыйып күлди де, соңынан әлле иренжигендей қабағын шытты.

— Жақсы туқым ат еди, иним. Тай ўақтынан бағып жүрмен. Игер Мүшириптиң атындай беде менен жүўери жегенде Гөрүглының ғыратындай ушажақ. Оған ғәлле қайда?

— Быйыл қырманың жақсы емес пе?

— Ой, баласаң иним. Байларға қарайсаң-аў, урасы түўел түсетуғын. Олар бир ураны қырманнан толтырса, бир ураны елден толтырады. Бизиң салғыртымыздың саны жоқ. Жасаўыл келеди: «закат» деп, молла келеди «үсир-питир» деп, бай келеди: «жаптың хақы», деп, Мүширип келеди: шаңырақ пулы, суў пулы, нөкер пулы, қазы пулы, бәле пулы... әйтеўир аты көп. Толемей көр. Қазыдан дүрре жейсең... Тыңла, шынын айтайын. Ыялтыр ағайинли үшеўимиз туқымға еки батпан бийдай алып қалып едик. Аўқатқа сақлаған урадағы дән қыс ортасы болмай таўсылып қалды. Қыста жигитлерге талап жоқ екенін өңің билесең. Хызметсиз адам аўқат ишкиш бола ма деймен. Туқым дәнди де қағып салдық. Енди байға жалынбай көр? Мынаў ағайинли үш жигиттиң дүньяға шыққанда ортасындағы жалғыз аты. Шығырды тартатуғын да, қосты сүйрейтуғын да, түйекти айдайтуғын да, арбаға қосатуғын да усы ат. Ҳәтте мени үйлендиретуғын да усы ат. Қәйдем, жасым қыркқа шамаласты. Дүньядан тақ өтиўге бола ма? Ат — жигиттиң қанаты. Усы қанат бар да, ушып кетсем бе деймен...

— Қайда? — деди Әжинияз үрейленіп.

— Алағадасыз іслеп, уғайымсыз отыратуғын жаққа.

Егер Әжинияз ол қайсы жақ десе, Таўмураттың хәзир жуабы жоқ еді. Әжинияз да усыны сезгендей ишинен: «гедейдің әрманы ғой!» деп, тергестирмеди.

— Уғайымды қояйық... — деди Таўмурат. — Кейнин көре берермиз. Сениң молла әкең: «Ол дүньяда рәхәт көресен, бул дүньяда усы болады» деди ғой. Қәне, бир қосық айтып жибер, иним.

Әжинияз қайылшылық берген жоқ еді. Таўмурат жеңіслик бермеди.

— Айт дегенде қосықтың албаслысы басатуғын усайды. Болмаса өзің шайырсаң. Лапызыңды хош хәуаз дейди. Я бизлерди миясар көрмейсең бе?

— Таўмураттың бопсасы өтип кетти. Сарғыш жүзи қызараңлап дөнип, тамағын қырынып жөтелледі. Таўмурат баладай куўанып, ердің үстінде куўжыңлап қозғалып қояды.

— Аўа, хә дә! Даўысқа салып айт, иним!

— Мүширип еситип жүрмесин, — деп Әжинияз мыйығын тартты.

— Есите берсин, — деп Таўмурат қобалжыған баланың кеўилин басты. — Биз уры емеспиз ғой. Жолаўшымыз. Мүширип қашса «жиннен» қашыпты. Бизден қашып ба? Бизің менен не иси бар? — Таўмурат масайрап ғарқылдап күлді. — Айта бер, иним!...

Әжинияз аттың жүёенин бос таслап тағы бир жөткиринди. Куўыршақтай тымпыйған сулыў сары кубылып, қара көзлери шағылысқан айнадай жалт-жалт етті. Ердің үстінде денесин жыйнап, хәуалап ушатуғын бүркиттей хаплығып халласлап тур. Атлар адым жүрис пенен киятыр. Таўмураттың ақыл-хуўшы қапталындағы жас балада, палыздан сарғайып шыққан жаңалық қауынға хәуес болғандай, Әжинияздың аўзына тигиле қалыпты.

Жас баланың даўысы көкирегинен хаплығып шығып, дәслеп қалтырап турды да, соңынан жипектей суўдырап толқынлана берді. Сөзди нақма-нақ айтып, дәсте-дәсте етип төкті.

Күшеншек даўыс емес. Хош хәуаз лапыз. Басларда, хәуижге шығарда, қайтарарда даўыс тоқсан ырғақ пенен кубылып, суўдыраған нағыс салып баратыр. Хәр толқыны жүректі қытықлап, кеўилге мың ләззет береді. Курғақ жел даўыс емес. Уяң сес емес. Ал, кулаққа сыпайы тийетуғын, жүйкеңди қытықлайтуғын, бойыңды сергекситетуғын әжайып бир даўыс! Ынтықтырады, елжиретип, сыйқырлайды. Жолдың еки бойы қоңыраўдай сыңғырлаған даўысқа уйысып турғандай қалғыған. Маўжырап отырғандай көл қуслары да жым-жырт. Самал да елтидей тынды. Таўмурат елитип киятыр. Үйінде жазылысып айта алмай, иш қыста болып жүрген хош хәуаз бала да шерин бир тарқатып, кумары басылғандай даўысын кем-кемнен бәлентке көтереді. Шағылмаған тың күш бурқасынлап тасып бийикке пәл-пәллеп ушып, бултларға жармасады...

Таўмурат анда санда ғана: «Хә де, иним!... Тилине зибан берсин!... Жағың талмасын!...» деп уйысып тыңлайды. «Балада қанасына сыймай баратырған әлле қандай өнер бар-аў» деп шамалайды. Бирақ ол не өнер? Не күш?... Журтты силтидей тындырған шайырлық па?... Талай кулақты иңкәр қылған қысса-ханлық па? Ингенди бозлатқан сазенде ме! Көшкен кәрўанды қайырған жыраў ма? Топты айырған шешен бе? Хош хәуазлы, қаты кулақ баланың келешек тәғдири қандай болар екен?... Если жигит Таўмураттың да қыялы узакты шарлап киятыр.

Хош хәуаз бала бир қосықтың қайтармасын питкерип, жаңа қосыққа түскен ўақытта Таўмурат шақалақлап күлді.

— Алты аяғы бар дейсең бе?

— Аўа, — деп Әжинияз да күлді. Қосықты қайтадан баслады:

— Қазым хақ сақласын, көз бенен тилден,
Тәэжип шул ийттиң алты аяғы бар.
Аның хаслы затын билермиз елден,
Неше кулағы бар, сан дойнағы бар.

Ушқан қусты жерден дәрпендирмиян,
Мың түмен қойса да шахға бермиян,

Неше аўға шапса, бирин көрмиян,
Хәр тоғайда тоқсан таўшан хақы бар.

Мисли адам киби көзде жасы бар,
Күнде-күнде кантыў набат асы бар.
Көктен ушқан кусқа дэрталашы бар,
Мисли зиўар гэрданымда оңы бар.

Қазым, бул ийтиңди ийтдек көрмениз,
Баҳасыны йуз дең, елли бермеңиз,
Күнхожа айтар қашан ғафыл жүрмеңиз.
Буннан артық қайсы ииттиң шақы бар...—

деп, бала даўысын созып барып, салмақ пенен қайырды. Таўмурат мырс етип тағы бир күлди де, балаға емиренип қарады.

— Әстапыралла, шайырлар да бәле екен. Тәрийиплеўин қоя бер сирә!... Жеткерди, жеткерди... Қазының ийти бизиң ийттен қабетли емес шығар аў! — Таўмурат тағы басын шайқап күлип киятыр. — Қазыны қатырған екен... Айтпақшы, бул кимнің сөзи екен?

— Күнхожаники.

— Хе-е, айттым-аў, соның сөзи шығар деп, шықса, соннан шығады.

Әжинияз «аўа» деп тастыйықлап, қосықты қойып, әңгимеге араласты.

— Бир қазы гирендеси¹ менен киятырса, алдынан Күнхожа шайыр шығыпты. Қазының жетегинде көпек ийти бар екен. Ииттиң үстин алаша менен жабыўлап, айыр таққан. Басына жипек нөкта кийгизген. Күтә сәдди-басын келистирген екен. Қазының ийти дә! Күнхожа сәлем берген екен, қазы ирkip:

— Мусылманшылықтың неше шәрти бар? — деп сорапты. Күнхожа албырап қалып:

— Тақсыр, мениңше үш шәрти бар, — депти. Қазының қәхәр-ғазабы келеди:

¹Гиренде — жазалаўшы

— Эй кәфир, неге жалған сөйлейсең? Бес шәрти бар. Сениң көзиңниң ети өсипти, заңғар! — деп гирендесине қарап хәмир етипти, — мына бәдбактың жалаңаш етине он дүрре ур!

Қазы айтқан соң гирендеде не турыс.

— Куллық, тақсыр, куллық! — деп тәжим ете берипти. Себеби, бул кисиниң Күнхожа шайыр екенин гирендеси биледи екен. Қайта-қайта Күнхожаға ымлап, аяғына жығыл деп көзин қыса берипти. Бирақ Күнхожа тағы қазы менен өршелесип, өз иикирин дәлиллемекши болыпты.

— Бесеў екени дурыс, тақсыр. Бирақ мениң мусылманшылық шәртим үшеў. Сизлердики бесеў, тақсыр, — депти шайыр.

— Неге олай? — деп, қазы ойланып қалыпты.

— Былай, тақсыр! Биринши, — намаз оқыў, екнши — руўза тутыў, үшінши, — ахыретти ойлаў. Ал енди қалған еки шәртин мен орындай алмайман. Мысалы: төртнши — малдан закат берий. Буган, малым жоқ. Бесинши — кәбаға барып, паярат етиў. Оған қәрежетим жоқ. Соның ушын мен үшеўин орындайман. Хәр ким өзине жуўап береди. Кәбаға жетиў түўе, Қоңыратқа зордан бараман, тақсыр! Кәбаға сизлер бара берин, депти.

Қазы гәптен утылғанына ашыўланып, гирендесине:

— Сонда да ур дүррени, — деген екен, ол бул кисиниң Күнхожа шайыр екенин айтып, жазадан әпиўлик сорапты.

— Әгар шайыр болса, мениң мына ийтимди тәрийиплеп қосық шығарып берсин, сонда азат етемен деп шәрт қойыпты. Сонда Күнхожаның иитти мақтап тәриплеген қосығы екен. «Алты аяғы бар», — дегени, ииттиң аяғы — төртеў, қазыники, екеў, бәри алты аяқ болмай ма? — деп Әжинияз шақалақлап күлди. Таўмурат басын шайқап:

— Бәрекелла, шайыр болсаң сондай бол! — деп таңнайын қағып киятыр.

* * *

Еки жолаўшы шығыс жақтан ағарып көтерілген таңның гүмис гүмбезине ышқы етип қарады. Әлем жийегинен бәхәрги

топан суўдай ақшыл думан көтерилип киятыр. Сол думанның ескиминдей таңның өлпең самалы есип тур. Кеше куптаннан бери жерди қара думанға орап, түнерип турған түн таң самалы уйқысын бузғандай қара шымылдығын жыйнап, батысқа қарай тутас көшип баратыр. Түн пердесин алған соң жер дүнья жалаңаш қалғандай, шымылдық астындағы гүдишеклер менен дәрьяның еки бойындағы шоқайтпа қамыслар хәм буйығып жатырған жан-жаныўарлар тасырайып қалды. Шатырашлап қонған үйлер узақтан қараўытып булдырайды. Усы ўақытта жолдың оң тәрәпиндеги урықтың арасында отлап жүрген бир жылқыға еки жолаўшының көзи түсти.

... Өристе жүрген деўге бул этирапта жылқының үйири жоқ. Жақынлай келе жолаўшылар аттың баўырына аўып, сүйретилип жүрген жабыў менен ер-тоқымды көрди. Бийсәўбет жүрген ат жолаўшыларды узақтан көрип, әлле нени шағынғандай қайта-кайта киснеди.

Таўмурат қарасын көриўден шапқылап барып, атты қосаққа алды.

— Сары жорғаны да олжаға түсирдик, бала!

— Кимдики екен бул?

— Сары жорға дегенге түсинбей турсаң ба?

Мүширип наймыттың аты...

— Өзи қайда екен?

Атланысқа жаңа шығып, дәслепки қаза менен қанға шоршынған жас нөкердей бала тиксинип тур. Ол аттың аўған ер-турманына қарап, ийеси көлдің қыйыр бир қабатында өлгенге жорыды. Онда өлтириўшиниң бири — өзи. Бундай аўыр «ойынға» тосынан араласқан баланың жүреги шоршынып, әлле қандай бир аяныш сезими кеўилин қобалжытты хәм ойға батырды... Ол жеңилген жаўдың гейде айналып келип те өшин алатуғынын сезбеди.

2

Өтемурат таң ала геўгимде ылашығынан майданға шықты да, дәрья бойына қарай аяңлап жүрди. Еки көзи арқа тәрәпте. Бағана кеште уйытқып есип турған самал басылған екен.

Аспандағы бултлар да сийрексип қалыпты. Дәрьяның толқыны да саябырланған. Жер-жәхән азаннан берги бурқасыннан қалжырағандай қайтадан қалғып, қайтадан маўжырап, жадыран-жаснап тур. Тек түнги ақшамның шымыр аязы бар.

Бир мәхәлде алыстан қараўытып еки қара көринди. Өте-мурат еки қолы менен шапанының пешин қаўсырып, соларға қарай жүрди.

Шабыра бултлардың арасынан алтын калашлы сазандай ойнап шығып, жарқ еткен айдың сәўлеси жолаўшылардың үстин орап турған түннің көлеңкесин серпип жиберди.

Киятырғанлардың екеўи де атлы. Екеўиниң ортасында жетекке алған бир салт ат бар.

Өтемурат оларды хә демей таныған соң жымыйып күлип, еки көзин солардан жазбай киятыр. Аўылға жақынлаған болды ма, жолдан шығып батысқа қарай бурылды. Жолды бурыў салғанын Өтемурат та сезип, ол да солардың алдын кесип жүрди. «Пияда жете алмай қаламан-аў!» деп жуўырып-жортты. Жете алмасын билип, бөркин былғап, сүрен салды.

Атлылар даўыс шыққан жаққа қарап, аттың жылаўын тартты да тоқтап қалды.

Пияда менен атлылардың арасы есик пенен төрдей жақын қалған ўақытта ат үстиндеги биреў:

— Өтемурат ағамысаң? — деп сүренледі.

— Аўа, аўа. Аман қайттың ба? — деп Өтемурат екеўиниң де келбет турқына қарап, қылмыңлап күлді.

— Әрўағыңыз орнына отырды ма? Түпәлем, қанжығаңыз қуры қол емес. — Өтемурат атлардың саўырысын айналып, салт аттың жылаўын услап, мойын омыраўын сыйпады. — «Менменге заўал, жүйрикке томар!» Сол есердің езиўин уўсаңыз болды, балалар!

— Уўғанда қандай? — деп, қаңылтақ үстинде отырған жасы үлкени ғарқылдап күлді. — Жиллисис шықты. Тап ўәлийешиндиктиң тусында иследик. Гөрбары да талады. Таң ата жин урар оны.

— Урсын, урсын! — Өтемурат шықылықлап күлді. — Айтпақшы, қоржыны қайда?

— Менде, — деп биреуі аттың қанжығасына таңылған қырмызы қоржынға асылды.

— Қоржынды маған берің, сизлер сыбай-салтаң тартың. Елдің сып-сып сөзі жаман... Усыннан тири қалса, қыркысады еле ол. Атты житирим жерге жоқ қылың. Қоржын бұл елдің жумырына да жүк болмайды. Оның сүлдерін көрсетпеймен...

Өтемурат қоржынды ат үстіннен кушақлап алды.

— Қәне, балаларым, ғайрыдан берген дүняның алды болғай! Бизге де куда берер деп жүр едим ғой!...

— Оның сөзине ана екеуі жымыйып күлді. Өтемурат енді салт атқа көзін салды.

— Балалар, майына берсеңіз, мына кер аңыз торыны да алар едим. Жалы майшопақ қауынның жүзіндей жумсақ екен. Сизлер болмасаңыз, пушық түйе зоң мұрынға да жоқ ғой, бұл жорға! — деп тағы күлдирді.

— Ал, жолларыңыз болсын! Ақ түйені көрдіңіз бе, балалар?

— Жоқ.

— Жоқ.

— Әжеп онда. — Өтемурат аяғын дик-дик басып, аұылға қарай тартты.

Екі атлының бири Таумурат, екиншиси — Әжинияз еді. Жетектегі жорға Мүшириптики.

Әжинияз бенен Таумураттың үйі аұылдың кубла жағында еді. Елдің көзине түспейік деп, аұылдан тасаланып, көлдің етегі менен жортты.

ОН БИРИНШИ БАП

1

Кулымбет бийдің Хийұаға кеткеніне айдан аслам уақыт болды. Еле хабар жоқ.

Бий кеткели отауда бийлік сүріп отырған Жийенгүл бәйбіше. Пәр кепирен төсеніп, пашшайы жегде жамылып, тауыстай доланып отыр. Бірақ усы отырған пайызын қатыңқы қабағы менен ашыұлы, тобарсыған бети ғана бузып тур. Отаудың

онағының күлін ләгенге қосыұыслап салып атырған қарсы алдындағы жумалақ жүзлі, орта бойлы хаялға шаншылып қарап, басқан адымын бағып отыр. Жүзи төменшик келиншек те, төрдегі бәйбішенің усы мийзамын сезгендей, исинен қылау шығармай жүр.

Бәйбіше әжим басқан қабағын көтеріп, отаудың ишин бір шолып шықты да тула бойын әлле қандай бир қызғаныш бийледі. «Мына дәскени, мына мүликті маған көп көріп, бақ таласып жүрген мына гедейдің қызының меннен артықмашлығы не? — деди ишинен қурысып, — Жаслығы менен шырайы ғой... Шырайына шешек шыққыр!...»

— Хә ийттің баласы, бий кеткели сен неге қонсы-қобаға үйір болдың? Күйеуі кетсе, тоқал хәнкийе қалады.

— Хәу, апа! — деди Айхан таңланып. — «Отқа барған қатынның отыз аңыз сөзі бар». Бийдің жары мүшесіне шерик, өіндей аяғы, аұзы бар хаялы емеспен бе? Ол не дегенің?

— Қулағына «шерик» деген сөз еситілген уақытта өр көкирек долы бәйбіше өртенип кетіп, отта тұрған сары кумғанды есикке қарай ылақтырды.

— Өйбей! — деп Айхан сылқ етіп қулады.

Усы уақытта есиктен даұрығып, Мүширип кирип келді. Орре қақайып тұрған бәйбіше Мүширипти көріуден:

— Апарып тасла мынаны, ана үйге! Сөйтіп өзің тез кел! — деди.

— Мүширип әллен уақытта келді.

— Ол жуұха, тоқал, — деди бәйбіше, — күйеуі келгенше жатайын деп наз етіп атырған шығар.

— Жоқ, рас талып атыр.

— Таяқ жеп, басы жарылмаған қатын бар ма? Бийдің «урып жумсай бер!» деген ләбизи бар. Өлсин, — деп, аұзын тобарсытты да Мүширипке ала топылды. — Қәне, сен не қылып жүрсең, бир айдан бери? Бийдің бұйрығын не қылдың?

— Қырманын өрте! — деп еді, «сақыұлар» сезіп қойып, Қутым екеуімізди аұыл болып куұды. Күш өгизлерін болса, қара үйге қамап, танадай ийтлерін есигіне байлап қойыпты. Қан төгіспей мал беретұғын түри жоқ.

Бәйбише мырс етип күлді.

— Сен бийдің қай жаққа кеткенин билесең бе, өзің? Мүширип үрейленіп қалды.

— Хийұаға кеткен жоқ па?

— Аұа, кетти. Ханнан сары жорғаның кегін қайтаратуғын күш сорап кетти. Бийдің қәхәри келсе, сениң қаныңды ишпей ме?

Мүширип шоршынып, ғайбар бәйбишениң алдында мойын-сына қалды. Усыны сезіп:

— Қолымнан дуз ишкен инидей болып едің. Еле де бул өлимнен мен арашаларман. Онда да хәмиримди тәрк етпесең ғана...

— Етпейин, апа! — деп Мүширип жалбарынды.

— Онда маған ойласықсыз бийге бир аұыз сөз айтпайсаң.

— Ант ишейин.

— Болды. Онда шарұашылығыңа айналыса бер.

2

Уллы сәске ўақтында Жийенгүл менен Мүширип Қулымбет бийди қол қаўсырып күтип алды. Бир өзи келди.

Отаўға кирип жайласып отырып болған соң бий бәйбишесин қасына оңаша алып, жасаўыллардың усы базар аралығында келетуғынын айтып қуўантты.

Оннан кейин:

— Баяғы устаға буйыртқан үй питкен екен. Кеширек келип қалар. Жасаўыллар келер алдында тигип, пайғазыға бираз ғәрежет жыйнап алғанымыз мақул болар, — деди.

Бийдің оң дизесине асылып отырған бәйбише буған да қуўанады. Бий ең соңында Мүширипти шақыртып, тапсырған хызметин сорады. Буған шырп етип бәйбише жуўап берди.

— Бул пақыр үйден бир адым алыс шыққан жоқ. Сиз кетиўден мына тоқал кетемен дегенди шығарды. Бул соны аңлыў менен жүрди. Жакында тағы қашып, гөне жер төлеге жасырынып отыр екен. Басына ағаш түсти ме, я сениң әрўақларың урды ма,

ақылы зайыл болыпты. Әкеп мына үйге қамап қойыппыз. Киси менен тиллеспейди. Бийшараға қудайдың берген мийнети дә. Халыққа жәрия еткенимиз жоқ.

Бий сам-саз болып, аз ғана отырды да:

— Төркинине арбалы апарып таслаң. Келе болса, — болар, болмаса өлер, — деп Мүширипке буйырды. — Оннан соң қазы менен байларға хабар жиберің. Бий жаңа отаў тикти де.

Бәйбишениң де күткен әрманы усы еди.

Жаңа отаў бий келген соң арадан үш күн өткерип келди. Жийенгүл таң азан менен қонсы-қобаға жуўырып, төрт-бес қатынды жыйнап, уста жиберген үйди арбадан тез түсиртти де таза журтқа керегесин жая берди. Бәйбише күндестен қутылғанына кеўли раўаж. Ал бий болса гөне отаўда отырып, шаққан деген жигитлерин өз сорамындағы байлардан хәм руў бийлеринен пайғазы сора, деп атландырып отыр.

Бий отырған отаўдың есиги тынымсыз ашылып-жабылып тур. Хәзирги қутлы болсын айтыўшылар усы аўылдың адамлары. Олардың әкелген пайғазысына қарай хызмет исленип тур. Биреўлерге «аўқатқа қара» деп мирәт етсе, биреўлерди чай-суў менен қайтарады. Үйге кирип, дизесин бүге сала қуры аўыз шығып атырғанлар да бар. Үлкен үй менен отаўдың ортасында пәйик болып жуўырып, еки жигит дастурхан тасып жүр. Қутлы болсынға келген хаялдың төбеси көринсе: Жийенгүл пәйик болып жүр. Азаннан бери бийдің есигиниң алдына ири-усақлы онлаған мал жыйналды. Отаўдың төринде сыпайы отырған бий ара-тура сыртқа шығып, жыйналған маллардың түр-түсине қарайды. Оннан соң жаңа тигилип атырған отаў бетке барып:

— Узақтың қонағы усы отаўға кирсин. Тезирек төсек салыстырың! — деп хаялларды қыстастырады. Көйлегиниң етегин белине қайырып, таң ертеңнен қаралай өшип жүрген хаяллар бийден ийбенип, гәси кереге, гәси уўыққа асылып, зыр жуўырады.

Шапанын ийинине желбегей салған бий узақтан қутлы болсынға келетуғын мийманларының жолына қарап тур еди, бир атлы қуйынлатып шаўып келе берди. Суўыт жүрисине

қарап, бий: «қонақ болғанда ұсыншама асығыс жүре ме, жетегінде малы жоқ. Сыбай салтан қиятырған жолаушы болар» деп жорыды. Бийдің шамасы дурыс еді. Жолаушы бийге жақынлап келип, аттан түсті де сәлем берді. Оннан соң өзін «аталықтың шабарманы» деп таныстырып, қалтасынан бүклеулі қағазды алып бийге ұсынды. Бий отаудың керегесіне жауырынын сүйеп, жүресінен отырып, қағазды оқыды да хабаршыға қарады:

— Қашан келеді екен?

— Ертең, Хийуалылар бүгін Қоңыратқа келип қалды.

— Хим. Макул-макул. Хызметке таярмыз, — деп, бий кеулин билдирді де қабағын жауып, ұйқысыраған кисидей қиялға батты. Шабарман рұқсат алып, кейін қарай қайтты.

Таң аздаңда бий Мүширипке бұйрық берді:

— Екі атты ертле! Биреуіне өзің, екіншісіне Садық минсин. Қызыл жардағы ауылға барып, Хийуадан қиятырған мийманларды сол жерде күтіп алып, ауылға басып келиң. Тұсыңыздан өткеріп алмаң!

— Құллық аға! — деп, Мүширип бұйрықты орындау үшін жуырып кетті. Бий енді бәйбішесін шақырды. Басына бес кулаш айдынды менен түрмені дөңгелетіп орап, бір ұшын бөксесіне бешпент кийген сары хаял аяғындағы бийік өкше геуішинің ұшынан басып, ырғатылып келді. Бий:

— Отыр, — деп, саусақтары менен сақалын тарап, қарсы алдына тигілді. — Хийуадан жасауыллар қиятырғанын кеше еситтің ғой. Отау тиккен қуанышыңның үстінде жасауыллар келсе, босағанның борлағаны, той үстінде той болғаны, шабазым!

Бәйбіше «әумийин!» деп жымылды да бийге қарап:

— Бул сапары халықтан түскен олжадан үлесінди нобайырақ ал. Ел сенікі ғой... — деді.

— Аға, ел бизікі. Бірақ Айдос аға кеткен соң хийуалылар темир қамшысын тағы қолына алыпты. Сен нәпсінди аша берсең, олар бийлікті қанаатшыл биреуге беріп-ақ қояды. Бийлікке таласып жүрген жағымпаз көп. Бийлік берсе, бул күнде хәмелдарлар, мен айтайын, бір жылда шоласқан бай болады. Өзің билесең. Мен айтайын, — деген сөзді тағы

қияталады. Ол оның йошып сөйлегендегі пешесі еді. — Бийлікті алмастан бұрын нең бар еді? Жаңғыз сыйырың бар еді. Хәзир жүзге жақын қараң бар. Бәрі ұсы бийліктен нағұдай қуылып тұр. Дүнья еле берін төгіледі. Отауды сазлай бер, шабазым!

Жийенгүл бий алдында өзін пирге жүгінген суұпы тақлетте ұсылап, ауызынан шыққан хәр ләбизіне қол қауысырып, тәжим етіп тұр. Ұсы ұақытта дийқан жигит жуырып келип, Есен қазының қиятырғанын хабарлады. Жийенгүл қазының атын еситіуден отауға қарай жуырады. Бий қазының ериуілігін қорып қалайын деп, майданда иркіліп қалды.

Бийдің дийқаны қазының атының жылауына асылды. Қазы: «Изимде адам бар» дегендей артына қарады. Шубар өгізшени гә жетелеп, гә алдына салып қуып айдап, бір жигит жуырып қиятыр еді. Қазы сүренлеп: «жүрсең-ә, тақымың қарысып қалды ма, заңғар!» деп жекиринди. Қазының дауысын еситіуден өгіз жетелеген жигит секелек атып жортты. Бөз ламбалын дизесінен түріп, гүмпейиннің шалғайын белбеуіне қайырып, басындағы бір шаршы орамалы шошаңлап, шөнге аяғын жерге баса алмай, тентек өгіз бенен айқасып қиятырған жұпыны жигит қара терге шомылды. Бий аман-түуелліктен алдын дәлкек етіп, ғарқылдап отаудың алдына келді. Отауға жеткен соң тапалтас, дуғжым қара жигит адамлардан үркіп, жулқыған өгізшени «тур-тур!» деп бір қолы менен иркіп, екінші қолы менен маңлайының терін сүртті. Қазы менен бийдің «рахметин» күткендей, бетлеріне жалт-жалт қарады. Қазы дийқанының отаудың алдында тұрғанын жақтырмай:

— Не қылып тұрсаң, бежирейіп, қораға бар! — деп, хәмір етті.

Дийқан жигит түнеріп қораға қарай кетті.

Бий менен қазы отауға кірді. Есен қазы отыз бес жас шамасындағы қисы еді. Үстіңгі ериннің ортасында екі танауынан шоршып түскендей жумалақ қара мурты бар. Иіегі ұсталмаған қайрақтай жып-жылтыр, Сылықыр ұзын бойлы қазы отаудың аласа есигінен екі бүкленип кіріп, тимискиленип жән-жаққа қарай берді.

Бий Хийұалыдан басқаға қыймайтуғын төрдегі қус пәринен ислеген көрпешесине барып жамбаслады. Қазы қапталға барып қамшысын керегеге қыстырды да басындағы қурашын алып, төбесине илдирди. Оннан соң еки қат жипек шапанын шешіп, иргеге қойды. Маұыты бешпентиниң кисесине қолын суғып, мақпал тақыясын алып басына кийди. Соннан кейін текийменттиң үстине жайған бир салым гилемшениң үстине барып малдасын қурынды.

— Әззетий абырай. — Қазы үйдиң аманлығына дуға оқып, еки қолын көтерди. Буннан соң бийге бетин бурды.

— Бий аға, көптен бери сизге сәлем бере алмадым. Пул даұы, мал даұы, қыз даұы, дегендей даұ-жәнжел көбейип, қол тиймейди. Жаңа атланайын деп турғанында биреу «қатыным қашты», биреу «нәкемди бузды» деп келеди де турады. Бәрине дәдимал айтыу керек. Кеше сизди жанадан отау тигип атыр деп хабар барды. Хызметим көп болса да, бүгін сизге арнап шықтым. Отауың тоздырмаға несип етсин! — деп қазы ендиги гәпиниң дәлкек екенін сездиргиси келип жымыйып, ийегін сыйпады. — Енди женгейлерди қағып-геүзеп, шүмеги менен түбегін буйыртсаң, салтанатының үшекке шыққаны, бий аға!

Қазы қылмыңлап бийдиң бетине қарады. Бийперзентсизлиги есине түсіп, мүлгип қалды. «Бийдарық сөйледім бе?» деп кобалжып қалған қазы бийдиң қабарған ажарын көріп, өзі ылайлаған суұды, өзі тазартқысы келди де, шайып жуұды.

— Бас саұ болса, бас кийим қашпас, бий аға! «Тулпардың туяғы кетилсе, сазға басса жетиледи» деген, талабын етсең еле қуұатың бар ғой!

Бий терең демін алып, гүрсинди.

— Айтқаның дұрыс, иним! Дүньяның бир қызығы өсип-өршиу ғой. Бәйбише кешикти. Мына бир тоқалды алып едим, бул да пуш туқым болып шықты ма, түсинбедім!... Бир нашардың үстине бир нашарды ала бериуіге шама келеди да, бірақ шәрияттың не дейтуғынын билмедім, — деп бий де салмақты қазыға салды.

— Шәрият деген қолда екен ғой, аға! — деп, қазы жорғалап, гибиртиклеп отырған бийдиң алдын ашты. — Зәрүликте төрт

қатын, ал перзент жұдалығы ушын алты қатынға шекем неке түседі. Лийкин соған ылайық, дәулеті, малы-мүлки болыуы ләзім. «Гөжесиниң ас қатығы жоқ, хожаның кеуили қурт күсейди!»... дегендей, бир паралар бир қатынын баға алмай отырып, маған: «жеңгемди ямаса келинимди некеле!» деп барады. Мен оларға: «Ә-әй... Пукара халынды бил...!» деймен. Сизге бий аға, қанша қатын аламан десең де, — неке түседі. Анаұ-мынау деп бултақлаған молла болса, өзиме жибер, жауырынын қамшы менен жазайын!...

Бий жадырап, шықылықлап күлди.

— Әне, қазы болсаң, сондай бол. Әкең пақыр да тап ұсындай өткір еді, Дәулетияр бий алты қатын алып енди жетіншисине қарағанда, сениң әкеңди шақырып:

— Жети қатынға неке түсе ме? — депти.

— Неке түседі, бий аға! — депти. Бий қолына он тилла беріп қайтарыпты. Буны бир ахун еситпесін бе. Дәрхәл ешегін ертелеп миніп, қазының изинен жетипти.

— Қәне, қазы, жети қатынға неге неке түседі дедің? Қайсы кітапта айтқан екен деп үәжлесипти. Сонда әкең пақыр:

— Әй сорлы!... Бир жалғызак алты мегежинди айдап киятыр. Ол тағы бир мегежинди қосып алса, сен айырып алар ма едің? Өйдемесем он тилла қайда. Мә, еки тилланы ал да, «шәриятқа шарым жоқ!» де де отыра бер депти. — Қазы шакалақлап күлди. — Пай, сөз болғаныңа!

Есиктен Жийенгүл бәйбише кирип, қазы менен аман түуеллик сорасты. Қазының алдына атлас дастурқан жайылды. Бәйбишениң изин ала еки чайнекти көтерип дийқан жигит кирди. Қазы оның менен суұық сәлемлесіп, көзиниң қыйығы менен бәйбишениң пишинине қарады. «Туұатуғын-ақ хаял ғой!» — деди ишинен. — Сирә, бийдиң өзиниң туқымы пуш шығар!...»

Бий узақтан баслап киятырған гәпин бәйбише кеткен соң тағы дауам етти.

— Жаңағы бәйбишениң үстине бир тоқал алып едим. Дәслепп мойынтаулық етсе де, таяқтың зоры менен қатын болып еді, ол да «пуш туқым» болып шықты. Қурсақ көтермеді.

Енди тағы биреуін алсам деп едим. Қолайлы нашар жоқ. Ал мына «Сақыұ ауылында» биреуі бар екен. Қосыбайдың немере қарындасы екен. Өзің билесең, Ержанның дауынан бери өкпелесип жүрмиз. Оның үстине Қосыбайдың жигитлери Мүширипти тонап жиберипти. Енди оның көзін орнына салыу үшін Халмурат бай менен күш бириктириуимиз керек. Онда — дүнья бар, менде — жасауыл бар. Бирақ, «Ержаның келинимди алып қашты» деп, ол да өкпели усайды. Мен қайсы жигитти қорып жүремен.

Бий Хийұаға барып, жасауылларға арыз еткенін, қазыдан қыпса сақлады. Онысы дәлделши қазы арқалы байдың мийзамын билежақ еді.

— Бий аға, — деді қазы басын көтеріп, — мен де сол дерекли келип едим. Қалың беріп айттырып, дуйым журтқа хабар айтып, шымылдығын таярлап отырған келинин Ержан алып қашқан соң, Халмурат аға қапа болып қалды. Таяқ жарасы питеді, ыза жарасы умыт болмайды. Халмурат — бай, десең бай, төре десең — төре! Усы дәулеті менен Хийұадағы хәзиретимизге барғанда да сөзі жерде қалмайды. Ержандай бир-еки гедейди хан хәзиретимиз байдың қанжығасына байлап жибереді. Бирақ Ержанның сиздей арқа сүйер бийи, ағасы бар. Ержан «тентек» атаныуы, — сизің саулатыңыз. Болмаса Ержандай қайсы гедей ол заман менен бул заманда бий менен ала көз болыпты? Кеше Халмурат аға келип, «бий, бизің менен ел бола ма, я жау бола ма? Бир жууабын айтсын. Болмаса Хийұаға атланаман» деді. Мен «өзім сөйлесейін, қоя тур» дедім. Сөйттим де, хәм дайыма барайын, хәм тайымды үйретеіін дегендей отауыңызға қутлы болсын айтайын, хәм байдың сәлемлемесін өз ауызымнан жеткеріп, екеуін жарастырайын деп келдим. Бий аға, ендиги жууап сизден болсын!...

— Бағана жайнап-жаснап отырған бий Хийұаны айтқан соң үрейленип қалды. Хан алдына жүгиніп барса, дүньялы бай кесіп кетпесін, ким биледі...

— Халмурат бай маған несін айтады. Ержан менің қай бир егизимнің сыңары. Писиріп жесін! Келинин Қосыбайдан сорасын. Мен басы-қасында жоқпан, бул истиң...

Бийдің қыйпаңдағанын көріп, қазы енди дузақ таслап сөйледі.

— Дурыс, бий аға! Сен бийдің келинин алып қаш демеген шығарсаң. Бирақ өз туқымың Ержанды Хийұаға услап беріп, дарға асырыуын, намысыңа мүнәсіп пе? Хийұа бул күнде нарахордың қолында. Дүньясы мол, малы көп бай жеңіп кетсе, халың не болады? Ойлан, қәне. Оннан да, байды разы қылайық: Ержанның үйінде ержеткен қарындасы бар. Байдың баласына соны алып берейік. Халмурат пенен Ержанды куда қылсаң өзлери үшін жарасып кетеді хәм дауды басамыз хәм байдан жағалы сарпай, қырк тууар аламыз. Қалай төрелигим?...

— Қазы қуұжыңлап, дағдырып тауланып отырған бийди тағы геукеуледі, — отаудың кунын тегін түсірейін деп турсаң, аға. Менің айтқаным еки жақты да тынышландырыу. Өне соннан кейін Қосыбайға қылышыңды қайрай бер.

Тунжырап қалғып отырған бий көзін әстен ашып, қазыға сығалап қарады.

— Ержетті ме екен, ол қыз?!...

— Ұәй аға!... Оннан да жаслары талай баланың анасы болып отыр. Қыз балаға неке түссе, жапсардай хаял болады.

Бийдің көз алдында қалыңлыққа елиу тууар мал айдап әкеліп, бийдің қорасына байлап атырған Халмурат елеслеп кетті. Мөңиреп киятырған, әруана сыйырлардың дауысы бийдің басын азан-қазан етті... Ишінде тепсиніп турған асау жорға бар... Оннан да зиядасы — бай менен куда болып, бақталасып жүрген алакөзлерден кегін алыу...

— Ал, макул дедік!... — Бий басын екшеп, дәпиніп шулғып сөйледі: — Ержанды таптырып аламыз. Я байдың келининің кунын төлесін, я қарындасын берсін!

— Хә, бәрекет тап, ийманлы бол, аға! Жесір дауы үшін Хийұаның көшесінде сандалып жүреміз бе? Ержан я жаннан безсін, я қыздан безсін. Ал ендиги гәп: жаңағы сөзди орынға отырғызсақ, оннан соң Қосыбайға үш жақлап топыламыз. Үш жолбарыстан қайсар түлкінің не жаны қалар дейсең. Қосыбай бийге қыз бермесе, енди бийге берер, бийге бермесе, орға жығылар! — деп күлді.

— Сөйт иним, сөйт! — деди бий.

Отаўға Мүширип келип, ас таяр болғанын хабарлады. Оннан соң бәйбише келип сары жез куман бий менен қазының қолына суў куйды.

Бий торсықтай семиз бармақлары менен палаўды аўызына салып отырып, сары жорғаның әңгимесине, тағы қайта оралды.

— Мениң пәмимше, Ержанды жазаламадың деп Қосыбайдың көрсетип отырған бизге қыры болыўы керек...

— Солай ғой, бий аға, — деп, қазы да басын шулғып, мақуллап отырды. — Егер жолбарыс жегенде сүйеги қалмай ма? Неде болса жаңа даўға уйытқы болды. Жаздырма. Мал алмасаң, жан ал. Сен күймейсең.

Есиктен хызметкер жигит кирип, Халмурат байдың келгенін хабарлады.

Қазы қылтылдап бийге қарап жымыйды.

— Халмурат аға кәткуда адам ғой. Бийдің ийгиликли отаўына қутлы болсын айт деп едим. Барарман... Бир бузақы ушын бийден қол үзбеймен ғой, деп еди. Лебизинен шығыпты, «билмегенди кеширмесең, билгирлигин қайда!» деген.

Усы ўақта:

— Ассалаўма әлейкум! — деп, Халмурат бай ший есикти қулашлап ашып, кирип келди. Байдың төбеси бийдің керегесинен асып, жабыққа тирелип тур. Қолында гүмис жалатқан тобылғы қамшы. Байды көрген соң бий менен қазы өрре турып, қол алысты да, өзлеринің арасынан жай берди. Көптен бери көреспеген байдың келбет пишинине бий көзинің қыйығы менен тесилип қарап отыр. Танаўының астын ғана қырып, еки уртындағы муртын тышқан куйрық етип салбыратып қойыпты. Ал қулағының ушына шекем ғаўлап шыққан қара сақалы еле баяғы турысында. «Көзабаға суўпы болыпты-аў, бул наймыт!» деп бий ишинен күлди. Бай басындағы қара курашын қамшысы менен қоса керегеге илдирип, еки қат жипек шапанын да шешип, тақыяшаң саққа жүгинип отырды. Бийдің үй ишинің аманлығына тағы да дұға оқылып, қоллар жайылды. Аман-түўел сорақы басланды:

— Саў-саламатбысан, бай?

— Шүкир. Өзин де есен-аман жүрсең бе, бий?

Қазы менен бай аздаң көрискен соң аманлық сораққан жоқ.

— Бий, жаңа отаўыңыз қутлы болсын! Кеше хабар барып еди, деди бай.

— Аўмийин, аўмийин! — Бий сыртта жүрген хызметкерине сүренледі. Даўыс шығыўдан хызметкердің орнына бәйбише кирип келди. Бийдің де тилеги, сол бәйбише еди. Себеби, қутлы болсынға келиўшилердің ериўлиши аз болса бәйбише келмейди. Егер ериўлик — пайғазы бәйбишениң кеўлинен шықпаса хызметкер жигитти жиберіўи керек. Усыған қарап бий де, сырттағы сыйлықты биле қояды. Ал бул сапары бәйбише келип, Халмурат бай менен аман түўеллик сорақты. Демек пайғазы бәйбишениң кеўлинен шыққаны. Усыны түсинип, бағана тәккаббыр тутымында отырған бий бирден жадырап сала берди.

Аўқат желинип болған соң, отаўға чай келди. Бий сандығынан бармақтай Самарқанд тирийегин алып, үшке бөлди. Үшеўи де таңдайына атып, чайға отырды. Тирийек қонған соң қазы гәп баслады:

— Бай аға, сәлемиңизди бий ағама айттым. Мақулластық. Өткен иске салаўат, енди бурынғыны қазбаламаң!... истин шитиўине келиң. Қәне, қол алысың!... — Қазы Халмуратты түртип, көзин қысты. Бай орнынан турып, бийге қолын узатты.

Бий де түргелип, байдың көкирегине төсин қаратып еди келте хәм семиз бийдің курсағы тирелип, геўдеси жақынласпай қалды. Бай да, бий де қушақларын жаздырып, орынларын отырды. Қазы екеўинің қудалығына дұға оқыды. Бай еки алақаны менен бетин сыйпап болған соң:

— Бурын зәңгилес қурбы-қурдас едик, бий жора, енди қудатын ортаға салып, куда болдық, — деди.

— Аўмийин, аўмийин. — Бий байдың сөзин хошлады.

... Төрелик былай болды: Ержан қашып басын паналап кетті. Оның алдынан өтип, рийзалығын ала ма ямаса, сен қылғанға ол қылды, урыны қарақшы басты қыла ма, әйтеўир байды жаўшылары келгенде, арбаны бос қайтармай, Ержанның қарындасын узатып жиберіў — бийдің мойнында.

Байға еки келте базар, бир узак базар, — үш базар аралығы мәўлет бериледи. Сол ўақыттың ишинде алыс жақынын хабарлап, ақырғы базардың орталығында қызды алып кетиў ушын арба жибереди. Бай есиктен шықпаған қыз ушын қырк туўар қалың төлейди. Бирақ Ержан байдың қалың төлеген келинин алып қашты. Сонлықтан шәрийат бойынша бийнеке қарызынан қутылыў ушын Ержан бай менен рийзаласыўы لازم. Егер Ержан қарындасын берсе, онда екеўи қол қайт болады.

Сонда бий менен қазы, қыздың үйи менен аўыл жигитлери қайтеди? Түсирген я келини жоқ, я қыздан алған қалыңы жоқ, аўзын шамалға ашып қала бере ме? Ат, тон сарпай менен такыя қәде қайда? Аш арық гедей қызы болса да, Қулымбет бийдің аўылының нашары емес пе? «Қалыңсыз қыз болса да, қәдесиз күйеў болмайды» Арық қойдан төслик алатуғын дәстүр, салт қайда?

Сонлықтан бул қыздың қалыңлығы қырк емес, елиў туўар болады: Бийге бай ат мингизеди, қазыға жипек шапан жабады. Қәде қәўметти күйеўдің қалтасына салып жибереди. Усыған үшеўи шаппат урысты. Бай менен қазы кеўил раўаж болып аўылына қайтты. Бий оларды шығарып салып, отаўдың алдында тур еди:

Усы ўақытта узактан аспанға көтерилип шубатылған шаң көринди. Жолды ала қуйын етип киятырған қара — хийўалыларды Бозатаў менен Қоңырат аралығында күтип алыў ушын кеткен бийдің еки жигитиниң биреўи еди. Қоңғайған қара бөрикли, сары сынлы жигит шубар ала атты желдирип, отаўға жетип келди. Аттың жал қуйрығы суўға сүңгип шыққандай сабалақ-сабалақ собықласып қалғанына қарағанда шабарман жасаўылды көриўден далбай қағып шаба берген.

Қара бөрикли аттан қарғып түсти, отаўдың қасындағы бийдің жанына келди. Бий жигиттиң сәлемине итибар бермей, не хабар барын еситкиси келип, аўзына үңилди.

— Киятыр, бий аға, — деди жигит. — Мен сизге хабарлаў ушын олардан озып кеттим.

— «Киятыр» деген сөз шығыўдан-ақ бийдің ишки сарайына бир ғұлғыла түсти. Отаўды зыр жуўырып айналып, биреўлерди сойымлық мал услатыўға өриске, екиншилери минислик ат

әкелиўге жақын аўылларға, тағы биреўлерди дастурқанның кемис-кутығына тумлы-тусқа шаптырды. Хызмет ислетиў ушын тил бирегей жигитлер бийдің есигиниң алдына жан-жақтан шубырып келе баслады. Ким отаўдың қыр дөгерегин сыпырып, суў төгип, кими он еки қарыс қазанға ошақ қазып, тағы биреўлери отын айырып еркеклер жөни таярлыққа жапатармақай кирисип еди, хаяллар да көйлегиниң етегин белбеўине түйип, сылаңлап шыға келди.

Шоңқайған айыўдай қара зил қабақты арқалап суў тасып, ақ отаўға қарай қайқаңлап баратырған келиншеклер, палас, гилем, текиментлерди буўат-буўаты менен сыртқа шығарып шыбықлап қағып жүрген кейўаны хаяллар, той менен садака болса, табақ жалап қарнын қампайтыўға әдетленип қалған қарасыйрақ балалар — бәри бас-басына базарлық әкиятырғандай қубладан келетуғын қонақлардың жолына қарайды. Сағынып қарап турған жоқ: «ертерек келегойса, бийдің қазанын ертерек атландырып, таза сорпа ишип қайтар едик» деген дәме бар...

Бийдің гөне отаўының алдында үш ат еритлеўли тур. Қамшыларын да ердің басына қыстырған. Тек шабандозы келсе, атлар дойнағын жаздырайын деп суўлыққа таслап тур. Қулымбет есикти түргизип, елдің төрт-бес кәтқудалары менен үйде гүрриңлесип отыр. Есиктиң алдында бийдің руқсатысыз ишке жан жибермей хызметкер жигит тур.

Жолдың дәрбентинде, аўылдың шетинде қараўыллап турғанлар да бар. Солардан бири тағы мине, қаплығып жуўырып киятыр... Келесала отаўдың аўзындағы жигит пенен гүрриңлесип ишке сүңгип кирди. Кирди де қайта шықты. Иргени суў алғандай төрде жапсарда отырған руў кәтқудалары Қулымбетке ере есиктен топарласа шықты. Олардың төбеси көриниўден далада турған жигитлер атларға қарай жуўырып, отаўға тартты да, ердің зәңгисин басты. Атлардың биреўинне бий, қалғандарына ақ сақаллы хәм қара сақаллы еки кәтқуда минди. Хәр қыйлы реңдеги атлардың үстиндеги гүл мыйықланған ақ баслы ер менен әшекейленген еркешелердің ғайры нағышына сақал хәм ажары хәр түсли сыпайылардың курашлары менен шапанларының бояўы қосылып таўыс қустай жалт-жулт етеди...

ОН ЕКИНШИ БАП

1

Кеш песин уақты. Аўылға қарай тағы бір шабарман шауып келди. Ол жаңа отаудың алдында тұрған бәйбішеге төрге хәм жапсарға не төселетуғыны жөнінде бийдің сәлемин жеткерди. Усы шабарман келген соң арадан бир чайнек чай ишим уақыт өтпей, қос-қостан ат жегілген еки хийуалы арбаның қарасы көринди. Аўылдың ортасындағы гүзар жол менен атлар әсте аяңлап киятыр. Жайлауда отырған үйлердің жабығы менен керегесинен неше көзлер иштен сығалап тұрғанын ким билсин! Жыңқ етип бир де адам сыртқа шыққан жоқ. Тек қонақларды жатырқағандай қарсы алдына шығып, арсылдап үрген биреңсараң ийтлер болмаса, аўыл таслап кеткен журттаи тым-тырыс. Бул сырлы қонақ келгенде аш-арық пенен жетим-жесир алба-далба сыйқын көрсетип, мийзамын бузбасын!» деп руу кәтқудаларының шығарған қатал рәсими. Бағана үйден-үйге секелек атып жууырып жүрген бүйрек бет, қара балалар да пошшадай иргеге тығылып, еки көзи далада дилгир.

Бес-алты салт атлы қоршаған еки қоңыраулы телеген арба бийдің ақ отауының алдына келип тоқтады.

Арбадан үш хийуалы түсти. Биреуи тапалтас, елгезер бетли, домбай қара. Мурты жалғызактың азыуындай айналған. Басында қызғыш дегелей, белиндеги төрт ели қайысқа бир кулаш гүмис сапалы қылыш асынған. Жасауыллардың дөкейи усы болыуы керек.

Екинши хәм үшінши жасауыллар ана муртлаштаи тула бойын телетин менен көп шандыған емес. Сықырлаған көк шапан кийген жас жигитлер. Қалың қас, шаншылған узын кирпич, ат жақлы. Басшысына жарысып мурт койса да «азыуы» айланбай, көлеңкеде қалған жоңышқадай шашауланып сарғайып өскен. Олардың да белинде қынаплы қылыш бар. Арбадан түскен соң адамларға көзаба еткиси келгендей үшеуи де қайысларын шешип, беллерин қайтадан қынап байлады. Этирапқа түксирейип қарайды.

Бий отаудың есигин түргизип, мийманларды ишке мирәт етти.

Бийдің жасанған отауына кирген соң, муртлаш жасауыл баска реңдеги дүньяға келгендей аң-таңы шығып, қыр дөгерекке татыдай тимискенип қарады. Аталыққа қарап:

— Қарақалпақлардың үйине биринши келиуим. — «Сарт байыса там салады, қарақалпақ байыса қатын алады» деген гәп бар еди. Сизлер де үй жасауда хеш кимнен қалыспайды екенсиз гой! — деп ғарқылдап күлип қойды.

Аузына ынтығып отырған хәмелдарлар қосыла күлди.

— Қарақалпақлардың бәриниң үйи усындай ма? — деп сорады. Көше бийлери бир-бирине қарасып, «не десек екен?» дегендей Кулымбетке қарады.

Бул сорауға:

— Жоқ, бундай емес — деп, есик жақта бир беткей отырған адырақ көзли, жалпақ бет, ақ куба жигит жууап берди. Хәммеден бурын оның шәпиклик еткенин «көргенсизлик» деп, бий аларып жалт қарады да, иштен гижинди. Хәммениң көзи сонда. Биразлар «не деп шығысар, екен?» дегендей сынап, қарап отыр.

Муртлаш жасауыл да хә дегеннен мә деген жигитке одырайып қарады. Жигит те тайсалған жоқ. Омырауын тиклеп:

— Бир бийеден ала тай да, кула тай да тууады. Бир елаттан бай да, жарлы да шығады. Хәмме тең болса ишкери, тысқары болып, Хийуа екиге бөлине ме, таксыр? — деп жасауылды қымтып алды.

Муртлаш жасауыл кеңкилдеп күлди.

— Дурыс айтады, дурыс!

— Муртлаш макуллаған соң үйдің ишиндегилердің хәм-меси де басларын шулғып хошаметледі. Бундай дәске көрмеген жасауыл үйдің дәскесине кумарта қалды.

... Алты канат бақалақланған ақ орда. Шатыраш-шатыраш қып-қызыл керегелердің туу сыртынан нағысын ишке қаратып ораған қызыл баскур түрли реңде әшекөйленген. Керегениң басларын байлаған ызба гил шытақ нағыс. Оннан жоқарыдағы ақ хәм қызыл баскур қошқар мүйиз нағысқа сүтилмектей

торланған. Орданың шаңырағын бауырына басып, емип тұрғандай салалы уықлар тумлы-тустан төбеге қарай таласып тұр. Қапталдағы айналы сандық пенен оның үстіндегі қаршының нағыслары қолдан теріп байлаған гүлдәстедей жалт-жулт етеді. Оның қапталында боғжама менен кергі тұр. Бұның нағысы тағы өзгеше, биринен бири гөззал. Мұртлаш жасауыл ақ отаудың хәр баушууына қараған сайын өзін шеберлердің нағыс базарында жүргендей сезді. Хәр қайсысы өз сыры, өнері бар, өз алдына бір дүнья! Бирин таслап, бирине өтсе, гүлдер бағының биринен шығып, бирине киргендей. Ол төр менен жапсарды шолып шығып, енді есикке нәзер салды. Ағаш ергенектің екеуі де табалдырыққа шекем нағысқа сырғып тұр. Оның сыртында кәлемше жез шийден сайлап тоқыған есик қастың өңірі тағы бир шебердің сәтине түскен мүлкі. Құмырысқа бел ме, тышқан из бе, сууынның шақы ма, қыскасы қайсы дәскедегі нағысқа зейін аударсаң да, «мен қалайман?» деп барлық өнерін отауға келген қонаққа сынатып тұрғандай жалт-жулт етеді.

Мұртлаш жасауылдың зейіні қайда аўса, сол жаққа барлық кәтқудалар да қапырылып аўып отыр. Гә тоқыған шеберлерді, гә бұйыртқан бийді көтермелеп, гә хәр дәскенің дәстанына түсіп кетеді. Ешейінде биринің гәпин бири териске шығарып, кегірдегі қызарғанша тарысатуғын руў кәтқудалары «қайсымыз жасауылға жағынар екенбіз» дегендей өлшеулі сөйлеп, сыпайы мийзам көрсетіп, танаулары елп-елп етеді.

Тек усы отаудағы бир жигит ғана салқын пишінде отыр. Бұл мұртлашқа дәслепки жууапты қайтарған Турым деген жигит. Ыққа қыяламай, өрге кеселемей, ой ийримине толғанып таўланады. Көзаба ушын көп пенен қосыла күліп, көптің бири болса да, жасауылдардың хә дегендегі қылұасынан қайт болды ма, иши-бауыры бир жылымайды. Турым Есенгелді бийдің қызының баласы. Жұрт пенен ол да көз айдыңға келип, енді жасауылдарды барлап қайтпақшы еді.

Усылай отырғанда:

— Қаршыны жоқ қатынға өлген соң намаз бұйырмайды... деген гәп бир кәтқуданың аўзынан шығып кетті.

— Неге олай? — деп мұртлаш дәлийлин сорап, камашауға алды. — Қаршыны жоқ бизің хаялларымыз кәйтеді? Ким шығарған раўаят, бұл?

Кәтқудалар тубалап қалды. Әсиресе сол гәптің ийесі бой тасалай қалды. Көпшилик соны пәпеге алып, уры-бөріге шығарып баратыр еді. Турым тағы гәпке араласты.

— Ол сөз бұрыннан бизде бар, таксыр! Қарақалпақтың тамы жоқ, қара үйі бар. Баушуу дәскеси болмаса, алты қанат керегени керген менен өзлігінен үй болмайды. Сонлықтан куда түскен соң күйеуге шығатуғын қыз өз үйінің баушууын итасының үйінде тоқып келсин деп өзлериміздің шығарған риўаятымыз. Қарақалпақтардың ғана шараяты... Басқа елатқа бірғанда, бұл гәп айтылмайды. Ана отағасы қарақалпақтардың хаял-қызларының хызметінен сизді хабардар қылу ушын айттып отыр.

— Ха, яқшы, Сизлердің мына имаратыңыз яқшы. Сизлердің қатыныңыз да яўмыттың қатынларынан қалыспайды екен, деп мұртлаш керегеге керілген кергі менен боғжаманың жапырақ-жапырақ нағысларына үңилді.

Бозатау кәтқудалары хийуалы қонақтарының аты жөнін сорауға да батылы бармай отыр еді. Усы уақытта еки жасауыл мұртлаш пенен ымласып сыртқа шығып кетті. Бий мұртлашқа жарамсақланып жымыйып бир қарап, кәтқудалардың өтіннішін айтты.

Мұртлаш жасауыл сууық көз жанары менен адамлардың ажарына бирме-бир қарап шықты хәм қабағын жауып, бираз ойланып барып, гәп қозғады.

— Мениң исмим Мұхаммед-Назир инақ қусбеги. Жаңағы сыртқа шыққан жасауылдардың бири — Мәтқурбан, екіншісі Әлмурат деген төрелер...

2

Еки жасауыл үйден шығуыдан тақаппырлық минези усады. Өзлерін жоқары жұрттың хәкімлері деп, дәрьяның аяғындағы ауылдарды мисе тутпайтуғын хийуалы жасауылдардың бәрине

тән менменлик, Қоңыратка келиуден бул нөкерлердің де көкирегін қолпылдатып еди.

Екеуі сыртқа шығып, қатара қонған шағаладай ақ отауларға да, қазақы тумақтай ылашықтарға да, суұйылап жыйнаған шокайтпа қамыстарға да ийрим тартып аққан дәр्याға да — кулласы хәммесине түксирейіп, жабайыдай жатырқап қарайды. Олар ауылдың арасы менен дәр्याға қарай адымлап киятыр. Шағайын деп тұрған жыландай гә шаншылады, гә кирпичей әлле неден жыйырылады, гә қылыштарын қынабынан суұйырып төбесінде ерсилі-қарсы былғайды. Қанға жеріп, гелле кесіуге қумарта ма, жол бойындағы бирли-жарым сүйрик пішенлердің басларын қыйып өтеді.

— Мәтқурбан, — деди қылышын қынабына салып атырған Әлмурат. — Хан хәзирет бұйрық берсе, мына ший қамыс үйлерді паналап отырған ауылды екеуіміз бир күнде қырып шығар едик-ау...

Екеуі де мардымсып күлді. Мәтқурбанның гәпин хошлап, Әлмурат та жат ауыл туұралы ойындағысын айтты.

— Қарақалпақтардың қыз-келиндері пәренже жамылмыса керек. Бәри беттері жамбылшадай болып, еркекке тесилип қарайды. Не деген әдепсіз-ә!...

— Булар сондай. Булар ашық жүреді. Биздей пәренже жамылмайды. Орыстарға усас.

— Қоя тұр, — деди Әлмурат, жолдасының пешинен ұслап, қылышы менен бир үйди силтеп, — қоя тұр... Ана үйден шығып тұрған дауысты еситтің бе? Қарақалпақтарда қошқар мүйизли шынқобыз болады. Қатынлар қобыз шалып, қосық айтып отыр. Барамыз ба?

— Еркектері қапа болмай ма?

— Булардың қатынлары да, еркектері де хәзилкеш болады.

— Сен қарақалпақтарға келип пе едің?

— Атам баспашы болған жыллары бир қарақалпақ пенен ярдос болған. Бул жаққа көп келген, сол атам әңгеме ететуғын еди.

Олар қосық хауазы шыққан үйге қарай бурылды. Бир тақырлықта еки-үш жалаң аяқ қара балалар топай ойнап атыр

еди. Екеуі соларға қайрылды. Балалар жатырқап бир қарасты да, «алшы-тәйке» деп шауқымласып, ойынның қызығына түсіп кетті.

Көзи бақаншақтай, он бир-он еки жастағы қара бала алыста қатарласып тұрған генейлерді қолындағы сақа менен баудай түсіріп тұр еди.

— Мергенине қара, бәтшағарлардың? — деди Әлмурат балаларға қарап шаққан адым атып.

Мәтқурбан да балалардың ойынына қызығып қарап, қасындағы жолдасынан:

— Бул не ойын? — деп сорады.

— Қарақалпақтар малдың жилиншик сүйегін сытып алып, қорғасын қуып, ойын ойнайды.

— Қорғасын дейсең бе? — деп, Мәтқурбан түсін суұйтып қарады. — Қайдан алады оны? Оқ жасап, урыс ашса, қәйтесең?...

Мәтқурбан жақын келип:

— Жыйнап бер, барлық сүйектерді? — деп көзін ақшыйтты.

Ишіндегі еслірек бир қара бала жасауылдың «топайды, сүйек» дегенине мырс етип бир күлді де, жораларына «топайды жыйнап қашың!» деп ым қақты. Жасауыл қара баланың билегінен шырып етип ұслады. Буны көріп басқалары ерегирек шықты да, қара баланы таслап кеткиси келмей, топайларын бауырына қысып тура берді. Балалар әлле нени сыбырласады. Жасауылдардың қарсы алдында тұрған жорасына көзлерінің қыйығы менен қарап, «Жасауыллар жазым ете ме» дегендей түксирейеди. Қоршауда қалған кийиктің ылағындай қара баланың көз хәм келбет жанары тоқсан түсли кубылып тұр.

Мәтқурбан жан-жағына қарап тұрды да, баланың қолынан ауырықтай, қорғасынлы сары сақаны жулып алды.

— Мына қорғасынды қайдан алдың?

Бала сақамды бере ме екен деген пәмде, туұрысын айтты.

— Әкем мерген. Қорғасынды еритіп сақама қуып берді. Ойнасаң, мә ала ғой. Бирақ, кетерінде беріп кет, аға?

— Нени беріп кетеді, күшик? — Жасауылдың дауысы шабаланған ийтлердің таң ашаудағы арсылдағанындай

шаңқ-шаңқ етті. «Баланы қорқытайын» деп тислерін қатты қышырлатып, еринлерін қалтадай бүрді. Тайпақ бетлерінің алмасы хәм шешек шығып елгезердей тесілген қотыр-қотыр еки жағының сом етлери суўдың бетіндегі мешиндей тынымсыз жыбырласа қалды. Баланың есине ағасы менен Қоңыратқа барғанында шар базарда ойнаған бир масқарапаз түсіп, күлип жиберди. Жасаўыл баланың қасарысып турғанына ғазабы келип, тулыптай исинди.

Бала қаймығып, кейін шегине бергенде жасаўыл жағына шаппат пенен салып жиберди. Бала оң жағына қаймығып, дизерлеп сүринди де, жығылған орнынан оң қолын демеп, ушып турып, топай толы етегинен шеп қолын жаздырмай, қулдырап қашты. Сол заматта анталап турған басқа балаларға ым қағып, кара бала былайрақ барды да, артына қарап, бес-алты топайды жасаўылларға гөзеп атты. Әлмурат қаймығып буғып қалды. Маңқыйып турған Мәтқурбанның оң шекесине ауырықтай бир топай сарт етип тийди. Мәтқурбан шеп қолы менен шекесін услап, оң қолы менен қылышын қынабынан суўырып ала жуўырды.

* * *

Жасаўыллар бағана бийдің отаўынан шыққан соң аўқат таяр болған еди. Кулымбет бий сыртқа шыққан жасаўыллардың қайда кеткенін билмей табақ тартыўды тоқтатып отыр еди. Аўқат жасаўшы жигит бир-еки мәртебе келген соң бий пошалап, сыртқа өзи шығып жән-жаққа қарап та келди. Әбден кешиккен соң, астыртын Турымды жиберип еди.

Турым отаўдан шығып, еки-үш баланы көрди. Танаўлары желпилдеп, артына жалтақлап қарап киятырған балалардың тобарысып, түнерген қабағын, әлле неден қорқып қашқанға жорыды. Турым балалардың ересек биреўін тоқтатып, хәдий-сениң мән жайын сорап еди, еле сумлықтан таза ақ пейил балалар жасаўыларды урып қашқанын аңқ етип айтып салды. Турым жымыйып күлди де, балаларға:

— Зыт! — деп қолын бир сермеди. Балалардан ажырасқан соң, Турым ийтлер шабаланған жерге жақышлап келди де, суўынлап жыйнаған пишеннің тасасынан сығалады. Еки жасаўылдың дәпинип бир үйге киргенин көрди. Турым пишенди айзанып, жасаўыллар кирген үйдің қапталына келди. Иштегі ғәнке қулағын салды.

Өңгеме жай парахатшылық болса, Турым бул ўақыядан бийхабар киси усап, бийге: «таба алмадым», — деп қайтып баражақ еди, бул ойын бир хаялдың зарланған даўысы бузды. «Жалаңлаған ашыўлы жасаўыллар хаялға қылыш силтеп жүре ме» деген пәмге кетип, Турым орнынан тура сала үйге қарап жүрди.

Турым ишке кирсе, айтқанындай Әлмурат қылышын жалаңдағып, хаялға қоқыранлап тур екен. Турым арашаға түсіп:

«Тоғайлы жер ансыз болмас» деген жасаўыл тақсырлар, Ызатаўда бар бала, Хийўада жоқ па? Қайсы елат қонақ келетугын еди деп, балаларын байлап қояды. Әўели жазығын айтың?... Қылышыңды қынына сал, — деп Әлмураттың алдына барып, қарсыласып турып алды. Жасаўыл қанша ақыйса да, алдындағы ишмыр, ири пишинли жигиттің суўық жүзинен бузық нийетін аңғарып, Жасаўыл қамшы силтеўге батына алмады...

... Турым еки жасаўылдың изинде киятыр. Мәтқурбанның қолында жалаңлаған қылыш. Қабағы еле қатынқы. Бир үйдің тусынан өте бергенде еки асыранды ғаз отлап жүр екен. Биреўи әлле не сорағандай қапталлап жасаўылларға мойнын созып еди. Мәтқурбан абайсыз турған ғаздың мойнынан қылышты тартып жиберди. Ғаздың басы жумалап түсти. Турым тиксинип:

— Ыақ! Уят еттиниз ғой, жасаўыл, — деп адымын шаққан басып даўыслап еди. Жасаўыллар бир-бирине қарап жымыйып, алға жүріп кете берди. Адам бар деп айбынбағанына хәм гүнасыз ғазды жайратып, елди бассынғанына қорлығы келип, Турымның қаны қайнап кетти. Усы ўақытта ғаздың ийеси шығып, жасаўыллар менен жағаласса, бирлиги болып қырқысыўға таяр еди. Хәзир жекке топылыўға бул да тартынды. Бирак ғаздың тусынан түршикпей өте алмады. Басы хәм геўдеси еки бөлинип, қанға былғанып жатырған ғазды Турым жерден қушақлап алды да, жасаўыллардан қалып, ийесін излеп кетти...

ОН ҮШИНШИ БАП

1

Еки жасауыл келиуден бийдің отауы матам тута қалды. Бағанадан бери ғауырласқан дауырық хәзил-дәлкек, күлки, ерегис-тартыс — бәри силтидей тынып, көктен жасыл түскендей отау жым-жырт. Хәмме самсаз! Жасауыл муртлаштың бет ажары көп-көмбек. Бий: «жасауылды урған балалады дарға асар ма едің?» деп есик бетке гижинди. Ал руў кәтқудалары «бизин баламыз болмағай да» деп еки қолы жағасында. Жасауыллардың кеуилин алыуға да жүрекleri гилкилдеп отыр.

Есикке бийдің хызметкер жигити келип, қол қаусырып, жаңа түскен келиншектей тәжим етти. Бий хызметкеринин ажарына бир қарап, не айтажақ мийзамына түсинди.

— Таксыр! Сизге арналған аўқат таяр болыпты... — деп, бий қалтырап Мухаммед Нәзирге қарады. Жасауыл басы бийдің өтинишине итибар берген жоқ. Әуелги қәхәрли тутымында отыра берди. Жасауылдың бул такаппырлығын биреулер жаманлыққа жорысы, екіншилери «дасмалшыға сол керек» деп орынсыз жорғалай берген бийди жазғырды. Адамлардың ғаузаңдасып, бир-бирине қарасқанына бий де қысынайын деди. Бий қайталап:

— Еситпедиңиз бе, таксыр, — деп емиренип сөйленип киятыр еди. Мухаммед Нәзир одырайып қарап, ашыұлы қабақ пенен:

— Келтир! — деди. Усы сөз шығыудан есиктеги хызметкер де зып берди. Қусбегиниң еки көзи қанталасып, шатнап, бийдің көкирегине садақтың оғындай шаншылып тур.

Хийуалы жасауылларға бий қой сойыуды мисе тутпай, бир тана сойдырып еди. Оның геллеси менен бас мүшелери қусбегиниң алдына түуел келтирилди. Бий басқа табакқа қолайласып еди, Қусбеги «усы табакқа кел» деди. Соның менен үш жасауыл, бий — төртеуіне Самарқандтан алдырылған алты қарыс гүлли сары самар толы гөш тартылды. Табак келген соң Қусбеги әуел гөштен бийдің жеуін талап етти. Бий кесектей майлы гөшти қылқ етип жутты. Бул хийуалылардың сақланғаны еди.

Аўқат желинип болған соң Қусбеги Әлмуратқа:

— Сиз хәзир кейин қайтасыз, — деди буйырып. — Биз мында бир жасауыл менен қаламыз...

Бийдің түси оңып кетти. Қусбегиниң кәпелимде бүйректен сыйрақ шығарып, бир жасауылды қайтарыуын «бир ойқан ислейсең-аў? деп, хәр ким ишинен өз отының басынан аўлақ болғай деп отыр.

Усы ўақытта есиктен сылыңғыр, қара киси кирип келип, «Қусбеги сен емес пе?» дегендей, муртлаш жасауылға қарады.

— Таксыр, ғазымның не жазығы бар еди? Ғаз сақлама деген ханның жарлығы болса көрсетің қәне? Болмаса жазықсыз есигимниң алдында жүрген ғазымда жасауылдың қандай кеги бар?

— Ғазынды байлап қой, — деп Әлмурат мысқыл етти.

— Сен қылышың менен күн көрсең, мен ғазым менен күн көрип отырман. Ырысқыны сен халықтан алсаң, мен көлден аламан. Ғазымды айдыңға байласам, қазаным қайнайды. Балаларымның несийбесин қыйдың, кәсип кәримнен айырдың, қалым! Усы ғазды апарып, хан хәзиреттиң алдына қояман. Ғаздың басын сен алсаң, мениң басымды хан алсын! — деп, Ережеп танауын шуўылдатып Әлмуратқа умтылып еди, жасауыл қорғанып қылышына асылды.

— Тоқта! — деп қусбеги оларға жекиринип, бийге аларып қарады. — Рийза ет мына мергенинди.

Бий орнынан ушып тұрып, Ережептиң қолтығынан көтерди де, сыртқа алып кетти.

Даў басылған соң, қусбеги Әлмуратқа:

— Көрдің ғой, бул халықтың еле шашы жибиген жоқ. Бул турысында пәкиң өтпейди... Тез оралып қайт! — деди. Оннан соң отаудағы руў бийлерине бурылды.

— Сизлер үш күн ишинде быйылғы жылдың хәм келеси жылдың бир тоқсанының шөп пулы, түтин пулы, малдан закаты, жаннан үсирин жыйнайсыз! Оннан соң жаңағы ғазын даўлап келген пуқараның айтыуынша бул жақта мерген көп болса керек. Хан бул елге көлдің балығын берди, қусын берген жоқ. Мерген басы бес тилладан төлесин. Буйрық сол. Хан хәзирет хәмири.

Қусбеги көз астынан хәммени шолыды.

— Нәпсиңизди ашып, хан салғыртын бөле жара жеўди тоқтатасыз, Хәр бийдің қарамағындағы шаңырақлардың есабын хан хәзирет дийўанға жаздырып қойыпты. Зақаттан аша туяқ мал, салғырттан — түтин шығарған шаңырақ қалмасын! Қәне руксат, иске кирисің, — деп Мухаммед Назар қусбеги руў бийлерине зәхәрли көзлерин тикти. Кәтқудалардың гәси жымыйса, гәси мүлгип отаўдан аяқларын ғаз-ғаз басып шықты.

Қусбеги Мухаммед Нәзир жасаўылын Қоңыратқа атландырып, хәр аўылдың бийлерине буйрық берип болған соң, отаўда Қулымбет бий менен оңаша қалды. Аўылға келген Қулымбеттің басқан адымын аңлып, ишинен: «ақ кеўил бий екен, қайсы барымға да усы барар» деп ойлаған пикирин және бир сырдың үстінде сынағысы келген қусбеги бийди барластырып гәп баслады.

— Бий. Сиз қайсы руўдансыз?

— Қолдаўлымыз, тақсыр, — деп Қулымбет үрейленип жуўап берди.

— Химм... — деди Қусбеги түсин суўытып, — Айдос бийдің ағайынсыз ба?

Бий албырап қалды.

— Түбимиз узақтан айрылысады. Олар басқа аўылдан.

— Жакын болмасаңыз бийликти қалай алдыңыз?

— Салықты көп жыйнап, Қабыл мәхремге жарандым, тақсыр!

— Айдос өлген соң пуқара басылды ма?

— Басылды, тақсыр!

— Сизге мойынсынбай жүрген ким?

— Қосыбай деген «сақыў» руўының бийи. Байдың келинин қашырды. Мениң «сары жорға» деген атымды урлады. Хәммесине Есен қазы гүўа.

— Байдың аўылы алыс па?

— Жақ. Жакын. Түслик жол. Халмурат бай ертең бир күн сизге мирәт салып та келер.

— Барсақ болады. Хызметиңизге қарай көрермиз.

— Хызметиңе садықпыз, тақсыр!

ОН ТӨРТИНШИ БАП

1

Күн кеш, песин ўақты. Арал теңиз жақтан көтерілип киятырған қара булт аўылдың үстинен даўыллатып өтип атыр.

Қосыбай еле ат үстінде. Биресе қырманға, биресе аўылға шаўып, мешеўлерге кимисине ешек, кимисине арба таўып берип, азнаўлақ дәнлерин қыслаўға жөнетип тур. Дийқанлардың дәслепки дүркини қыслаўдың жары жолына жеткен шамасында жалаң аяқ бир бала қырманға шаўып келди.

— Қосыбай ата, Жолда биреўлер алдымыздан шығып, хәмме арбаны, ешекти байдың үйине алып кетти. Мени сизге жиберди.

Қосыбайдың жадырап турған ажары бирден түтенип кетти. Ол бийдің үйінде хийўалылардың қонақ болып атырғанынан хабарлы еди.

— Жасаўыллар емес пе? — деди балаға бежирейип қарап.

— Биреўи жасаўыл болса болар. Кийими өзге түсли.

— Неше атлы?

— Төртеў.

Қосыбай атқа ырғып минип, бир төбеден аўыл жаққа қарап еди. Дән артқан арбалы, ешекли дийқанларды атлары қамшылары менен малдай ийирип, Мәдемин байдың үйине қарай айдап баратыр екен. Соның арасында бир атлы жолды куйынлатып, қырманға қарай шапты. Қосыбай әлле неден кәўестерленгендей тайсалып, сабаў менен пахалдың дәнннн түсирип атырған хәм түйекке қосқан ешеклерге ерип жүрген адамларға алыстан сүренледі:

— Хәй халайықлар, ырысқы-напақаларыңызды жасырың! Салғырт келипти, салғырт!

Қырмандағы адамлар кими түйекти, кими сабаўын таслап, не дейсең? дегендей аңырайып қалды. Тары суўырып турған Дәрибийке кепшигин жерге қойып: «самал да бүгін қапылды-аў! Не дейди?» деп, қапталындағы бөз көйлекли Айсәнемге бурылып еди, ол: «Шеше, сен самалды уўайымлап отырсаң,

булағай туратуғын болыпты. Енди кеўсен дәниңди қаўығы менен кепегинен тазартпай-ақ кой. Хийўанының қырманьна буйырып кетпесин, — деп, ыза аралас хәзил дәлкек айтты. Кемпирдің көзи бақырайып, қолындағы кепшигин торс еткизип жерге таслады.

— А-а-а! Хийўа дейсең бе?

— Аўа. Хийўаны билмейсең бе? Салғырт жыйнаўшылар келипти. Бағанағы кеткен адамларды ушлап, жолдан қайырып алып кетипти. Шеше, мына алған кеўсениңнен айырылып қаласаң ғой. Қабына сал да, қайт үйине! Ала бүйреги менен қаўығын қысы менен жата дастана айырарсаң... Соны айтып атыр...

Кемпирдің салысы суўға кеткендей, көз жанары сөнип қалды. Жүннен тоқылған қапқа өңменін созып, қапталында саз ылайдан үшпелек соғып отырған баласына жекиринди.

— Түргел қыршын! Үшпелектің өлиминде өл!... Үшпелек соққанша мына напақанды жыйна. Мә, мына жаўлыққа ана дәнди сала бер! — Кемпир басынан кирлеген бөз жаўлықты қағып алып, баласына таслады да, бешпентиниң қалтасынан шаппаттай гөне бөз шүберекти шығарып, уйка-жука шашын бир орап байлап, шаршының ушын маңлайына түйди.

— Ешкиң қайда, ешкиң? — деди қапталында зеңирейип турған баласына карап. Бала ойынын бузғанына өкпели пишинде тур еди. Шығыс жаққа қолын шошайтып, гүңк етти. Кемпир «рас па?» дегендей бетине бежирейип карап, жағасы сатпар-сатпар бөз көйлегиниң өңирине шашыраған ылайды көрди. Дизесин жабар-жаппас бөз ыштанының балағы хәм баланың кесеўдей жылтыраған аяғы да ылай еди. Кемпир тағы күйинип кетти.

— Бир жыл болған жоқ еле кийгениңе. Теридей бөзден тиксем де, шыдамайды буған. Бир жаз, бир қысқа жетпегени ме. Тоздыр кәне, қыршын!... қысында не кийер екенсең? — Кемпир ала қапқа дәнди қосуўыслап өрли-курлы салып атырып, қасындағы Айсәнемге шағынды. — Анаў күни жуўып берип едим. Мынаң кара! Қап-кара болыпты тағы...

— Шеше, сабыныңнан қалса курттай алқынлы берсең-о! — Келиншек буйымы питпесин билсе де, баланы аяп, кемпирдің ашыўын дәлкек пенен қайтарғысы келди. Кемпир «рас айтасаң ба?» дегендей көзин бир аўдарып таслап, хәзил екенін ол да түсине қойды.

— Ал, шырағым ал. Адамын «таўып» сорадың. Ағаң ширкетши болыпты. Қоржынын толтырып, сабын жиберип тур... Сабыны неси? Тезек термеге барғаныңда бир кушақ қарабарақ әкелсең, — сол сабын. Бүршигин қайнатып, кийим-кеңшегимизди жуўып отырмыз. Сабын керек болса, бий менен байға тий!

... Дәлкегине дәлкек таптым ба? — дегендей бийкешине карап, жеңгеси жымыйып күлди.

Айсәнем тағы бир гәптиң ушлығын шығармақшы болып, аўзын жасқай бергенде, Қосыбай менен әлле кимниң шарым-ласқан даўысы еситилди.

— Қалай тоқтайды? Анаў қырмандағы гил мешеў, жетим-жесир, жекке-қоллы адамлар, Кеўсең сорап, масақ терип жыйнаған дәнин, — деди Қосыбай — бүгин бес-алты ешек сорап алып, кими түйеклеп, кими сабап атыр. Бәри қыппа жалаңаш. Бәри жыйнағанда сонша адамның ғәллеси үш ура толмайды. Оны не деп ушлап отырсыз. Сизлер өлген кисиниң тилин шығарарсыз. Усыннан пукара қалай жағаласпасын? Қырылса сениң пукараң ғой...

Қырман басындағы хаял, еркек бәри шаўқымға қулақ салып, Қосыбайға ишинен алғыс айтып тур. Жоқшылық зардабынан жалтаң, кем кеўил болған жупыны мешеўлер гүнакар кисидей жүзин пәске алды.

Келген шабарман Халмурат байдың иниси Қудияр еди. Гүмис жүўен салған торы аттың үстинде тобылғы саплы дырдай қамшыны былғап, қоқырайып отыр. Әлле кимге арқа бергендей бүгин бурынғысынан да паң. Зербесин үйирип, Қосыбайға алып умтылып қояды. Қосыбай болмаса, қырымды куйындай жайпайжақ еди. Ол ойы болмай тур.

— Онда жүр, өзиң! — деп Қудияр атының жылаўын қағып, басын аўылға бурды. Масақшыларға ғазаплы көзлерин қадап,

камшы усаған соң оң қолын көтерді, — егер бир қадақ дәнди жасырсаңыз, ханның зинданында жатып ширийсиз. Салықтан қутылмай ураға көмиўши болмаң, — деди де, аттың шоқырақ жүриси менен аўылға ҳайт қойды.

Азаннан бери қырыманды кеўилге тоқ етип, быйыл қыс азық жетер, деп, мәзи-майрам болып атырған дийқанлардың бирден қолы истен суўып кетти.

— Қазанға түспесе, қапқа түскен де ханға түскен олжа екен ғой, — деп бир ғарры ағаш айыр жабаны гүдишектің үстине шыңғытып жиберди. Оннан соң томсырайып, байдың үй жағына қарады. Узағырақта жалғыз аты менен ешегин түйекке қосып, гүдишекті айланып жүрген Таўмуратты шақырды. Ғарры Таўмураттың аталас ағасы еди. Иниси қасына келер-келместен ғарры өрре турып ызаға буўлығып жекиринип сөйледі:

— Усы «Бозатаў»ға сен ғой мени шақырған «Бозатаў»ың боз емес, маңлайымызға сор екен. Көшемен... Ағайинге кел, ағайинге кел! — деп, қақылдап, мине напақадан айырдың. Ағайин менен аўыллас отырғыза ма, бул заман! Буннан ғайры журт жақсы, орыс-орман жақсы... Көшемен!...

— Баска жерди хан сорамай ма? — деп Таўмурат та ғаррының тасып баратырған ашыўының алдына бой таслады. — Аржақта не болып атырғанын қайдан билесең? Ханның аяғы жетпейтуғын жер, ҳамири өтпейтуғын ел бар ма? Суў көрмей неге жалаң аякланып жүрсиз. Суўытпаң қолды! Қосыбай бир илажын ислеп келер. Хан халықты қырып, Таллықтың қысымын сорай ма?

— Шаўқымды еситип әдейи бурылды ма, көлдің ултанынан зонқ етип шыққан Турымның төбеси көринди. Шубар ала өгизди жетекке алған. Оның изинде гүрең аттың үстінде, қанжығасында еки қараўылы бар, дугыжым ийинли, аяқ қолы узын, жас жигит киятыр. Оның соңында хәр путаны бир тимискиленип жортып, желип киятырған ақ тазы бар.

Турым Таўмуратлардың жыйынына араласқан ўақытта Әжиниязды ертип Өтемурат та келди.

Таўмурат ат үстіндеги баланың тесирейген ала көзлерине, түги шаншылған кирпич қасларына, ғайратлы ажарына сукланып қарап, Турымнан:

— Бул қайсы инимиз? — деп сорап еди.

— Аржақтан келген бизиң бир жийенлер, — деп, адамлардың дыққатын баладан аўдарғысы келип, Қулымбеттің үйине жасаўыллардың келгенин әңгиме етти. Әжинияз бурыннан бир аўылда өскен курдасын көргендей бейим тартып, ат баўырына бира қалды. Өтемураттың ықласы тазыда. Қапталына келген ақ тазыны айналып-үйирилип, еки көзинен сыйпап тур.

— Қалай екен балам, бизиң тазы? — деп, ат үстіндеги жигитке қарады.

— Тазы қуўнақ, ата — деп, ол қанжығасындағы бир қырғаўылды Өтемуратқа таслады. — Саўға, ата!

Өтемурат қырғаўылды бермесе де, адамлардың көзинше тазысын мақтағанға мардыйып қалып еди. Саўға инам еткен ўақытта сонардан өзи олжалы қайтқандай мардыйды.

Усыны сезип Әжинияз:

— Ерназар ағаның қолына түсип, тазы да бир маўқын басқан екен. Өтемурат атамның қолында ышқыста еди, жаныўар! — деп қапыя айтты.

— Ол айтқаны дурыс, — деди Өтемурат гәптің ушын илип алып. — Тазысы жүйрик ийеси мешер еди. Енди Ерназар балам көрсин, қызығын!

Усыннан кейин Әжинияз Турымның әңгимесине қулағын салды.

— Жасаўыллардың пәти жаман, — деди Турым гәптің бир тыныспасында. — Ханға не сүргин түскенин билмедим. Салық күтә аўыр усайды. Ережеп те шақыраўық ғазынан айрылды. Закат та бар, кескирт салық та бар, нөкер де, белдар да бар.

— Буннан көшип кетсек қайтеди?

— Түркистанға ма? Ой, бала екенсең-аў. Көшкенлер не опа тапты.

Усы сөз қамшы болды ма, жүресине отырған бир ғарры әңгимеге араласты.

— Дурыс айтасаң. Оннан да Хийўасына барып, халықты жылатып атырған сол Ханын көриў керек. Ханды қудай ғарғаса, қарашасы менен қас болар!

— Бар, гелленди алсын. Хан халықты не қылсын.

— Бәрин айтта бирин айт, Бегис пенен Мыржықтай әдил батырлар керек болды.

— Усы ўақытта үш ғарры келип, ешектен түсти. Турым, Ерназар, Өтемурат Әжиниязды ертип, аўылға қайтты.

— Ассалаўма алейкум! — деп, қырман басындағылар қоғадай жапырылып, жуўырып барып ешеклердің жылаўына асылды. Булар ҳәр аўылдың мектеп моллалары еди.

— Отырыңыз тақсыр, отырыңыз деп, дийқанлар жүгинип, кими қапшығын, кими шапанын жерге төсеп атыр. Моллалар қырманның берекетине дуға оқып, қолларын жайды. Ҳармасын сорасты, жаңа ғана ашыўы қурысып турған күйгелек адамлар да молланы көрген соң, еки бүкленип, қабағын жаза қойды. Қаладан базарлықлы қайтқан атасын қоршаған балалардай қолларын жайып, тамсанып, үш молланы дөгереклеп отыр. Жасы үлкени сөйледі:

— Быйыл мешит қәўим жәмәетиниң ойласығы менен үсирди алыў ушын әдейи кепшик соқтырып келдик. Ана көк ешектің ерине байланған кепшикти әкел, шырағым! — деп бир жасы кишиге өтиниш айтты.

Бағана Таўмуратқа бопса айтқан ғарры, «Үсирге әдейи кепшик әкелдик» дегенинен қәўетерленип:

— Ҳәр кимниң өз кепшиги бар. Соның менен ала берсеңиз қәйтеди, тақсыр? — деди.

Моллалар ғаррыға алара қарады.

— Жаратыўшы бир қудай бенделерин ондай ала-қула көрмейди. Ҳәммениң гүнасы бир тәрзиге тартылатуғын болған соң, бай, жарлы деп айырсақ күфир боламыз ғой! — деп мектеп молласы ғаррыны омыраўға алды. Усы ўақытта бағанағы бала келип, үлкен кепшикти молланың алдына әкеп қойды. Адамлар кепшикке қарап: «мынаўы неси?!» дегендей, ишин тартып, бир-бирин түртти.

— Тақсыр, мына кепшигиңиз қәнапаттай екен. Ерниги де қарыстан асады. Усының менен бир ярым кепшиктен берсек қәйтеди. Үсир, питирден басқа да салғыртымыз аз емес. Шымшырқадай бала шаға, — деп биреў шағынып киятыр еди, молла:

— Ҳарам өлемен десең бермей-ақ қой! Бизди аяп берме. Молла-ийшан сеннен кеўсен сорап отырған жоқ. Гүнамнан қутыламан десең, хадаллап ишемен десең, қудайдан қорықсаң бер! Неге салғыласып отырсаң? Ҳәси сөйлейсең. Берсең, — саған қуда береді. Терис пәтия берип кетейик пе? «Терис» деген ўақытта енди қарсы даў айтыўға батынатуғын киси шықпады. Ғаррылар иштен тәўбе айтысып, қарсыласқан жигитке жыйырылып қарады.

— Берейик, тақсыр берейик! Ҳарам ишип, иймансыз өле алмаймыз. Беремиз. Ғарғама тақсыр, куллық!

Көптің ишинде тәўбени көбирек айтып отырған бир ғарры оңменип көтерип, кепшикке асылды:

— Қәне, дәслеп меннен үсир алың!

Молласы, пукарасы бәри сол ғаррының түйегине келди. Усы ўақытта жамаўлы шекпенин жалаңаш етине желбигей салып, гөне бөзден тигилген диз кийиминиң дизерликтен сөтилип жыртылған балағын көрсеткиси келмей, жуўан санына шыйырып байлаған, аш өлең бир жигит қапталындағы ғаррыны түртип жымыйды.

— Мына бийшара барлық саўапты бир өзи аламан деп ойлады ма екен. Ҳәммеден бурын шулғығанға мен: «буның қырманы қызылланған шығар» — деп едим. Атызынан жыйнаған гүдишеги еки арқа шықпайды ғой...

Ғарры төмен қарап, сақалын сыйпады:

— Ҳәси болма, қосшым! Моллалар қуданың жақсы көрген бенделери ғой. Ертең ол дүньяға барғанда, ысырат көпиринен өтер жерде, тириликте еткен гүнаң менен берген қайыр сақаўатыңды тәрзиге тең тартса керек. Әне сонда гүнаң көп болып, саўабың аз болса, усы уламалардың пешине асылып өтесен.

Жигит салқын күлди.

— Онда ол дүньяда байлар қәйтер екен?...

— Ким билсин. Бай болған менен гүнасы аз бола ма. Ал қайыр сақаўат жағынан олар сеннен сақый емес, шырағым.

Усы ўақытта:

— Енди кимниң нәўбети? — деген молланың даўысын еситип, екеўи қырман басына келди. Ғарры молланың қолындағы кепшикти алып, еки қолы менен бийдайды үйин салды да:

— Мынаў түйек айдағанда малдың тийген туяғының хадаллығы ушын! — деп, бир кепшик толы дәнди қаптың ишине салды.

— Қәне, үсирди бер! — деп ескертти молла: «бермей жүре ме» деген пәмге кетип.

— Беремен таксыр, — деп ғарры тағы бир кепшик дән салды да, «енди пәтиясын алайын» деп кепшикти бир шетке шығара бергенде, молла:

— Хаў! — деп ғаррының бетине иренжип қарады.

— Балаңыз мектепке бара ма?

— Әй, бир-еки күн қатнап еди. Быйыл жаслаў екен. Жарын бермесем... — Ғарры төмен қарап қыйпақлады.

— Бәри бир. Мектепке кирсе болғаны да. Тағы бир кепшик тасла. Еле жан басына бир тилладан питир де аламан.

— Ярым тилладан емес пе еди, таксыр? — деп ғарры кепшикти қолына алды.

— Мына бенделер жыл жылдан азып баратыр ма, калай-қалай сөйлейди! — деп, молла мысқыллап, жолдасына қарады. Тоқшылық болған сайын тартылып баратыр ғой...

— Қәйдем, сол тоқшылықты көре алмадық ғой, таксыр, — деп ғарры минайымсып сөйлеп, жоқшылығын айтып шағынды хәм баласы ушын тағы бир кепшик дән берди.

Үш кепшик дән алған соң молланың кеўили раўаж болды да, ғаррыға тәселле айтты:

— Көресең, бул дүньяда көрмесең, ол дүнья бар... Бирақ, жолдан азыўшы болмаң. Қәне жай қолыңды, бир дуға берейин!...

Алба-далба кийимли жалаң аяқлар, жабыла гүўлеп, қолын көтерди.

ОН БЕСИНШИ БАП

Түн ярымында биреў Өтемураттың ылашығының шыпта есигин көтерип, ергенекти қушақлап тың тыңлады. Иште қәуипленер адам жоқ екенін сезді ме, ергенектің бас жибін шешіп, ылашыққа кирди.

— Өтемурат аға, ха Өтемурат аға, хабарлас! Оян аға, Өтемурат — деген әлле кимнің жалынып турған даўысынан сетем алып, Өтемурат шоршып оянды да:

— Ха-ха, ха... Бул ким? — деп даўрығып басын көтерди.

Түн тастай қараңғы еди. Өтемурат үйине ярым ақшамда бийсәўбет келген адамның уры я жолаўшы екенін айыра алмай албырап, тум-тусына сығалап қарады. Әллен ўақытта есикте әнцирейип турған биреўди көрди.

— Шыранды жақ, аға! Сонысын танысармыз... Меннен қаўлықпа, — деп ол адам өтиниш айтты.

Өтемурат орнынан турып, қазан-табақ туратуғын жаққа барып, қармаланып жүріп, тас шыраны усады. Оны әтештанның ернегине қойып, кесеў менен ошақтағы күлди аўдарыстырып еди, кештегі қоздың арасына тасланған жас тезек шала жана келген екен. Еки қамысты уўқалай сала, тезектің қозына басып, үф-үф-үф — деп, арасында тезектің ашшы түтинине шақалып, демі қысып зорға алыстырды.

Жекен пиликли тас шыра жанған соң жолаўшы Өтемуратқа қолын узатып, сәлем беріп, оң жапсарға барып отырды. Екеўи бір-биринің бетине тикленип қарап еди, жолаўшы «мен ғой, танымадың ба, аға?» дегендей жүзін төмен қаратты. Өтемурат: «еле айыра алмадым ғой» деген пәмде жолаўшының бетинен көзін жазбай тур. Жас жигиттің қара торы нәзери пәс. Қабағы қатып, мезгилинен бұрын ети қашқанына хәм бул ўақытта лапылдап туратуғын көз жанарының жалыны қараўытқанына қарағанда ұзақ жолдан сабылып келгенге ямаса әлле кимнен қысқы жегенге усар еди. Қас қабағын биреўлерге усатса да айырып таный алмай Өтемурат дағдырып отыр. Жигит те жуўғарада жөн жосағын айта қоймады. Әбден шыдамы таўсылған соң үй ийеси жол болсын сорады.

— Таный алмадым, иним. Кимнің баласысаң? Аманлық па, биймезгил қайдан жүрсең? — Өтемурат тыныспа етип, таный алмағанына уялғандай әфиўлик сорады, — адам қартайса есте орталана ма деймен. Кеше көрген балаларды таный алмаймыз.

— Жолаўшы жымыйған пишинде бул сөзге «рас-ақ таный алмастай өзгердим бе я Өтемурат жорта сорап тур ма екен?»

деп ойланып отыр едим. «Рас, қартайса көз де гирей тартады. Оның үстине бул пақырдың не күtimi бар».

— Мен Ержанман аға.

— Я. — Өтемурат ойланып қалды. — Ержан? Бизің жиіен Ержанбысан?

— Аға. — Жигит мунайып жерге қарады. Өтемурат ар-сар.

— Хаў, иним күтә жүдеп қалыпсаң ғой... Әйтеўир бир жерде көргенге усатаман-аў. Дениң саў ма? Сени сол күнги ақшамда суўға кетти деп жорып еди ғой...

— Аман қалып едим ғой... Жигит суўық демин алып, гүрсинди. — Нигарханнан хабар жоқ па?

— Жоқ, — деди Өтемурат қәуетерленип, — сен қайда болдың, соннан бери?

— Әй, аға! «Жар жығылып жайын өледі, жала менен ер өледі» дегендей, қырғыйдан қашқан шымшық болып, бир жылдан бери бираз жерди гездим. Қыз алып қашып — бул жаққа күйеу атанбай, келин апарып — ол жаққа жигит атанбай, еки елге де маскара болған соң, аўылдан шығынып кетип, жоқары жақларда баспаналадым. Аздым. Тоздым. Исенген бий ағамыз қайта «узағырақта жүрсин, байдан қорқаман!» депти.

— Аға, заманың солай болса, илажың қанша! Мен де қолымның жуқалығынан бир кемпир алалмай отырман... деп, Өтемурат та өз муңын айтты, — сөйтип, ендиги ойың қандай?

Ержан бул сораўға бирден батына алмай, бираз тунжырап отырып, оннан кейин әлле бир кеңестің ушлығын шығарайын деп турғандай Өтемуратқа жалтақлап қарады.

— Нигархан тири усайды...

Өтемурат жигитке жалт етип қарады:

— Тири!...

— Аға. Тири усайды. Сол күни ақшам ығып баратырған қызды ханның кемеси көріп, шығарып алыпты. Яўмыт ишинде усайды. Жоқары жақта.

— Япырмай-а, бала! — деди Өтемурат таңланып. — Хан кемеси ме екен, я саўдегер ушан кемелер ме екен?

— Ким болса да, әйтеўир алып кеткен. «Түси келиспегеннің, иси келисе ме?» Соның менен басыңды аўыртып не керек. Мен

елден қашқанда «бай келиниң, Қосыбай қарындасының қунын даўласады» деп қорқып жалтарып кеткенім жоқ. Мен басымды Нигарханның жолына байраққа тиккенмен... — Жигит сарсылып, буўлығып, гәпинің соңын әллен уақытта жалғастырды. Өтемураттың да жаслық шағы есине түсіп, буўыны босады. «Әй айралық ай!» деп гүрсинип, жаны ашыды. — Сөйтип Нигарханды ізлеп яўмытлардың бир-еки аўылына да бардым. Шеттен сораў салып барғанға сырын айтпайтуғын халық екен. Бирине-бири силтеп, дерегин сездирмеді. Сөйтип, еңжары болып, үйге келсем, кемпирім менен қарындасым егилтегил жылайды. Сағыныштың жылауы емес, мүсийбет жылауы. Бий ағамыз байдың сарпайына қызықты ма я бай «жесиримди тартып алды деп, арыз етер», деп қорықты ма, әйтеўир «жыласа гедей жыласын, бай ырза болсын» деп Халмураттың баласына бизің қарындасты бериўге барлығы пәтия оқысыпты. Бий ағамыздың бийлик питими усы усайды. Сөйтип еки жақтан мертилип турман...

Усы сөзди айтып, тунжырап отырған жигиттің ажарына Өтемурат көз қыйығын салып еди, аңлыған аңын таппай, дағдырып дәси қайтқан ашыўлы арысландай көзі қанталасып, шаншылып тур екен.

— Буларда ийман, саўап жоқ! — Өтемураттың да ғазабы қайнап, буўлыққан даўысы ериксіз шаңқ ете қалды. — Не деген қорлық. Еки жас қосыламан десе, шақын сындырады. Қосылмаймыз десе, таяқлап көндиреди. Не деген сумлық! Мына заман қалай-қалай болып барады. Ақыретсіз көсип жатып, керилип жүретуғын күн болар ма екен? Я бас-басынан хәр ким бир көлатқа посып кете ме?!

— Әстерек айта бер, аға, — деп жигит қәуетерленип жән-жаққа қарады.

— Әстеректен кетти!... Әстерегі қалған жоқ.

Өтемураттың ашыўдан танауы көтерілип, көзлери шағырайып кетти. — Болмаса не?... Сен бийшараның я алған хаялың жоқ... Байға не деп қыз бересен. Қун орнына қун деўге, сен байдың қызын алып қашсаң дурыс. Гедейдің бир қызы кетеді.

Қуны ушын бай тағы бир гедейдің қызын алады, бул не қорлық...

— Бийден гүдер үзген соң кемпир менен ойластым. Пана-лап саған келдим. Мениң ойым былай: Өзим өлмей байдың баласына қыз түе, бир салым дуз бермеймен. Бирақ олар көп, мен — жалғызбан. Сонлықтан бул аўылдан қызды алып кет-песем болмайды. Бизлер кеткен соң кемпирди қолыңа ал деп өтинип келдим.

— Химм! — Өтемурат ишинен: «намысы бар жигит болып-сан, усынша жаўға жекке шығаман деп турған сеннен бир неме өнер!» деп, кеўили қаўып қалды. — Оқ тийген үйректей алды-артына сүнгип, жаяўлап келген жийенсең. Дайың екенім рас. Мениң әтештанға сыймай атырған балам жоқ. Апаңды бағайын. Тәхәрет суўымды жылытып берер. Ертеңге шекем усы жерде бола бер. Бул ылашыққа хеш ким келмейди. Еки керегеден басқа дүньясы болмаған соң Өтемуратқа бай да, бий де хәәс емес. Ал енди мен өзіме тәбия жигитлерим менен бир кеңесип алайын. Кеңескен ел азбайды деген. Ашыў — араз, ақыл — дос. Байдың арын арлаймыз деп, сениң жағаңа қол салған жигитлер де бул күнде өкинишли! Есабын тапса уятын аршыйжақ. Қәне дем ала бер, Ертең бир ақыл табармыз...

Өтемурат сәхәрде турып, таң намазын оқыды да, Ержанды оятып, сырттан тәмби басты.

Ержан ой үстінде... «Ер де, дана да жарлыдан шығады. Әуел баста усы дайыма неге бой тасламадым. Жоқ. Дүньясы жоқтың, аўзының дуўасы да жоқ. Ол күни бул пақыр не жәрдем етсин». Оның көз алдында Нигарханды излейжақ келешек талабы елеследі. «Ол тағы түркмен аўылына барды. Бир азамат түркмен Нигарханды Ержанға қосты. Жыласып, күлисип, сағынып, муңайып қосылды... — Ержан түргелип, жабықтан сыртқа қарап, киршиксиз салқын хәуаны көкірегін толтырып жутты. Бир жылдан бери сарсылған, ұайымлаған, жабыққан кеўилине «Бозатаў» аўылының азанғы көриниси әлле кандай бир йош киргизди. Денеси қуўнақ, бойы жеңил, жүрегін басқан зәрдели пердени сәхәр самалы желпип алғандай толықсый ма,

шәукилдей ме, балкый ма, — кулласы бир ләззеттен нәр алып тур.

«Ер туўған жерине»... — деди ишинен. — Сағыныппан-аў... Бозатаў!... Тек Нигарханың кемис-аў! — Қатара қонған ақ, қара үнкли отаўларға, олардан бир беткейлеў турған шыпта үзикли үйлерге қарап, узақ тигилди. — Бизің Нигарханның үйлері гой анаў... — Сол үйлерден Нигархан шығатуғындай емиренип тур. — Мына жол менен қабақты арқалап, ырғалып басып, суўға келетуғын еді. — Шырайын көриў ушын көзин жумды, — жаўқылдаған жайдары минезли, жаўдыраған қарамық көз... Мыйығынан сары майдай созылып күлгенде еки бети ийрим тартып турғандай толықсыйды. Тулымшағы жилберип көзине тоғилгенде сүйриктей ақ бармақлары менен қайырып бир қарағандағы назын айтсаң! Мынаў дәрәя... Анаў Нигарханның суўға келип туратуғын жағысы. Баяғы қалған қабақ қайда екен?... — Ержан басының жабықтан шығып турғанын сезбепти. Өтемуратлар ғана алыстан көрип киятыр екен. «Бул не?» деген даўыстан жигит шоршып кетти.

— Мынаўың не, шырағым — деп Өтемурат жекиринди, — сен кимнің аўылында турғаныңды билесең бе?... Жийен болсаң маған жийенсең. Хийўалылардың жийени емессен. Қосыбайдың қарындасының елиў туўарын төлеп, күйеўлеп келгендей хеш кимнен айбынайын демейсең. Жаны күйген биреў жағаңнан ала кетсе, қәйтесең?...

Маңкыйып турған жигит дәсинен қайтты. Қысыныспада қалды. Токсан түрли ойдың толқынына батып, мухаббат делбеси болып, әрман, арзыў, қыял, — үшеўиниң жетегінде ериксиз баратырған Ержан қысылғанынан:

— Сизлерге қарап тур едим, — деп шайып-жуўды.

Ылашықтың ишине бир топар адам кирди. Өтемураттан соңғы жасы үлкени Таўмурат. Ал қалғанлар Әжинияздың қатар жоралары. — Өтепберген байдың иниси, — Пирим, казак жигити, — Әзберген хәм падашы — Әсенбай еді.

Хәммеси ылашыққа жапырыла кирип, Мәккеден қайткандай Ержанға кумарта қарап тур. Олардың ишинде тек Әжинияз ғана Нигарханды ойлап, сарсылып төмен қарады. Әжинияздың

усы тәбизин сезді ме, бір мәхәлде Таўмурат та өткен иске өкингендей иштен тынып, өзін бір беткей алды.

Аман түеллик сорасып болған соң Өтемурат Ержанға келген жигитлерді таныстырды. Таўмурат пенен Әжиниязды айтқан ўақытта Ержан шоршынып, Өтемуратқа иренжиңкиреп қалды. Оларды еле де жаў деп ойлап жүр еді. Душпанға услап бериў ушын келген емес пе? деген пәмге кетип, оны қорқыныш сезими бийледі. Жигит тәүекелге бел байлап, иштен қалтырады.

Зийрек жигит Әжинияз Ержанның усы қолпылдысын хәммеден бурын сезді.

— Ержан аға, — деди Әжинияз хаплығып сөйлеп. — Усы адамлардың ишинде Нигарханға меннен жақыны жоқ. Сиз бизди алдарқатпай, шынын айт. Нигархан өлген болса да, мен қара басым сеннен кун сорамайман. Сизди сүйген екен, мухаббат жолында қурбан болса, ийманын берсин. Бул дүнья тарлық етип, тар болмаса зорлық етип, жылап айрылысып, жәннетке барып қосылған жети ашықтан артық па? Нигарханды тири дегенге исенбеймиз. Бирақ өлди деўге хеш бир жерден сүйеги табылмады. Мен «балықшы» аўылларының бәрине бардым. Тири болса, жүдә жақсы.

Ержан Әжинияздың әдил төрелик сөзине иштен қайыл қалып, баўырман хак жүрегине елжиреп кетти. Усы баланың хадал кәтқудалық сөзи ушын Ержан бар сырын ортаға салып, айдаўға кетсе де, рийза еді.

— Сеннен бул сөзди күткен жоқ едим, иним, — деп, Ержанның жүзи жадырап кетти. — Сол күни Нигархан тири қалыпты. Жоқары журтта усайды. Өтемурат ағаға айтқан хабарым такыйық. Излеп кетежақ едим. Құлымбет бий ағамыз байдың даўынан қорқып, бизиң менен жаў болыпты. Өтемурат аға айтқан шығар.

Ержан усы сөзди айтты да, Өтемуратқа нәзерин салды.

— Аўа, жигитлер! — деп түсимпаз Өтемурат та қалған гәпти өзи баянлады. — Ендиги ойы: Ержан қарындасын алып кетежақ. Бул пикири дурыс. Себеби: Құлымбет жасаўыллар елде бар ўақытта күш алып, ойға алған дийдин болдырмай

қоймайды. Сонлықтан тез қыймылдаў керек. Буған бир өзиниң шамасы келмейди. Қашқанда да екеўине еки жарамлы ат керек. Болмаса, еки аўылдан өтпей-ақ усланады. Усланса Ержан Хийўаға айдалады. Қарындасы байдың қолына түседі. Гәптиң хаққаныы усы. Сонлықтан Ержан маған бой таслап келсе, мен сизлерге арқа сүйеп отырман. Ерге еткен жақсылық жерде қалмас.

Бундай созылған жиңишке ойласықтан жалығып, шорта кесип айтаман деп Пиримнің хәммениң қыялын бөлип жиберетуғын гүрт бир төрелиги бар. Соған салып:

— Несине ойланасыз. Биреўдің қарындасы менен бийдің не иси бар? Көште кете бер, — деди жеделленип.

— Ал Пирим кеселеді, — деп, Әзберген оның сөзин дәриў дәлкекке алды.

— Көшиўге болмайды. — Гәпке Таўмурат араласты, — Онда Ержанды улайды. Ержанның гүнакар бир жери бар ғой. Ол, — байдың жесирин алып қашқаны. Сонлықтан ойланған жоң.

— Бизиң хызмет, сизлердің бириңиз болыў. Кәтқудалық жағын сизлер шығара бериң, — деп Әсенбай дослығын билдирди.

— Айыпқа буйырмасаңыз, менде бир кенес бар, — деди Әжинияз.

— Айт, айт. «Ақыл жастан шығады»... кеңесейик. Мәсләхәтке жыйналдық. — Өтемурат сөйлеп жүрип, қара кесеў менен ошақтағы шоқты қара қумғанның түбине қарай ысырды.

— Ержан аға, муңсыз өткен ашық жоқ. Бурынғы бабаларымызда талай шер төккен. Мақтымқұлы да Меңли қызды алалмай әрманда өткен. Излеп келген баласы Сухрабты танымай өлтирип қойып, Рустем де өмир бойы пушайман жеген. Көретуғын мийнет, шегетуғын дөхмет бар шығар. Буны хеш кимнен көрерлиги жоқ. Тәүекел кемесине мине бересен аға... деп Таўмуратқа қарап еді, «дурыс айттың, дурыс!» деп басын екшеп отыр екен. Әжинияз гәпиниң изин жалғастырды.

— Нигарханды излегениң мақул. Бирақ, Айжамалды ертнп,

қашпа. Қанғырып тамағын таба алмаған соң қарындасын апарып сатыпты. Анасын таслап кетіпти. Ғарғыс алды деген насаққа қаларсаң. Душпанның гүнасын мойнына қойып, жеме-жемеге келгенше сабыр ет.

— Тап усы пикирге мен де қосыламан, — деди Өтемурат.

Ержан бой тасалап жүре турсын. Қызды анық жан алқымға алған күни «сен қылғанға мен қылдым, сеннен артық не қылдым?» деп атланыу керек.

Бул нәсиятқа отырғанлардың бәрі де: «дурыс дурыс!» деп басын ийди. Енди Таўмурат шешилисти.

— Байға кеги, бийге парасы қайғы. Ал гедейге баласы қайғы... Қайып бийшара не қылсын. Түбинде жат-журтлық нашар ғой! Құдайдан көріп жүр. Болмаса қызды асырап сақлаған сол. Ал бийге, пара болса, даў болса — болғаны. Қаспағы қалың катады.

— Таўмурат дурыс айтады, — Өтемурат пақырлап қайнап атырған куманды ошақтан алыу ушын тутқышты ізлеп жүріп, гәпке араласты. — Усы мен айтайын. Хәзир мына Ержанның төбеси көринсе бар ғой, бай буны жасаўылларға услап берип, шаңырағын ортасына түсиреди. Түсиргени, — жасаўыллар жаманатлы қылып, Хийўаға апарып тапсырады. Онсын ханның зинданына түседі. Оннан айырыу аңсатлыққа түспейді. Ойлан, жийеним!...

... Сол күни Ержан сөзді бір жерге қойып, түн жарпында жигитлер ылашықтан шықты. Түн тастай қараңғы еді. Аўылдың шетіне шығып гөне арнаның ултанына түсті. Усы ўақытта Өсенбай да бийдің сары жорғасын жетеклеп келип, дизгинин Ержанға услата берді.

— Қутлы болсын, жийеним! — деди Өтемурат жымыйып. — Мин үстине! Бір ябы куралы талай күшінди Қулымбет бий сорған шығар. Қай бири хадал малы? Көп параның бири. Көп гедейдің бір тайы. Саған буйырды. Алдыңды алла ашсын!...

— Жигитлер аўылдың сыртында аттың зәңгисин басып турып, Ержанды атландырып қайтты.

ОН АЛТЫНШЫ БАП

1

Қулымбет бий қусбеги Мухаммед Нәзирди Халмурат байдың үйіне емес, Мәдемин байдың үйіне түсирди.

Бул — жасаўыллар даўагер Халмурат байдың үйінде қонақ болса, «пара алып, байға тартты» деген журттың гүңкил сөзи шығар деп, Қулымбет бийдің тапқан ақылы еді.

Бирақ Мәдемин де Халмуратқа қашық емес. Абырой шерик, аталас иниси. Жасаўыллар келгели Мәдеминнің иниси Қудиярдың Қосыбай аўылының қырманына ала топылып жүргени де, бір жағынан Халмурат байдың кеги ушын ат салысқаны еді.

Мәдемин менен Қудияр енши алысқан жоқ. Булар бір атадан үшеу. Ортаншысы Қаракул — орта халлы, мөмин киси. Бул көшеден бай — хәмелдар атағы кешип жүрген Халмурат, Мәдемин Хийўадан бери қалаларды айналып, саўда жүргизеди. Қудияр болса — мурап. Таллықтың суўының хәмири соның қолында. Суўсыз — тиришилик жоқ, олай болса, гедейдің тиришилик тәғдири де, Қудиярдың қолында.

Ол «Қудияр жили» деген атақты тегин алған жоқ. Егини жаңа баслайын деп турған ўақытта, суўдан әспек қылып, жабының сағасын көмдирип, талайды ырысынан айырып, қан қақсатып кеткен усы Қудияр. Өйтпесе бай ағасының есигине салатуғын малай табылмайды. Алты ай тәрбиялаған егининен «хәл сүп» болғанларды Қудияр гүзде топар-топар айдап әкеліп, Мәдеминнің орағына салады.

Усындай бір топар орақшылар жасаўыллар келди деген хабарды еситип, арыз етиу ушын Мәдемин байдың отаўын айналып жүр еді. Қудияр Қосыбайды ертіп келди. Тентек мураптың талай таяғын жеп, заққы болғанлар қарсыласыўға жүрек ете алмай, төбесин көриўден зып берді. Отаўдың қасында үш-төрт егеде кисилер ғана тур еді. Қудияр:

— Айдатайын ба, Хийўаға. Тур, жоғалың. Хакы сорасаң бір базардан соң кел, — деп камшысын үйіріп, оларды да қуўып салды.

Орақшылар кеткен соң Қудияр Қосыбайды ертіп, отауға кирди. Алты қанат ақ орданың төрі менен жапсарын алып, гилең хәмелдарлар отыр. Алдыларына екеу ара гөш куұырдақ тартылған. Еки жасауылдан тете отырған Құлымбет гөштин сүбели жерлерин жылан көзлі муртлашқа асатажақ болып, сары қасықты апарып еди:

— Рахмет! — деп ол да жемге үйренген өгіздей гүжірейген мойнын созды. Бий асатқанына мәз болып, қапталындағыларға жымыйып қарап қойды. Ал Халмурат бай, Есен қазы, Мәдеминлер жасауыллардың ауызына аұқат салған бийдің мәртебесине ынтығып, инам болғандай болса, қасықтарын алып жууыра қояйын деп отыр.

Қосыбай таңланып таңырқаныудың да, әжіуалап табалаудың да есабын таппай, енжары көзқарас пенен ошақ жаққа барып отырды.

Аұқат үстінде қол алысқан жоқ. «Ассалаума әлейкум!» айтылды. Бәриниң де көзлериниң жанары муздай қатып, Қосыбай кириуден найзадай шаншыла қалды.

Қосыбай туйық минезде түйилип отыр. Бул келиуден жасауыл басы болды деп қолын табақтан тартты. Оны көріп басқалары да кейін шегинди. Бий «усы бастан қыр жесин» деген пәмде жасауыл басының саркытын Қосыбайға бергизбей, Мәдеминге: «бала-шағаларға апар» деп атландырды да, бай менен қазының саркытын Қудияр менен екеуиниң алдына қойғызды. Қосыбай да астың хұрметі ушын бармақтай етти аузына салып, табакқа қайтып қолын узатпады.

Өңгимени Мұхаммед Нәзир қусбеги баслады:

— Қосыбай молла деген сиз бе?

— Аўа, биз тақсыр.

— Не ушын бийдің салғырт жыйнаушы адамын талатасыз. Атын, малын неге алып қаласыз? Бул биринши сораў? Қәне жууап бер?

— Мүширипти биз емес, мәмелек айландырыпты, тақсыр. Жин-пери камашалапты. Жинге биз не хийле етеміз... Пери, шайтан көп...

— Хош, екінши сораў: Халмурат бай менен куда болдыңыз ба?

— Болдык.

— Жесирин неге қашырасыз? Куда атын неге бузасыз?

— Қашырғанымыз жоқ. Бийдің ауылының жигити алып қашып кетти.

— Байлап, зорлап әкеткен бе, я қыз өз тилеги менен қашқан ба?

— Өз ерки менен...

— Хәзирети ханымыздың жарлығы сизің елден бузылыпты-ә? Хийуа сорамында өз ерки менен кеткен қыз жоқ еди. Сиз бузықбасы болдыңыз. Заман усындай басшысы жоқ елден азады. Көргенсиздің қызы шәрият бузады. Хан алдында жууап бересиз...

— Тақсыр, бий неге қарамағындағы жүуенсиз жигитлерге дәкки бермейди?

— Қораңыз мықлы болса, қасқыр кирмейди. Қызыңа бек болалмай, хан хәмирине қарсы шыққанлар, шәриятты бузғанлар дар астында гүнасын тартсын. Әўмийин!...

Қосыбайдан басканың хәммеси:

— Әўмийин, тақсыр әўмийин! Шәриятты бузғанға ийман-ислам буйырмасын! — деп гүўлести.

— Мусылманшылықтан шықсын! — деди бий.

Қосыбайдың көз алды тынып кетти. Жала болса да қыйсынын келтиріп, жасауыл гүнаға буйырды. Хан жарлығы солай. Қыз қашса ел айыпкер. Байдың баласы жесир алып қашса, малын беріп қутылады, гедейдің баласы алса, басын беріп қутылады. Қайып сорлы қызының некесинен неси менен қутылады. Қадалдан тауығы, харамнан пышығы жоқ. Өкшеси илер жеп таппай қармалаған Қосыбай қыздың қунын дауласып еди, жасауыл басы Мұхаммед Нәзир сөйлетпеди.

— Қызды кууған өзің. Өлтирген өзің. Бундай дауға төрелик усы. Ендиги кәтқудалық сөз байдың жесирин бер. Жан орнына жан бер. Қыз орнына қыз бер!

— Таксыр! — деди усы ўақытта бий. — Сары жорғаны жоқ қылған да усының жигитлери. Сизиң улды бийлигиңизден дәмем бар?

— Бий аға дурыс айтады. Аттың урысы, малдың бөрисен сенсең! Бийге аттың кунын төлейсең. Урының ийеси, сен. Сени атлап кететуғын бул атаўда уры жоқ.

Бурын үлкен даўға түспеген, жала-жалған менен иси жоқ, ақ кеўил Қосыбайдың куйысқаны босап кетти. Шийрақ келсе де, мәккар жасаўылдың барқыраған айбатынан тайсалақлай берди.

— Ҳақлығыма китап услайын, таксыр! — деп Қосыбай зил кирген қаўындай босасып еди, заңқылдақ қазы Есен ортаға түсип:

— Китабы көп болған соң услай береді... — деп мысқыл етти. Бул сөзге бий менен бай шортандай жылмаңлап жымыйып күлди. Мухаммед Нәзир қазыға тикленип қарады.

— Куданың ҳукимин хан орынласа, хан ҳукимин қазы орынлайды. Сиз айтың төреликти! Қазы қаламий китапты ашып, әдил ҳуким етесиз.

Қазы сөйлер алдында тамағын қырынып дәстанға түсейин деп атырған жыраўдай тамсанып алды.

— Таксыр, төреликти бизге бергениңизге қуллық етип, сизге бас ийемен! — Қазы тәжим берип, орнынан турып отырды. — Таксыр, мына Қосыбай деген ханның бендеси, сизиң пуқараңыз, ана «сақыўлар аўылы»ның кәтқудасы. Өзи талып илимли адам. Лийкин Есенгелди деген бурынғы бийдің сөзине ерип, бузықбасы болды. Мәселен: Халмурат бай менен куда болғаны ҳақ. Бай бас куда деп сарпай жапқан. Куданың атын ортаға салып, өзиниң аталас ағасы Қайыптың қызына пәтия оқысқан. Ҳақ па усы сөзим, Қосеке?

— Ҳақ.

Баўыры муздай курсап отырған Қосыбайдың ишинен қазының марапаты күншуўақтай жыллы тийген еди.

— Лийкин, таксыр, балық басынан ширийди. Ел — кәткуда адамлардан бузылады. Бузыққа тәкийит, ал ҳарам перзентке жаза керек. Қайыптың қызы опасыз болды. Шәриятты аяққа басып,

нәканы талақ, пәтияны қарап етти. Бабамыздан киятырған дәстүрди бузды. Оның жазасы кәфир бөлими. Ал нашарды бас жипсиз өсирген Қайып пенен Қосыбайдың гүнасын хәзирети ханымыз кеширгей!...

— Ҳә, алла соннан сақлағай! — Мәдемин жағасын услап тәўбе етти.

— Опасыз қызды, бийнеке жесирди алып қашқан Ержанға хәзирети ханымыздың қәхәри жаўғай!... — деди Есен қазы.

— Оның жазығы дар! — деп бақырған жасаўыл басының бәд даўысынан қасындағы бий солқ ете қалды.

— Әўмийин-әўмийин!... — Ҳәмме қол көтерди.

— Заман усыннан бузылады, таксыр... Қызды еркине жиберіў — кәфирдин қылўасы.

— Сизлерде хаял-қыз ашық жүреди екен. Биз өзбеклер, қызды бәләтқа жеткенсоң ең ишкери бөлмеде сақлаймыз. Ол жайдың терезеси көше жакта болмайды. Еркек үстине кирмейди. Күйеўге узатқан соң пәренже жамылады, — деп жасаўыл басы мурнын гиржийтти.

— Туўры. Шәриятта нашарлар еркекке тикленип қарамаўы керек. Хаялға өз еринен басқаның жүзи мәкириў. Бирақ, биз жаўгершиликти көп көрдик. Бир жерде қырк жыл қоныс басқан халық емеспиз. Түркстанда отырғанда бабаларымыз жаўгершиликти көп көрген. Ҳәтте, хаял-қызларымыз да шашын шекесине түйип, ақ саўыт кийип, нөкер хәм сәрдар болған. Соның ушын болса керек, Майқы бий деген бабамыз: «Қызлар келиншек болғанша еркин жүрсин. Есикке түскен соң көзи менен бетиниң алмасы ғана ашық жүрсин» деп, рәўият шығарған екен, — деди қазы.

Усы гәпти еситкен соң Мухаммед Нәзир «булар бала шағасына шекем урыспаз халық усайды» деген кәўетерге берилди ме, Қоңырат аталығынан шақырған нөкерлериниң кешиккенине тақатсызланып, қасындағы Мәтқурбанға:

— Атланып, жол қара. Әлмурат неге кешикти? — деди. Мәтқурбан орнынан турып еди, Кудияр:

— Мен де бирге барайын, — деп Нәзирден рұқсат сорады.

— Мақул, — деди жасаўыл басы.

Мәтқурбан менен Қудияр сыртқа шыққан соң отауда дау тағы қызды...

Қудияр далаға шыққан соң, Мәтқурбанға қарап:

— Пай, сонарға шығатуғын күн екен-дә? — деди.

— Сонар деген не? — деди Мәтқурбан Қудиярға шекелеп.

— Мынаң кара? Жерде қырпық қар бар. Ана тоғайда қоян көп. Биз сол тоғайдың үстіннен жүремиз. Қуры қайтқанша қоян қашырмайық десек, бір жаманлау ийт бар, ертіп жүремиз. Қоянды ол тоғайдан урып та аласаң.

— Мейли, — деди Мәтқурбан, — шақыр ийтинди. Жасауыл басыға қоян сауға етсек, қандай жақсы.

Қудияр салпы кулак, аңшы ийтин ертіп шықты.

Олар тоғайдың ишине кирип, ярым шақырымдай жер жүрген уақытта қанбақтың арасынан бір қоян атлыға қашты. Қудияр менен Мәтқурбан қыйқыу салып, атларын қамшылай бастады. Булардың қасындағы аңшы ийт қоянды көре сала, қуып еді, жете алмай адасып қалды. Бір мәхәлде булардың қарсы алдынан бір ақ тазы шыға келді де, жатаққа жатқан қоянды үркітіп, арқаға қарай қууды. Қудияр бір төбеге шығып, еки ийттің қызығына қарады да турды. Аңшы ийт аз ғана жер жууырды да, шамасын билгендей қаңсылап, турып қалды. Ақ тазы кийиктей атлығып, қоянды тарпа басты.

— Ал, жүр енді? — деп Қудияр жасауылды ертіп, тура шауып баратыр еді, тоғайдың ишнен бір атлы шықты да, тазыға булардан бурын жетіп, қоянды қанжығасына байлады.

— Бул ким өзи? — деп Қудияр жақынласып барып еді. Сокпақ жол менен желип жортып Ерназар киятыр екен. Қанжығасында бес-алты қоян, қырғауылы бар. Қапталында киятырған бағанағы ақ тазы.

Мәтқурбан менен зәңгилесіп Қудияр:

— Анау Есенгелди бийдің атқа шыққан тазысы. Қашқан аңды алдынан кесе өткермейди. Бизге бермей жүр. Шикәрға шыққанда ханға ылайық. Сиз алың. Хийуаға апарсаңыз, Хан сарайына тартыу етесіз, — деп сыбырлады. Келгели өшпенли жасауылда не турыс! Қасына куйынлатып шауып барды. Сыла-

йын бузық көрди ме, Ерназар сәлем де бермеді. Әбден кәхәрли келген жасауыл:

— Заңғар «Қоңырат» көзинің ети өскен екен дә! — деди топа-торыстан. Ерназар томсырайып, иллә деп аузын ашпады.

— Неге үндемейсең, заңғар. Кимсен?

— Адамман.

— Мен киммен?

— Сен адам емессең, жасауылсаң.

Алдында тұрған жигиттің тәкаппырлығына Мәтқурбанның ашыуы қайнап кетті.

— Түс алдыма, бәтшағар! — деди Мәтқурбан, — мына ийтти хан сарайына апарамыз. Мына қоянды атыуға кимнен руқсат алдың? Ханның жери бул. Атыңды, ийтінди патшалыққа аламыз. Әкел, ана олжаны! — деп жасауыл аттың қанжығасына асылды.

— Өзинди ер билсең, басқаны шер бил! Мениң бабаларым қанжығасынан олжасын беріп көрмеген. Хан елдің ханы, көлдің ханы емес! Тарт қолыңды! — деп, Ерназар ат үстіннен қағып алып, ылақтырып жиберді де, Қудиярға тура умтылды. Ол қолындағы қамшы менен сабалап, қашып жүріп урысып еді, Ерназардың анық изине шұқшылып түскеннен көріп, ауылға қарай тура шапты.

Ерназар қашқынды қуған жоқ. Тоғайда қалған жасауылға қарай жүрді. Буның тағы киятырғанын көріп, Мәтқурбан атына ырғып минди де, қылышын жалақлатып қарсы жууырды. Ерназар қуу тораңғылдың бір шақасын омырып алып, шоқмар қылды да, жекпе-жекке келе берді. Жасауыл қылышты көтерген уақытта, Ерназар шоқмар менен аттан қағып түсирді де, жерден жулып алып, тағы тақымға басты.

Жасауыл күши жетпесін билген соң, енді халыққа маскара болмайын деди ме, Ерназарға жалына бастады.

— Мени босат, иним! Сизге енді тиймейин. Елге маскара қылма!

— Мени Хийуаға айдамайтуғын болсаң босатаман. Болмаса хәзир гелленди омырып аламан. Батыр еки сөйлемейди. Мен Айдостың туқымынан. Билип қой!

— Ант ишемен, — деди Мәтқурбан.

Ерназар жасауылды босатты да, тазысын ертіп ауылына қайтты.

2

...Мухаммед Нәзир нөкерлерінің кешіккеніне тақатсызланып, Құлымбетке «сырттан хабар ал» деди.

— Құллық, тақсыр құллық! — деп бий майданға шықты.

Отаудағылар аз ғана тым-тырыс болып еді. Бий хаплығып үйге қайта кирди.

— Нөкерлер киятыр, тақсыр!

Үйдегілердің бәрі өрре турып, сыртқа жуыырды. Қос-қостан атлар жеккен екі арба толы нөкер келип, байдың отауының алдына келип тоқтады. Бәрінде муздай қарыу. Хәр арбада үш-төрт нөкер отыр. Алды менен арбашылар түсіп, арыстан атларды шығарды. Күтіп алыушылар арбаны айланып, емпенлесіп жүр:

— Аман келдіңдер ме?

— Болдырмадыңыз ба?

— Бәрекелла, жақсы келдіңіз.

Мәдемин хызметкерлерге ис бұйырып, екі үйдің арасында жуыырып жортып жүр. Бий, Халмурат бай, қазы, — үшеуі жасауылларды арбадан қолтықлап түсіріп атыр. Мәдемин бір беткей шығып, түнеріп турған Қосыбайдың қасына келді:

— Көріп тұрсаң ба, жора? Тағы нөкер алдырды. Бір апатшылқ болмағай да! Маған кара, хеш қарсыласпа. Макул дейбер. Бір қыз ушын қартайғанда зинданда жатқаннан гөре, мың қыз алса да отыңның басы тыныш! Дос десең, нәсиятым сол. Абайлы бол? Айдап кетиуі мүмкін...

Қосыбай ләм-лим деп үн шығармады. Мәдемин шекелеп қарап, отауына кетті.

— Қәне, кириңдер! — Мухаммед Нәзирдің қәхәрлі дауысы шықты — Жаңағы гүнакәр кетіп қалмасын! — деп жән-жағына қарады. Қосыбай гүнакәр деп өзін айтып отырғанын сезді де, хәммениң соңынан шубатылып үйге кирди.

Қосыбайдың ақылы сарсаң. Ойласарға ауылға жибермейди. Бул жердегілердің бәрі жау. Кимди дос тутар?...

Соңғы қонақлар менен отаудағылар сау-саламатлық сорасты. Мухаммед Нәзир нөкерлерден Мәтқурбанды сорап еді, олар көрмедик деди. «Бір жерге қайрылған шығар» деп Қусбеги тақалпыр қаддине қайта түсті.

— Қәне, қазы гәпинди дауам ете бер! — Нәзир соңғы нөкерлер келгенге Хийуа көшип келгендей зересесін қайта үйирди. Барлық «Бозатау»дың күши усы отауда турғандай бийлер жүгингенге елат жүгинди деп отыр.

— Құллық тақсыр! Қуданың атын айтып оқыған пәтияны тәрк еткени ушын Қосыбай менен Қайыпты қандай жазаға бұйыруй, сизден тақсыр!

— Бизге салсаңыз қыздың жазасы — дар, ата-енесиниң гүнасы зиндан!... деп Мухаммед Нәзир қабағын үйди.

— Тәубе! — деп бийлер, байлар тиксинип, Қосыбайға аянышлы қарайды. Отаудың иши бираз уақытқа шекем матам тутқандай жым-жырт! Хәмме үнсиз, тым-тырыс! Кәтқудалар менен жасауыллардың тум-тустан қараған ызғарлы көзлери Қосыбайдың гә геүдесине, гә бет алдына найзадай шаншылып тур.

Далада әлле кимнің шауқымы еситилди. Үйге жибермеу ушын пешине асылған хызметкерди қағып Әжинияз кирип келди. Путында қара бөз сым. Үстинде көк ала бешпент. Ұзын бойлы, жауырыны қақпақтай, шымыры денели, аққуба жигиттин ашыулы ала көзлери масаладай жанып, жасауыллардың тас төбесинен қарады. Хәмелдарларға салқын сәлем берди. Буған тек ауыл адамлары ғана басын ийзеди.

— Тақсыр, арзым бар! — деди, Әжинияз.

Мухаммед Нәзир бийге шаншылып қарады:

— Ким бул?...

— Хә-ә-ә... — Нәзир қалың еринлерин қымып, бала жигиттің басынан аяғына шекем бежирейип қарады.

Усы уақытта Әжинияз дәслепки сөзин қайталап тағы:

— Тақсыр, арзым бар! — деди.

Сонша жыйынның ортасында жүрек басқан шешендей салдамлы турған жас жигитке қусбеги таңырқанып қалды.

— Айтсын, не дауы бар екен...

— Тақсыр, хан — халықтың атасы. Атасы барлық баласын тең көрмесе, үйдің бирлиги бузылады. Дауды әдил шешін. Кемликке атам көнсе де, мен көнбеймен. Хийұаға мени айдаң. Атамды азат етің! — деди Әжинияз қәхәрлі сөйлеп.

Әжиниязға: «Әкеңди Хийұаға айдайжақ. Жасаұыллар қысқыға алып атыр. Тез жет» деп бағана падашы Әсенбай хабарлап кеткен еді.

Қусбеги қәхәрлі көзлерін бий, қазы байларға алартып еді, олар тунжырап қалды. Усы ўақытта еки-үш нөкер есикке атлығып, Әжиниязды усады да, отаўдан сыртқа алып кетті. Мухаммед Нәзир «батыр қарасын!» деп сүренледі де, бийге бурылды:

Ертең қыздың әкеси Қайып пенен гүнакәр Қосыбай хәм жаңағы тентек баласы, — Хийұаға айдалсын. Биз дәрья аяғындағы қарақалпақлардың хан хәзиретке қалай мойынсынып отырғанын барластырыў ушын келдик. Бүгин ханның қусбеги метерлери менен қарсыласқан бала ертең хан хәзиретнің жағасынан алады. Биз ондай бузақылардың дар, зиндан, қылыш пенен көзін орнына саламыз. Түркистаннан посып, шубырып келген халыққа хан хәзиретимиз малына көл, елине жер берди. Хүрметти билмедиңиз. Хан менен жағаласқан Айдос туқымларының қырғын болғанын умыттыңыз ба? Бүгин тағы салыққа қыйналасыз. Қызыңыз, шәриятты, улыңыз хукимди бузады. Көзиниздің еле аласы бар. Тезлетің салғыртты. Хуким сол. Қама, ана Қосыбайды!

Қосыбайға дар, зиндан қәуетерли көринбесе де сүйриктей қылтыйып ержетип киятырған баласын Хийұаға айдаймыз дегенде жүйкеси босап кетті. Жастан аясында өсирип, «жаңа ержетти, енди бели бекисин» деп жүрген үмитли баласы Әжиниязды Хийұаға айдап, хан қәхәрине дус етсе, есер хан өжет балаға қандай зақым ететуғынын ким билсин!... Аталық рәхим теңизи шайпалып, ыссы баўырында қарлы боран уйтқып кетті...

— Бир қасық қанымызды кешиниз, тақсыр! — деп, Қосыбай орнынан турып, тәжим берип отырды.

Мухаммед Нәзир түнерген қабағын еле жазған жоқ. Бирак бий, қазы, байлар «қарағай ағаштай қатты Қосыбай морт еттиң бе?» деп, бир-бирине қарап жымыңласа қалды. Қазы томағасын алған бүркіттей, пәнже салыўға: «бир нәўбет берсе екен!» деп талпынып отыр.

— Қазы! — деди Нәзир салмақлы сөйлеп, — сөзиниз бар ма?

— Ләббай тақсыр. Қазы пуқараңыз арыз етеди. Хан хәзиретимиздің уллы меҳринен, сизің уллы дәўлет-дәрежеңизден үмитим бар!...

— Айтыңыз, тилегиңизди.

— «Бозатаў» бийлеринің, бай кәтқудаларының, қазы кәланларының атынан гүнакар қыз бенен бийнеке жигит қандай жазаға тартылса да, қайылмыз. Ал бирақ туўысқанларының басларының азатлығын сораيمان! — Қазы усыны айтып, аўзын жыймастан саққа жүгинип, қусбегинің аяғына тәжим етті.

Отаў иши тағы жым-жырт. Әллен ўақта тунжырап отырып, қусбеги тил қатты.

— Питимин айтыңыз.

— Куллық тақсыр! Шәрият бузған бузақы жигит Ержанның үйинде ержетип отырған қарындасы бар. Соны байдың баласына некелеп, байды бий рийза етсин. Некени бузған қыздың атасы Қайыптың Айсәнем деген аталас қарындасы бар. Оны бийге атастырып, Қосыбай менен Кулымбетти тамыр етейик. Бийдің сары жорғасы Қосыбайға мингизген сарпайы болсын! Байдың кеги гедейде кетсе, Ержанның қарындасын келин етип, өши питеди. Қосыбай менен байды бий жарастырады. Ал бийдің жақсылығы ушын Қосыбай жесир берип, бий менен татыўласып куда болады. Еки қуданың пәтиясы үстине келген сиз, — сыйлы мийманға ат, тон сарпай жабамыз. Не хызмет буйырсаңыз бәржай етемиз. «Досластырмақ жаўшыдан, елестирмек елшиден». Төрелигим усы, тақсыр!...

— Қәне, бий сиз не дейсиз? — деди Мухаммед Нәзир Кулымбетке қарап.

— Қазының төрелигі орынлы, — деди Құлымбет бий, қаддин тиклеп, — лийкин мениң айтажағым, мына Қосыбай жетім-жесирге ғамхорсып, ийтаршы болғанын қойсын. Егер хак кеуіл менен ат қосшы болса, халық деген қалың жоңышқа. Орған сайын орталаныу түүе, ғаулап өсе береди.

Күни менен өзін сабырлы услап, хәмелдарлардың төрелигіне иштен күлип отырған Қосыбай енди тақат ете алмады.

— Аўа, бий жора, халық деген жоңышқа, бирақ күтими болмаса, ол куўрап та қалады. Оның үстине, кәтқудаман деп мен орсам, қазыман деп Есен орса, байман деп Халмурат орса, Хийўалыман деп жасаўыл орса, төрт жақтан орақ, түссе, бесинши орақта, жер сыйпалап қалып жүрме. Мен соны айтаман. Үш мың үйли Таллықтың еки мыңы хәмелдар. Олар белдардан да, салықтан да азат. Бес жүз малы бар Халмурат бий да, ақ тазысынан басқа наўасы жоқ Өтемурат «жалаңаш» та, тең түтин пул төлейди. Жарлыман деп Өтемурат қалай от жақпай отырады. Гедейдің де аўзы бар, қарыны бар. Тири, шаңырағынан түтин шығарады. Бай менен ошағың бир деп, салықты гедейге де, байға да тең салған, әдиллик пе? Мен жарлыға ийтаршы болсам, усы жағын айтып «үремен». Ал сен, бий көлдің хожасыман деп буўыны қатқан қамысқа орағың өтпеген соң, жамбасқа жумсақ деп сүйригин жапырып басқылай бережақсаң. Халық алды менен бийге керек. Тоғайға бий болған адамды көргенимиз жоқ, — деп Қосыбай гәпин питирди.

Құлымбет бий үрлеген местей тырсыйып, қалың бетинин алмасы қызарып исип, домбығып шыға келди.

— Мине, усындай тақсыр, — деп Мұхаммед Нәзирге шағынды. — Усы ашшы хәм майлы тили менен пуқараны азғырады. Салық жыйнаўшы шабарманды талайды. Сары жорғаны да «жолбарыс жеди» деп бир көлдің қабатында саклап отыр. Бизге теңлик бермейди.

— Хәмме бай болса, белдарға ким барады, ораққа ким шығады, малды ким бағады! — деди Мұхаммед Нәзир. — Бул соны түсине ме екен? Усы бузықбасы болыўынды қоймасаң, Қосыбай молла, хан дарының шылбыры мойныңа түсип

жүрмесин. — Мұхаммед Нәзир муртын шыйырып отырып Халмуратқа қарады. — Қәне, бай аға қазының төрелигіне қалай қарайсыз?

— Мениң даўагерим Қосыбай, Қайып, Ержан, — үшеуи. Егер мениң некалы келинимди алып қашқан Ержанның қарындасын балама алып, есигиме бир түсирсем, ол гедейден сонда кегим қайтады. Ал, қызын жүўенлеп усламай қашырғаны ушын Қайыптың бузаўлы сыйырын услап отырман. Қосыбай болса, егер жесир қарындасын бийге беретугын болса, буның менен даўласпайман. Бий өтеймен деди.

— Қәне, жесир бересен бе, жоқ па? — деди Мұхаммед Нәзир Қосыбайға қарап, қылышын жалақлатып. — Еки хәким бар. Бири, — жесир берип, бий менен, бай менен питимге келесен. Егер бұған турмасаң, — таң ертең өзинди, баланды, қыздың әкеси Қайыпты, — үшеуінди Хийўаға айдатып жиберемен. Бул екинши хәким. Қәне сөйле!

Қосыбай суўық демин ишине тартып, аўыр гүрсинди. Бий-мезгил өлиmine хан себепкер болған Төремурат суўпы, Айдос бий, Бегис, Мыржық батыр, Ырза, Төре, — хәмме көз алдынан бирим-бирим зарланып өтти. «Буның да ақыбетин күтейин» деген ой келди.

— Жесир үйинде. Былтыр күйеуи өлди. Қолында соқыр атасы бар. Рийзаман десе, мен қол қатпайын, — деди Қосыбай әллен ўақытта. Гәпке қазы араласты.

— Күйеуи өлген хаял ерге тиймесе, бир жылдан кейин қолынан аўқат ишиў мәкириў. Шәрият бойынша ери өлген соң, «жесир хаялды ким алады?» деп үш мәртебе бақырыў керек. Қарыйдары келсе, некелеў керек. Жесирден усы ўақытқа шекем рийзалық сораған хеш ким жоқ.

— Болды. Гәп питти! — деди Мұхаммед Нәзир. — Үш күн ишинде аўылыңның барлық закат-салығын жыйнап келесен. Мұғдары бес жүз тилла.

— Қосыбай шубатылып отаўдан шықты.

ОН ЖЕТИНШИ БАП

1

Бай—бийди уттым деп, Мухаммед Нәзир барлығыңды уттым деп, хәр қайсысы өзлерінше пайдасын тәрзиге тартып, иштен тынып отырған ўақытта сырттан атлардың дүрсилдиси еситилди.

Қудияр менен Мәтқурбан кирип келди. Түслери суўык. Әлле кимнен ыза көргенге усайды.

Екеўи де дәслеп жаңадан келген нөкерлер менен сәлемлесип шықты. Оннан соң Мәтқурбан төрге шығып томсырайып қалды.

«Тағы бир тентекке ушырасып қалды ма» деп, бий байға, бай қазыға көз астынан қарасып, елеңлей қалды.

— Не болды? Ким жәбир берди? — деп, Мухаммед Нәзир Мәтқурбанға шекшийип қарады.

Мәтқурбан ат үстinen шөгірли жерге кулап түскен ўақытта жараланған еки бетиниң алмасын сыйпап отырып, тоғайдағы болған хәдийсени айтып шықты.

— Неге қылыш пенен геллесин алып келмедің, заңғардың?! — деп қусбеги жудырығын түйип, күйип писти.

— Ол бес-алты адамға пай берер бәтшағар емес! — деп, Мәтқурбан шағынып жуўап қайтарды. — Қылышты қынаптан суўырып аламан дегенше-ақ үстinen шыңғытып урды. Турпаты гүмбездей бир добал қара жигит. — Доңыздай бәле. Көзи ала екен бәтшағардың. Қоллары бүркіттің тырнағындай бүрген жерин осып баратыр. Мына екеўимизди қаңбақ шелли көрмеді. Хийўаның жасаўылларында өши бар ма, билмедим. «Ханыңа айтып бар» дейди. ... — Жасаўыл жапсарға кулай кетти. — Астында ала аты, изинде ақ тазы ийти бар. Қус атып жүр екен.

— Аяқ қолын байлап, келтирің! — деп Нәзир нөкерлерине бұйрық берди. Бир топар адам отаўдан гүўлеп шығып, атларына қарай жуўырды.

Олар кеткен соң Нәзир Құлымбет бийге қарап:

— Ким деген доңыз ол? — деди даўысы қалтырап.

Жасаўылға дәкки берген жигиттиң еле аты-жөни айтылған жоқ еди. Сораўға батына алмай иштен қысылып-қымырылып отырған кәтқудалар өзлерінше хәр кимди бир дусмаллап жорыйды. Сонлықтан бий де бул сораўға кескирт жуўап бере алмай, төмен қарап тунжырап отырған Қудиярдан сорады.

— Ерназар ғой, — деди Қудияр — Есенгелдиниң жийени.

Ерназардың аты аталған ўақытта аўыл кәтқудалар бир-бирине қас-қабағы менен қарасты. Арғы тарийхын айтып қояма дегендей бир-бириниң аўзын бағады. Әсиресе Құлымбет Есенгелди менен өкпелессе де, батырдан қалған жалғыз туяқ деп, Ерназарға иштен бүйири бурды. Оның үстине туқымлас ағайын аты бар. Ағайынның Хийўаға услап берди деген ыстанатқа қалады. Құлымбет хәмел ушын жасаўыллар алдында қанша жорғаласа да, елатының ары ушын гейде жан қыятуғын намысшыл да бий. Усының менен бирге өзине жынтығы тийетуғын анаў мынаў адамды өлим базарында услап бериўден де тайынбайды. Усындай еки минезли, еки жүзли қылыштай кескир бий қай жағына аўарын билмей, дағдырып та отыр. Ерназарға жаманлық ойласа — орны келип тур. Бирақ, тири жетимниң қәтере бедели болмаған менен аталарының «өли әрўақ» кеўили бар. Ерназардың аталарынан жақсылықтан басқа ийнедей жаманлық көрген жоқ. Бул жағы елге тағы қанық. «Жақсылыққа — жаманлық» деп, халық тағы күлмей ме? Усы жағын ойлап Құлымбет Халмурат байға жалтақлап қарап отыр. Бийдің бул мийзамын Мәдемін түсинип, «айтпа» — деп, қасында отырған инисиниң санын бурап алды.

* * *

— Ерназар ким?...

— Ерназар — Айдос бийдің иниси Мыржық батырдан қалған жанғыз туяқ.

Айдос, — Мәдирейим ханның тусында патшалыққа жаранып «Майлы шеңгел» ден берги қарақалпақты аўзына қаратқан бий. Бегис пенен Мыржық усы Айдостың иниси, екеўи де батыр жигит еди. Айдос бийлик етсе, еки иниси елди қорытуғын

еди. Екеуінің қырк жигит нөкери бар еди. Усы еки батырынан айбынып, Хан Айдосты «бий баба» деп хұрметлесе, Айдос еки батырына арқа сүйеп, ханға жараныу ушын елге салықты басып салатуғын еди.

Бир күни Төремурат суўпы деген қатқудасын алдына салып Бегис пенен Мыржық Айдостың отаўына келди. Айдос еки аткосшысы Ораз хәм Арзы — үшеуі отыр еди.

— Бий аға! — деди Бегис — Ханның сарпайы менен марапатына қызығып, салғыртты көбейтип жибердиң. Халык посыўға қарады. Ханға елден жыйналған салғырттың төрттен бири де жетеди. Қалған үш бөлиминен нөкер менен жаў-жарак алайық. Ханға исенбе. Бир күни тобының аўзын берман қаратып жүрмесин?!

Бул кеңес Арзы менен Оразға да унады. Ал Төремурат болса, қарақалпақты Хийўадан бөлип алып, өз алдына ханлық етиўден тәрепдары еди. Тек Айдос бул кеңесті ишинен жактырмайтуғын еди. Оған биринши себеп: қоржынын тиллаға толтырып Хийўаға хәр барғанда Мәдирейим хан: «Кел бий баба!» деп, хан сарпайы — зерли шапан жаўып, — «сизди Қоңыратқа ярым хан етемен», — дейтуғын еди.

— Қашан? — десе.

— Келеси жыл. Өз алдына нөкер хәм жаў-жарак беремен — деп, исендиретуғын еди. Сонлықтан Айдос хан болғанды тәўир көрип, еки инисиниң күшине исенбейтуғын еди. Жеңилип қалса, бул күнимнен де айрылып қаларман — деп, қорқатуғын еди. «Жәнжеллеспей-ақ хан боламан» деп ханнан үмитли еди.

Бир күни, хан қасында болған зияпатта Айдос мақтанып:

«Шешенликке Арзы зор,
Омыраўға Ораз зор.
Хан қасында Қабыл зор.
«Майлы шеңгелден» өткен соң
Бәриңнен де дәкең зор», —

деп, қапталдағы Қабылды қымтып алды. Қабыл ханның мәхреми еди. Айдос бурынлары елден әкелген саўғасынан оны да бир

най етип, сыйлайтуғын еди. Бирақ, соңғы күнлери тек ханды танып, Қабылды үлестен тысқары қалдырып жүр еди. Мине, усыған өкпели Қабыл Айдостың хан алдындағы мәртебесин көнсинип, «қолға бир түсирсем» деп, гижинетуғын еди.

Жанағы дәлкек әңгиме усы өшти тутандырып жиберди. Қабыл хан алдына барып:

— Таксыр, Айдос сизди соңғы күнлери салғыртқа төрттин бири етиўге қарады. Патшалық қазна орта түсип баратыр. Ендиги салғыртты жыйнаўға бизди жиберип көриң — деди.

Хан рийза болды. Қабыл жасаўылларды алып, Айдостың үйине келип түсти. Ханның сәлемин тапсырды. Ақ кеўил Айдос бул сапары салғыртты нобай жыйнап, Қабылдың кеўлин хош етип жиберип еди, Бегис пенен Мыржық Қабылды қорқытып, салғырттың тең жартысын тартып алып қалды.

— Хан усыған көнсин. Болмаса урысқа шыксын! — деп. Айдос ағасының бирликке көнбей, ханға ийек артқанына өкпели инилери усылай бийликке араласты.

Қабылдың да тилеги усы еди. Хийўаға барып. Айдосты ханға жаманлады. Бегис пенен Мыржықтың нөкер жыйнап атырғанын, пүткил қарақалпақты изине ерткенин, салғыртты талап алып қалғанын, урысамыз деп сәлем жоллағанын айтты.

Мәдирейим хан кәхәрленип, Айдосты Хийўаға шақырып алды.

— Еки иниңди көндир. Көнбесе геллесин алып кел де, урыс-жәнжелсиз елиңе хан бол! — деди.

Көндиремен, таксыр, — деп Айдос ханның елшисин ертип әкелди.

Бирақ, Бегис пенен Мыржық көнбеди. Қайта ағасына: «Бизди Хийўаға урысқа баслап бар!» деп шәрт қойды. Хан елшилери қайтып кетти. Айдос қапа болып, отаўында жатып алды.

Ханнан тағы елши келди. Бул сапары Қабыл басқарып келди. Айдосқа Мәдирейим ханның жазған хатын тапсырды.

«Атамдай хұрметлейтуғын бий бабам Айдосқа!» Еки тентек ушын халықтың қаны төгилмесин. Геллесин алып келиң! Сизди хан қыламан. Лебизиме исенбесеңиз, мине, қуран услайман. Қуран урсын!...

Түн ортасы мезгилинде Айдос Бегистин үйине келди, Бегис пенен Мыржык екеуинин еншиси бир еди. Бир үйде туратуғын еди. Айдос жылап отырып, муңын айтты.

— Мен қойдым ханды. Ойласайық инилерим! Ойласық төбеге барайық.

Мыржықтың хаялы Бийбимәрьям жаў-жараксыз кетип баратырған батырларға:

— Ең болмаса қылыш асының! — деп, жалынып еди. Мыржык:

— Хаялдың ақылы жолға кес болады, — деп жекиринип таслады.

Төбеде аңлып жатырған ханның жәлладлары жараксыз келген еки батырдың геллесин қылыш пенен қағып алды.

Айдос, хийуалыларды ертип Хийуаға атланды. Еки батырдың геллеси салынған қоржынды арқалап, сарайға кирди. Бий сәлем берип еди, хан алмады. Айдос тиксинип:

— Жаз, енди жарлығыңды? — деп еди, хан әжиуалап мыйығынан күлди. Жәлладларға қарап:

— Бий бабаны сарайға апарың, — деди.

Айдос ханның сууық ажарынан кәуетерленип, еки ийни түсип кетти. Сонда да сыр бермей, сарайына кирди. Бир майданнан кейин, Хийуадағы бир достын излеп бармақшы болып есикти ийтерип еди, қулыплап таслаған екен.

— Ханға нәлет! Айдосқа өлим! — деп, еденге сылқ етип кулады.

Таң алдында еки киси сарайды ашып, Айдосты сыртқа шығарды. Екеуи де Айдостың досты еди. Ертлеули атты алдына тарта берди.

— Таң атса мойныңа дар арканы түседі. Шап Қоңыратқа, ақылсыз достым...

Айдос еңиреп жылап, атқа қамшы басты...

Айдос Қоңыратқа келип, Арзы менен Оразға хан ләшкери қуып киятырғанын айтты. Олар Айдосты қанша ақыретлеген менен өтер ис өтип кеткен еди. Айдостың ат қошшысы болып жүрген оларға да өлим кәупи тууған еди. Сонлықтан Арзы менен Ораз да Айдосқа ерип Түркстанға қашты.

Қызыл қумның үсти менен түйели қашып баратырған Арзы бул жолдағы қудықларды бес саўсағындай билер еди. Сонлықтан ол:

— Қудықларды көмип кетейик. Хан ләшкери суўдан тарыкса, кейин қайтады, — деп, ақыл берди. Бирақ, бул кеңеске Айдос көнбеди. Себеби еки баласы Хийуада медреседе оқыйтуғын еди. Айдос соны еске салды.

— Мениң қашқанымды еситип, еки балам Ырза менен Төре изимнен келеди. Қудықларды көмсек, олар суўды қайдан ишеди. Көмбе, қудықларды. Хан ләшкерлери Түркстанға шекем бизди қуўмайды.

Бирақ, арадан үш күн өткен уақытта Айдостың изинен ханның ләшкерлери қуып жетти.

Айдостың тағы бир өжет хәм ақылсызлығынан Түркстанға қашып баратырған батырлардың басына өлим кәупи туўды.

— Айтпадым ба, ақсақал! — деп, Арзы оң қолының бас бармағын тиси менен жулып алды.

Ғажжа-ғаж урыс басланды. Айдос жеңилди. Есапсыз баслар еспе қызыл қумның үстинде қалды.

Айдостың Хийуадағы еки досты медресеге барып Ырза менен Төреге болған уақыяны баян етті. Еки жигитти сол күни үйлерине әкелип жасырып, түн ортасында оларды да, Қоңыратқа атландырды.

Үлкени Төре еди. Ер жүрекли батыр хәм мерген жигит еди. Төре иниси Ырзаны ертип, бир түнде Қоңыратқа қашып келди.

Еки жигитти Төремурат пенен Есенгелди күтип алды.

Төре келиуден Бегис пенен Мыржықтан қалған қырк жигитти қарыуландырып, Қоңыратқа топылған хан ләшкерлери менен урыс салды. Төремурат туў услап, нөкерди басқарса, Есенгелди елден қарыу-жарак жыйнады.

Ал хан ләшкерин Қабыл мәхрем басқарды, олардың саны хәм қуралы басым еди. Хан әскерлери Ырза менен Төрениң жигитлерин «Таллық» дәрьясына қарай тықсырды.

Ертеден урысқа таярлық көрмей, еки-үш күн ишинде жыйналған «Бозатаў» жигитлериниң көпшилиги қарыўсыз хәм биразы мылтық атыўға сөлекет еди.

Солай да болса «қоңыратлылар» күн-күннен катарын дүзеп, жаўға берилмеди.

Таң алдында Хийўадан жаңа қол, тың ләшкер келип, тағы урыс басады.

Ал турың, жаў келди! — деген ўақытта Төре менен Ырза мылтықтарына асылып еди, екеўи де көшпей қалды. Әллемимлер сатқынлық етип, сүмбесин алып таслаған екен. Еки қайсар ийегин тислеп, қанша урыс салса да, жаў төтепки берди. Еки батырды қолға түсириў ушын дәрьяға қамады. Батырлар да тири берилмеў ушын әбден халдан кеткенин билип, дәрьяға бойын таслады.

Жүзип баратырған еки жигиттиң арғы жағаға шыкса қутылып кететуғынын сезип, хан ләшкери окка тутты.

Талай бийгүна мәртлердің қыршын жасына қайырын шайып жуўған Таллық дәрьясы ийримленип өксип, жаўға ызғарлы толқынын серпип жиберди де, еки баланы пәк баўырына қысып, Аралға қарай ағып кете берди...

Айдостың аўылы ол жыллары дәрьяның аржағында еди. Бегистен бала жоқ еди. Мыржықтан бесик жасындағы Ерназар деген бала қалып еди.

Хийўа ханы:

— Айдостан туқым қалмасын, — деп жәлладлар жиберди. Бул хабар Есенгелдиниң аўылына келди. Ерназардың анасы Бийбимәрьям Есенгелдиниң туўысқан қарындасы еди. Есенгелди «қарындасыма қәдик болар» — деп, шоршынған жоқ, ал Мыржықтан қалған жаңғыз тырнақты заялар деп қәўипсинди де, суўыт арғы жүзге атланды.

Усындай мүсийбетте азаматтың азаматы шалғай жабады. Душпанларың басын қорғанып қашатуғын досларың да бар. «Жалғыз туяқты жасаўыллардан қорғап, қыпса сақлап турың?» деп, Бийбимәрьям өрден-ыққа жуўырса да, биразлар ат тонын ала қашты.

Мине, усы ўақытта Есенгелди жетип келди. Жасаўыллар үйме-үй тинтип қиятыр. Көп ойланып турыўға ўақыт жоқ. Баланы үлкен шүлен қазанның астына таслады да, жасырып

алып қалды. Хийўалылар кеткен соң Есенгелди қарындасы менен жийенин «Бозатаў»ға көширип әкелди.

Оннан бери жигирмалаған жыл болды. Жетим Ерназар ала көзди, палўан ғайратлы жигит болып, шыға келди. Есенгелди баланың аталарына тартып, тентек болатуғынын қашшан-ақ сынап билген еди. Сонлықтан өзи барда баланы узаққа жибермейди. Бүгин атасының базарлап кеткенин тақыйық билип, Ерназар анасының тилин алмай, мылтығын асынып, тазысын ертип, шикарға шығып кеткен еди.

Бағана Ерназардың аты шыққан ўақытта Құлымбет бизиң «батырдан қалған нұсқа еди» деп, ушлап бериўге тартынып, қысыныспаға түскени де сол еди. Бирақ, тәкийит бермесе, болмайтуғын еди.

Төрт жасаўыл Ерназарды айдап әкелди. Аяқ қолын байлай-ақ екен, бала көнбепти. Күш жумсаўға төртеўиниң шамасы келмепти, Мұхаммед Нәзир есиктен кирип келген Ерназарды турқынан өзи де айбынды ма, тилге келместен, байдың бир үйине қаматып қойды.

ОН СЕГИЗИНШИ БАП

1

Мәдеминниң отаўынан дәкки жеп Әжинияз өз үйине қабарып қиятыр. Он бестеги отаў ийеси шағынан да өтип, быйыл он алтысын толтырды. Хәмме адамзаттың өмир мәўсиминде куйындай уйытқып, шалқып есип келетуғын жигитлик хәсери Әжинияздың да кеўилин кернеп толқытады. Әллем қандай бир күш қабызына сыймай, толып, тасып турғандай. Жас жүрек асаў тайдай туўлап, түлеген томағалы қаршығадай әл аспанды күсейди. Ушыўға аспаны, шабыўға майданы тар ма, талпынып көтерилип турып, аяқтағы тусаўы есине түскендей жулқынып басылады. Сол таршылық. Сол тусаў не екенин баланың өзи де сезбейтуғын еди. Бүгинги биринши көрген дәкки зейини зийреклетип салмақлы бир ойға батырды...

Әжинияз ой үстінде ... Алысқа-жақынға, бийікке-төменге көз таслап, зийрек ой жууыртады. Бәлент пенен пәстин, зор менен хәлсиздің парқын бүгін танығандай ақыл дәрәясында қулашлап қалқып киятыр. Еле де көзі шалмай тұрған булдыр-булдыр сағымдар көп. Оны болажақ тәгдийірден көрер!...

Ойға батып киятырған Әжинияз пискек пенен атлаудың гүмбирлеген сесті қулағына тийген ұақытта ғана өз үйіне келип қалғанын сезді. Ол үлкен үйге кирді. Анасы Нуржамал гүби писип. Айсәнем айран атлап атыр екен.

Нуржамал есикті ақырын ашын кирген баласының жүзине жалт қарап, ажарының сынып келгенине түсі оңып сала берді.

— Аманлық па? Бир жериң ауырған жоқ па? Неге шырайың солғын?

— Әй, жайша...

— Аш болдың ба? Май жейсең бе, қатық ишесең бе?

— Хәш нәрсеге мейлим алмай тур.

Баласының жүрегінде әлле қандай бир зерде барын сезип, ана тағы пәйик болды.

— Дениң сау ма?

— Сау.

— Биреу менен урыстың ба?

Бул сорауға жууапты Айсәнем айтты:

— Қойып. Усы ұақытқа шекем Әжиниязды биреу менен урысты деп, еситкенимиз жоқ. Балаңның шырайы сап-сау. Еси енип, енди жигит болып киятыр. Қашанға сениң мойныңа шапшый берсин! — деп, дәлкекке алып еди, Нуржамал: «олай емес, мийзамын билемен ғой»... дегендей, түксирейген қабағын жазбады. Әжинияз отаудың гилтин алып, салқын пишинде үлкен үйден шықты. Нуржамал өткен бир гәпти есине түсирді.

...Балалардың алды ержетип, есин билип киятырған соң «кемпир-ғарры болып бөлек жатайық» деп, Қосыбай өткен жылы бес қанат киширек үй тикті. Үлкен баласы менен Әжинияз түнемесінде сол отауда жатады. Шанияз — баланың генжеси болған соң, еле кемпир ғаррысының, бауырында. Мәтнияз кеште келип жатқаны болмаса, отаудың рәхәтин Әжинияз көріп жүр. Жигит-желең қатарларын жыйнап, күндіз-

ақ, мейлис курады. Бир күні: «Ақшамында неге өткермейсең?» деген әкесине:

— Мәтнияз ағамның ұйқысын бөлеміз ғой, — деп Әжинияз дәлил айтты. Анасы күлип:

— Хау, ол да жигит емес пе? — деген еди.

— Жигит болса, ұйқысынан кешсин! — деп дәлкек етеди.

— Гәпине қара буның? — деп, Қосыбай хаялына жымыйып қарады, — рәхәтти усы балаңнан көрерсең.

Ана бүгін иштен қайылшылық билдирсе де, басқа балаларында кемситпеу үшін:

— Бийталап қой балаң. Әкелип атырған табысы жоқ, түйеклеп атырған тарысы жоқ. Несине мақтайсаң. Қудайға шүкир, бул күнде аузыма ас салып, ошағымды басқарып тұрған Мәтеним жақсы деп, көзабаға Әжиниязды әкесинің алдында минеп сынаиды.

Кемситкенди қай бала жақсы көрсин! Мәтниязды мақтап атырғанда Әжинияз қысылып, жүзи қызарып сала береді. Бундай ұақытта тағы Қосыбай араға түсіп баласын жақлайды.

— Бизиң туқымға тартса ахун болар, сениң туқымыңа тартса шайыр болар. Әйтеуір усы балам бел теуіп, орақ ормай-ақ тамағын табады. Солай емес пе, балам? — деп шақалақлап күледі.

«Шайыр болар», — дегени Нуржамал Күнхожа (Жийемурат) шайырдың немере қарындасы. Әжинияз Күнхожа шайырға жийен болады. Бирақ, Әжинияз дайысын жасырақ ұақытта бир мәртебе ғана көрді. Онда да анасына ерип, дайы журтына барғанда Нуржамалдың: «Мына дайыңның қолынан ал» — деп, ұзын бойлы қара кисини көрсеткен ұақытта шала аңғарып қалды. Оннан соң дайысын қайтып көрмеді.

Оған бириншиден: Күнхожа аржақтағы, ал Қосыбай бер-жақтағы елдің ишинде болған соң, қатнасыуға жер шалғай болса, екіншиден: алыс журтқа жаслайынан узатылып, еси кеткенликтен бе, Нуржамалдың өзи төркин журтқа сууық болды.

Дәслепки баласының тусында ауылына жыл сайын барып турса да, Әжиниязды тууған соң қатнасты сийреклетип, арадан

бес жыл өткен соң бир мәртебе барды да, оннан соң өз үйинин руўзыгершилигинен шыға алған жоқ.

Буған тағы бир себеп: Нуржамалдың төркини бир тапканы бир тапканына жетпеген аш-жалаңаш болды. Сонлықтан төркинине дастурхан толы апарса да, төркининен сүбели әкелери болмаған соң, ойлы хаял кәйин журтынан қысынып-ак бармайтуғын еди. Ал ағалары да усыны ойлап, күйеу баласына қол жайып келиўди намыс көреме, соңғы жыллары ат дизгинин бул жаққа бурмайтуғын болды.

Күнхожа ағасының шайыр екенин Нуржамал да, Қосыбай да билетуғын еди. Әсиресе Нуржамал төркинин сағынса Әжиниязды алдына алып, ағасының қосықтарын әстен ыңылдап айтып отырады.

Әжинияз есин билгели дайысының «қазының ийти» менен хан түйесин ғәриплеген еки қосығын аўзынан түсирмейди. Әсиресе тили жаңа шыққан балаға айтыўға жеңил ме, әйтеуір: узақ күнге шүлдирлеп, ермеги түйеге шығарған қосық еди. Енди үлкейе келе, саўатын ашқан соң, ара тура есине түскенде ғана айтады. Оның үстине бир-еки жыллықта аржақтағы елден келген бир қыссахан Қосыбайдың үйине қонып отырып, еки-үш қосығын көширип берди.

Бала дайысының қосығына молайып қалды. Қосыбайдың «сениң туқымыңа тартса шайыр болар» дегени де усы.

Бирак, қанша бакса да, Қосыбай да, Нуржамал да Әжинияздан еле шайырлықтың ескимин сезе қойған жоқ. Тек хош хаўаз лапызлы екенин, жигит желеңнің ортасында бир—еки жылдан бери қосық айтып жүргенин сезип жүр. Бул әдетин молласы жақтырмады. Ийшан-уламалары да хош көрмейди. Қосыбай «қой» дейин десе, аўылдағы жасы үлкен, жасы киши: «балаңа лапызды қудай берген. Жастан ишине зерде салма, ишқыста қылма. Үлкейген соң бахытынан көрер» деп, баланың сөзин сөйлейди.

Әкениң тағы бир қәуетери бар. Ол, баласының күндеги оқыйтуғыны, — Наўайы менен Мақтумқулының кітаптары. Әкениң ықласы, — баланы ахун етип шығарыў. Ол үмитинен

дәме стейин десе, баласы парыз-ўәжип ҳаққындағы кітаптарды үйде қолына усламайды.

— Неге илимий шәриятты оқымайсаң? — десе, баласы:

— Билемен ғой! — дейди. Әкеси тергестирип, сораў берсе, дурыс жуўап қайтарады. Дәслепки молласы менен басы ишпеген соң быйыл Елмурат ахунға берди. Ол болса баланы еркине жиберип қойыпты. «Неге?» десе, «хәр ўақытта бир сабак алса болады» дейди. Оның үстине жақыннан бери бир дуўтар таўып алды.

Әжинияз отаўға кирип, кишкене қобдыйшаны алды да, төрге шығып отырды. Оның кітап салатуғын сандығы усы қобдыйша. Жасырын қупия-қағазлары да усында болады. Аўзына кишкене қулып салып, гилтин өзи алып жүреді.

Қобдыйшаны алып, сыя дәўети менен қамыстан ислеген қәлемин бир шетке қойды. Оннан соң Мақтумқулының жазба кітабын алды.

— Неге «Наўайыдай» мектепте оқылмайды? Биреўлердин Мақтумқулыға пәтиўа басылмаған деп кеситетуғыны да усынан-аў!» — деп гүбирленди ишинен. «Мегзер» деген қосығын ыңылдап даўысқа салып оқыды.

... «Яманнан яқшы сет болмаз,
Асыл яқшылар бет болмаз,
Дунайәликден девлет болмаз,
Оғул чын девлети мегзер».

... Сөз мәнисин аңмаз адам
Бир гуйруксыз ите мегзер» —

— Пах, сөз болғанына! Мақтумқулының заманында да сөз мәнисин билмейтуғын еки аяқлы «маллар» көп екен ғой!

— Жасаўыллар есине түсти. Усы қосық пенен кеўил шерин шығарғысы келип, қолына қәлемин алды да, бир қатарын қағазға түсирди. Екинши қатарына келгенде, жоқ, бул болмайды, — деди. — «Пирим менен Әзбергенге түсиникли етип көшириў

керек. Онда каракалпакша қосық қылып шығарыў керек. Мақтумқулыдай шайырлық йош керек. Ол Әжинияздың сарайынан шыға қояр ма екен?!»... Усы жағы баланы көп толқытты.

Толқытса да, қыйналса да, енжары жүрегине ем болып турған қосықты жазып, кеўил дебдиўин шығармаска илажы жоқ. «Тәўекел!» деди де баслады:

Қыял етип соқса кеўилим,
Ертлеўли бир атқа мегзер,
Бир достыцнан қайтса мейилиң,
Ғәлет жазған хатқа мегзер.

Бу дүнья бир түпсиз дәрәя,
Ғарық етер, болма бийпарўа,
Исиң түссе пейли тарға,
Хызметің дәхметке мегзер.

Мақтумқулы шеккен налаң,
Сақый да жоқ, байлар сараң,
Сөз мәнисин аңбас адам,
Қуйрықсыз бир ийтке мегзер!

Деп қайтадан бир тәкирар етти де, бир төбенің басына шыққандай кеўли көтерілип сала берди. Енди өзінше жаңадан қосық қурастырыўға мейли соғып тұр.

Жарлы болсаң сөзиң пасық,
Кек алалмас намәрт жасық,
Тиришиликте жоқ сыйласық,
Өлгеннен соң жатқа мегзер.

— Келисип киятыр — деп өз-өзинен куўанды.

Жаманға конса бақ-дәўлет,
Халқы менен болмас үлпет,
Басқа түссе жала-дәхмет,
Өмириң зимистана мегзер.

Адам улы бәри адам,
Айырылар жақсы-жаман,
Сөз қәдирин билмес надан,
Төрт аяқлы малға мегзер.

деп Әжинияз қосықтың ақырына нокат қойды да, бастан тәкирарлап оқыды. Иштеги кайғы зәхәрин қосық пенен қайтарғысы келгендей тағы да Мақтумқулыны ашты. Әдил-сизликке, инсапсызлыққа, зорлыққа нәлет айтып, зарланып жазған шайырдың муңлы қосықтарын ыңылдап оқып отыр. Мақтумқулының ғәғззеллерине, мухаллеслерине кумартқаны соншелли, төбесинде қарап турған иниси Шанияздың, үйге қашан киргенин де сезбей қалды.

Желкесине тийген ыссы деминен сетем алып, артына жалт қарап еди, өзине келбетлес сары бала көзи жаўдырап жымыйып күлип тұр екен.

— Қашан келип едің? — деди ағасы да мыйық тартып.

— Сениң ыңылдыңды еситип, дуўтар тартатуғын шығар деп келип едим. Қысса оқып атыр екенсең. Селтең бермейин деп аяғымды ғаз-ғаз басып келдим. Рас, сезбедің бе, ажаға? — деп бала таң қалды.

— Рас сезбедим. Китапқа қунығып отыр едим. Ағаң келди ме? — деп сорады Әжинияз үрейленип.

— Келген жоқ.

— Онда Пирим менен Әзберген ағанды шақырып келесең бе?

— Қай жаққа?

— Усы үйге.

— Шақырып келейин. Дуўтарыңды бересең бе, келген соң.

— Берейин. Тез шақырып келе ғой.

— Жақсы, — деп иниси үйден шықты.

— Әжинияз енди «Мақтумқулыны» жаўып, «Наўайыны» қолына алды. Оқып отырып Есберген молланың бир күни «Наўайыны көп оқысаңыз хаўайы боласыз» деген сөзи есине түсип жымыйып күлди. «Наўайының қосықтарына ықласы аўып кетпесин!» деп сақландырғаны екен ғой, — деди.

Әллен ұақытта есиктен Пирим менен Әзберген кирип келди. Жораларын көрип, Әжинияз өрре турып, төрлеп орын берди.

— Китапларды жайып таслапсаң ғой, — деди Әзберген дәлбек етип, — енди моллашылық жолына отырғаның ба?

— Жасауылларға дууа жазып атырған шығар... — деп Пирим де дәлбектің изин алды.

Әжинияз салқын мыйық тартты.

— Дууаның қолынан келсе жасауылларды ешекке терис мингизер едим. Ол күдиретке жеткенимиз жоқ ғой. Қайта жасауыллар бизди гүнакар етип атыр. Ағам солардың үстінде. Тергеп атыр. Бағана Әсембай бир сууық хабар айтқансоң шыдай алмай, үстине кирип, шекинисип қайттым. Қәйдем не гүнаға сазыуар ететугынын — деп Әжинияз мунайды.

— Хабарымыз бар, — деди Әзберген де қабағын шытып. — Не қылар дейсең. Әбзели сен бармай-ақ қойыуың керек еди. Жасы үлкенлер өзлери шешеди ғой.

— Барғаны дурыс! — деп Пирим Әжиниязды кууатлады. — Ол залымлар кимди аяп атыр. Тынышына жүрген Ерназарды неге айыппап атыр.

«Ерназар» деген ұақытта Әжинияз шоршып, Пиримнің бетине тигилди.

Пирим Ерназардың жасауыллар менен жәнжеллесип қалғанын айтып берди.

Әжинияз басын шайқап, тунжырап қалды.

— Полаттан қалған бир қыйынды еди. Кемик ұақтында душпанлары мүжип тасламаса болар еди. Көзине түспеу керек еди.

— Түспесине қылама. Жазығы жоқ адамды таласа не қылады?

— Билмедим, жигитлер! — Әжинияз аз ғана тымсырайып отырды да, гәпин жалғастырды. — Сизлерди ойласыуға шақырғаным, Нигарханды излеп кетежакпан. Ол үйде (Қайыптың үйінде) сүйегин излейтуғын адам жоқ.

— Буған атаң руқсат етер ме екен? — деди Әзберген.

— Руқсат етпесе, медресеге оқыуға бараман дермен дә.

— Әне бул талабың келиседи, деди Пирим, — усы сылтау менен кетпесең, қаршадай жасында, жат журтка жибере қоймас.

— Қәне, онда маған хақ жол тилең, досларым! — деп, Әжинияз атасынан хабар алыу үшін майданға шықты.

ОН ТОҒЫЗЫНШЫ БАП

1

Қосыбай:

— Шеним болмай киятыр, — деп Нуржамалға үйге төсек салдырып, жатып алды.

Мәтнияз келип, шешесинен ағасын сорап еди:

— Жаңа ауырдым деп жатып қалды, — дегенди еситкен соң, әкеси менен иси болмай анасына жасауыллардың ауылды үйтип атырғанын айтты.

— Мадемин байдың үйинің алдындағы тақырлық Қоңыраттың базарындай болды, апа. Кимнің маңлайындағы жалғыз ешкисин, кимнің сыйырын апарып, ийирип байлап қойыпты. Ғәлле оннан да көп. Салық төлей алмағанлардың урасын аштырып, ғәллесин майданға төктирип атыр. Қарсыласқанның жауырынында сартылдаған қамшы. Дәрбийке шешеннің де жаңғыз ешкиси кетти.

Нуржамалдың ауызы аңырайып ашылып қалды. Баланың сууық сөзине түршигип, шоршынған ана әллен ұақытта тил қатты.

— Обалдағай, шешеме обал болған екен!

— Аўа, Қыс азықты молдан алдық, усы базарға ғәллени теңгеге тең алмастырып байыймыз деп, биразлар компылдасып жүр еди. Енди қыстан кесек жеп шықпаса, урадан айрылған шығар.

— Қәйдем. Бизің үйлер хәзир аман ғой. Ағаң да тис жарып хеш нәрсе айтпады. Екеуимиз ана уралардың үстине бөклық, сабан, тасласақ па екен? Ана «Ақ жигит те» усы ұақытта қаңғырып кеткенин көрмейсең бе? Жәрдемлесер еди...

— Киятыр ғой анаў, қайқы балаң, — деп, Мәтнийаз үйлердин арасы менен киятырған Әжиниязды көрсетти. Нуржамал жалт қарады. Баласын әлле қандай бир ой басып киятыр екен. Сезимталлы хаял баласының мийзамына карап тұрып, жатырған Қосыбайдың «наўқасынан» да гүманлана баслады. «Мынаники тегин келис, ананики тегин жатыс емес ғой. Алла апатшылығынан сақлай гөр!» — деп, ишинен гүбирленип әрұақларға сыйынды...

Әжинияз ағасы менен анасының қасына келген соң да, салқын қабағын жылытпады.

— Қырман жаққа жүр! — деген Мәтнийаздың бұйрығына:

— Ағамды көріп шығайын. Сизлер бара берің деп, үлкен үйге кирип кетти.

Қапталына келип саққа жүгинип, хал сораққан баласының ажарына Қосыбай узак ўақыт тигилип қарап:

— Қайда жүрсең? — деп, салмаклы сораў берди.

— Елмурат атамнан сабақ алдым. Оннан шығып Өтемурат ағамның үй бетине қайрылдым, — деп Әжинияз минайым жуўап қайтарды.

Қосыбай тунжырап отырып, жекиринип күйинди.

— Сол Өтемурат жетер басымызға?... — Қосыбай сөзинин арасын бөлип турды да, жасаўылдың үстине бар деп, геўкеўлеген де мөгар сол шығар. Бизди қойып, басқа жақтан әке таўып алдың ғой. Соның ақылы менен бола бер...

Әжинияз әкесинин бопсасы менен өкпесин аршыў ушын жымыйып күлди.

— «Қолда өскен тананың баспақ аты қалмайды» деген, ата. Он алтыға қарадым ғой. Өзлериңиз: «он бесте отаў ийеси болатуғын бала, бес жасынан белгили» деп әңгиме етесиз. Есейип қалған балаға ким ақыл берсин. Хеш кимнен де көрерлиги жоқ. Жасаўыллар да өзимдей адам ғой, айтысайын деп бардым. «Мени бассынып, атлап, кеттиң» десең. Онда әпиў ет! — деп көз жанары телмирип, еки бетинин алмасы кубылып қызарды.

Қосыбай ойланып қалды. Қаршадай бала өзлери айтысқан сөзлерин өзлеринин алдына бөгет қылып отыр. Қосыбайдың

да күткени усындай бала. Жаўгершиликти көп көріп, көп дуншанда кеги кете бергенге ме, әйтеўир ата-бабадан шын-жырлы айтылып киятырған: «Бала болса шоқ болсын, шоқ болмаса жоқ болсын!» деген хадал тилек бар. Қосыбай да усындай аталардың тәрепдары еди. Бүгин, мине усы нақылын өз баласы өзине қайтырып берди. Бүған иштен сүйсинип, шүкирлик етиўи керек. Бирақ мына заманда «шоқ» пенен «соқ» тып, батыр менен ердин талай жулыны үзилгенин көрген ата, алғыр деп суңқардың дизгинин ертеден босатқысы келмейди.

— Билемен. Отаў ийесинен бир жас өттиң. Бирақ, көзсиз батырлықтың заманы өтип кетти. Бурынғы заман беллесип жыкқандики еди, ендиги заман парахор менен сумлығы зордың заманы. Қайтқан дәўлетти теппе, тасқан дәўлеттиң алдын кеспе! «сабырлы муратқа жетер» дейди китап та.

— Китап бойынша жүрсе, зорлар мүсәпирлерди қорлап, дәўлети менен теппесе, кимнің иси бар, — деп бала тағы қарсы даў айтты.

— Әй, шәрият!... Садағасы кетсин! Бийдин деми, байдың малы, — сол шәрият. — Қосыбай басын шайқап бираз мүлгип жатты да, ызаға буўлығып, геўдесин көтерди.

— Балам, көк ийтти көп ийт жеңди... Биз мәмилеге келдик. Жесир орнына жесир бердик. Нигарханның орнына Айсәнемди алды. Болмаса үшеўимизди Хийўаға айдайтуғын болды. Бий Ержанның қарындасын байдың баласына берип, байды рийза қылды. Қайыптың сыйырын услап қалды. Бәледен қашпасақ болмайтуғын болды. Арамыздағы даўды жәнжелсиз шештик. Мениң айтқанымды қыл! Келгенлер менен қарсыласып жүрме! Кек куўсаң белиң бекип, жигит болсаң көрерсең... Ықтыят бол! Енди менсиз хеш жаққа ылағып кетпе, балам!...

Әкесинин сөзин еситип туңғыйық ойға түсип баратырғандай Әжинияздың көзи тынып кетти. Әллен ўақытта гүрсинип, тилге келди.

— Айсәнемнің өзи жарата ма екен?

Баланың тиксинип ашыў толқыны бетине теўип турғанын сезген Қосыбай қәҳарин қайтарыў ушын жекиринип сөйледі:

— Қандай шәрият оқып жүрсең, өзің? Қайсы нашар аға менен атадан атлап өтип жүр. Атаның рәсимин бузаман деген ана Қайыптың қызы не болды. Өз басын өзі жутты... Сол сықыллы бийдің пешине асылып, дәрет суұын жылытып бериүге арзыса, түбинде шүйке бас нашар ғой. Айсәнемнің не әрманы бар. Бир гедейдің есигине барып, масақ терип, ақырет көріп жүргеннен не? Барсын!

Даладан Нуржамал жуұырып келди. Үрейи қашып, хәулирин, қыслығып кирди:

— Түргеләс, ағасы! Ана қызды биреулер жылатып, урып-соғып атыр. Қудайым-ай, бул не деген зорлық! Бассыныў...

Қосыбай түргеле қоймаған соң, Нуржамал Әжиниязға топылды:

— Турсаң-а, жүөернемек! Еркек киндиксең ғой. Бар арашала.

— Өшир үнннди, — деп, Қосыбай бақырып жиберди. — Елди бийлеп төслейтуғын сен емессең! Аўзыңа кумды қуярман. «Барып тәселле айт! Қуўанып баратырса да, елден шығарда жыламайтуғын нашар бар ма? Бес-алты күннен соң өзим хабар алып қайтаман. Айт соны! Жыламасын!... Бийге атастырдық...

— Хә—ә—ә! — деп Нуржамал аўзын ашып, аң-таң болды да, қалды. Сылқ етип отырып көйлегиниң етегин шыйырып, көзинен моншақ-моншақ жас төкти.

Әжинияз да төмен қарап, сам-саз. Ақыл кемеси тубалап, қырға тирелди. Қабырғасы майрылған қустай айдында мантиғып, қырға талпынып, канатын сабалайды.

Нуржамал жылап жас төғиўден басқа тамары жоғын сезді ме, солығын басып: «хошласып қалайын» деп, орнынан шубатылып турды. Кетип баратырып артына жалт-жат қарап күйеуінен еле де жақсылық күтип еди, Қосыбай жапқан қабағын ашпады:

— Сөз сол! Әй антурған, барған соң, аўзың кемсеңлеп, бийдің жасаўылларының қолына асылып жүрме! — деп, Қосыбай хаялдың енжары кеўилин, бекитип шегелеп жиберди.

Нуржамал гүдерин үзген соң, есиктен долланып шықты...

Айсәнем қарсыласқан болыў керек, жаўшылар оны арбаның алтақтасына байлап таслапты.

Еки қолы артына шандып байланған нашар, еки көзинен әнбер аққан ыссы жасты сыпырып таслаўға да димары жоқ, әркурып таўланып жылап отыр.

Қара үйде ыңырсып, гә гүрсинип, гә сыңсылап соқыр шал жылап отыр. Екеуі де жүрегіндеги қайғы-шер хәсиретин хәм сарсық дебдиўин айтынып жылайды. Айсәнем өз сүйгилигин — қостарын, ғарры жалғыз тырнағын — баласын жоқлайды!...

Үй алдында ширенип Есен қазы тур. Қолында жез баўырдақ қамшы. Қамшының ушы менен: «ана төсек ғарры да қалсын, мына көрпешени арабаға сал!» деп, төрелик айтып тур. Хийўалы жасаўыллар, Айсәнемди байлаған арбаны қоршаған, бала-шаға, хаял-еркеклерге: «жақынламаң, кетің. Тараң!» деп, жекиринип тур.

Нуржамал топты айырып келип, Айсәнемнің жоқлаўына егитилип жылап тур.

...Қаршығам батты қалыңға,
Жүрегим күйди жалынға,
Айбатым қолдан кеткен соң,
Гириптар болдым залымға.
Бул ислер ойда бар ма еди,
Кешеги нарым барында.
Шынарымды қулаттың.
Күнимди жатқа қараттың,
Жек көрсең, аллам, нашарды—
Өзелден неге жараттың...»

Солқылдап жылап турған Нуржамал бир ўақытта өкирип даўысын шығарып, арбаға ырғып минди де, Айсәнемнің қапталына барып, бетиниң алмасына қонған шыбынды желпиди. Былтырдан бери етейин, еки жағының нуры балқып, бийдай реңли нашардың ажарлысы болып толысып, доланып, шырайланып киятырған Айсәнем азаннан бери урныға-урныға сабылған пахтадай солып, семип қалыпты. Еринлериниң жарығы айғыш-уйғыш. Токпактай кара шашы уўдар-дуўдар. Үстиндеги сары бөз көйлеги көздің жасы менен топыраққа

былғанып, жағал-жағал, бет-аузы сатпар-сатпар кир. Узатылып баратырған келиншек сыйқы жоқ. Хәмме кеше жайқалып жүрген қыздың бүгін сарсылғанына иштен күйинеди... Гижинеди!...

Бирен-сараң хаял — еркек: «Қосыбай неге жоқ?» дегендей Нуржамалдың бетине жалтақ-жалтақ қарап қояды, қол қатыўға Қосыбайдан бұйрық жоқ. Нуржамал жаўшыларға қарап:

— Не қылған көргенсиз адамларсыз. Малды да аяғын бослап жетекке алады. Босатың мына қыздың қол-аяғын! Еркін дем алсын! — деп, шаңқылдап сөйледі.

— Қашпаўына кепил болсаң... — деп, бийдің бір тәңки мұрын дасмалшысы дилўарсып киятыр еди, Нуржамал аўзындағы сөзін қағып алды.

— Қашатуғын адамға қудайдың түни менен күни көп. Бий әуели еки хаялын неге келе қылмайды. Өзелден ишип тоймағанның, жалаған менен қарны қалықпайды. Жүз үйли «сақыўды» бассынып, бир нашарын жылатып алған менен, ертең, бийиңнің де ақыбетин көрермиз. «санасы жоқ-уйқышыл, ақылы жоқ—күлкишил»—деп, азғана ойланып турды да:

— Кете бер, шырағым, — деди Нуржамал Айсәнемге қарап, — ығбалың жанбаса, заманың тыңламаса, не илажың бар! Дәўлеттің ерте-кеши жоқ. Қор болмасыңды ойлап жүрерсең. Бесик көрген емес, есик көрген атың бар ғой? — деп, гәптиң еки ушын алыстан пинхамы орап алып келди де, қалғанын қасқабағы менен сездірди.

Анасының сөзлерін Әжинияз тыңлап тұр еди. Әкесинің алдында «яқшы» дан ары атламайтуғын анасынан тап ұсындай қайсарлық шыққанына гә сүйсинип, гә күйинип, ана жүрегін хәммеден зор бир алп күш көрди. Темир тырнағы, алмас қылышы менен кеше әлемнің жүрегін титиреткен Темир ләң патшаға: «Улымды тап!» деп, хәмир еткен айбатлы бир ананың дәстаны есине түсти. Айсәнемнің қолын жаўшылар шешип атырғанда: «инсанның батырлығы ананың жүрегине жыйналған екен ғой!» деген пәмге кетип, анасына емиренип қарады.

Бийдің арбасы аўылдан шығып, қарасып үзгенше алтақтада зарлап баратырған Айсәнемнің даўысы сембей тал-тал еситилип турды.

ЖИГИРМАЛАНШЫ БАП

1

«Сақыўлар» аўылының пада-пада малын, қора-қора қой-ешкисин жасаўыллар шаңлақты толтырып, шаңғытып айдатты. Мал менен қоса дәнге шүйелип тийелген арба-арбаға қағысады. Орисинен айырылып мөңиреген маллардың, жайлаўынан кетип маңраған қой-ешкинің, сықырласқан арбалардың, сыңсыласқан аң-арықтың тоқсан түрде толғаған даўысы гүнренгенде, пүткіл аўыл посып баратырғандай аспан әлеми титиреп кетти. Малдың, дәннің ийелери арбаның шүйине, сыйырының бас жибиіне асылып Құлымбет бийдің аўылына шубырып киятыр. Булар: «жасаўыллар жарылқар» деп, дәмеғөй киятырған адамлар. Ал дәмесін үзгенлер қарғанып, зарланып, ярым жолда қалып атыр.

Ұсы посқынның ортасында жасаўыллар қоршап киятырған бир арба бар. Онда түнерип Ерназар отыр. Оның изиндегі арбаға Есенгелди менен баласы Турым минген. Олар жетімди жарылқар деп Құлымбет бийден дәмели.

Турымның «сен қала бер ата» дегенине кулақ аспай, Қоңыраттан жаңа келген Есенгелди Құлымбетке бир қолқа салып қалажақ. Талай жыл бийлик сүрип, қыян-кески даў жыйында жүйрик тили, тапқыр ақылы, әдил төрелигі менен журтты аўына қаратқан бий енди қартайған арысландай қожырап қалса да, бүгін көз жанары қайта тирилди. Әлле кимге күйингендей ети семген ернин тислеп, басын қайта-қайта шайқап қояды. Гейде түксирейип түтенип, қалың қаслары қабағын жаўып, ойға шүмсе, гейде сергексип, сирескен тамырлары жазылып, жатақта сарғайған қырандай әл-хаўаны күсеп, ала көзлери жалт-жулт етеди. Алғыр жигитлик шағын күсейди.

Аўылға келген соң Есенгелди бөлинип шығып, басқа үйге бурылды.

Ерназарды жасаўыллар арнаўлы үйге айдап алып кетти. Есенгелди әллен ўақытта Турымды ертіп, бийдің отаўына кирди.

Үй толы кәткуда — хәмелдарлар бийгә кутлы болсын айтып күлисип отыр еди. Есенгелдиниң төбесин көриүден кими жалбырақлап, кими салқын пишинде орынларынан турды. Тек Мухаммед Нәзир жасауыл басы ғана орнынан табжылған жоқ. Хәмме менен қатара сәлемлесип киятырған Есенгелди жасауыл басыға ала көзлерин қадап еди, ғаррыдан ийбенди ме, еки дизесине минип, өңменин зорға көтерди. Ғарры қолының ушын берди де, жапсардағы усынған орынға барып отырды. Үйдегилер менен қайтадан аман-түўеллик сорасып болған соң, ғарры Қулымбетке бурылды.

— «Қабарсаң — қоныс өзгерт, перзент көрмесең, — төсек жаңарт!» — деген. Перзент талабы деп, тоқал түсирипсең иним. Иним кутлы болсын! — Есенгелди тамсанып сайрайтуғын бүлбилдей тамағын бүлкилдетти. — «Ханды қудай қарғаса, қарашасы менен қас болар, бийди қудай қарғаса, досты менен өш болар, душпаны менен дос болар». Қарақалпақ халық болғалы қырк жыл қоныс басқан жоқ. Баспағаны — тең атаның баласы теңликке турса да, кемликке көнген жоқ. Қоқан ханы Асан бийден қырк қыз сорақанда, бий бабамыз: «ақылсыз тақсыр-аў, қырк қыз беретугын халық Жайықты таслап Түркистанға келе-ме? Оннан қанға жерисең, мениң қырк қасық қанымды ише ғой!» деп, ханның айбалтасына мойнын тутты. Асан халықтың ары ушын шийрин жанын кешти. Асан өлген соң халық Хорезмге көшейик деп үйлерин жықты. Себеби, хан халық пенен қас болды. Ердиң қунын ер алады. Ел көшетугын ўақытта он сегиз жасар Амангелди шығып: — «Асан ағамның қанын алмай қайда көшип баратырсыз. Сол сықыллы ердиң қуны умыт болғаны ма?» — деп, ат дизгинине асылды. Көш тоқтады. Кәткудалар кеңес қурды. Асанның қанын алыўға Қоқан ханына Амангелди атланды.

Амангелди шаш тарез болып, хызметин сарайға жақтырды. Ханның басы зеңип аўыратугын, сақыйналы кесели бар еди. Неше жерден келген тәўип емин таба алмады.

Амангелди бир күни сарайға барып:

— Мен тәўип едим, тақсыр! — деп, ханға арыз етти.

— Қай журттансаң? — деди, хан.

— Хожа Ахмет Яссаўий туқымынан.

— Не ем ислейсең?

— Төбенди күйдиремен, үш күн сарайды қадаған етесен. Үш күн ем истеймен.

Хан рийзалық берип: «үш күнге шекем арыз соралмайды» деп, жар урғызды.

Бир күни өткир пәки менен ханның төбе шашын қырып атырып, Амангелди:

— Тақсыр, мениң хызметим сизиң төбенизди жазыў емес, келлеңизди кесиў еди. Асан бийдиң қанын алыўға келип едим, — деди.

Хан үрейи ушып:

— Өзим де сезип едим. Сен пәкини алыўдан етимде қалтыратпа пайда болып еди. Асанның қаны ақыры тутты, — деди.

Амангелди ханның басын, Асанның қанын алып.

— Енди көшсек болады... деп, халықты Хорезмге баслап келип еди. Мен сол Амангелдиниң туқымы едим. Бийлик Асанның үрим-путағы Ашамайлы да еди. Сениң туқымыңда палўан менен батырлық бар еди. Бийлик саған аўысты. Бийликти батырлық жеңип, ел менен кеңеспей, жаўға жекке шабатугын еди. Батыр — аңқаў, ер — гөдек. Айдос бийликти алып, ақыбети не болды. Шайтан ханнан жеңилди. Жорға минип жолдасынан айрылды, хан боламан деп, қаналасынан айрылды. Елин таба қылды, достын қапа қылды... Халық ийесиз қалып еди. Сен ийелик еттиң.

Ғарры бий бираз ғана тыныс алып, шалғайы менен маңлайының буршақ терине қосылып аққан көзиниң жасын сүртти. Отаўдың иши силтидей тынып қалды. Жасаўыллар ғәсине түсинсе, ғәсине түсинбей, бийдиң бетине жалт-жалт қарайды. Қулымбет иштен тынып, төрели сөзге тек деп айта алмай тымсырайып отыр.

Ғарры бойындағы сарқынды күшин жыйнап алып, жана шабысына түсти.

— Мен боларым болды. Қыршын кетемен деп қылыштан қорықпайман. Бий болды деп төрді қызғанбайман. Бирақ, ел панасыз болса, сайдан безеди, нәмәрт болса, бийден безеди. Салының арқасында шигин суу ишеди. Ағайин деп панаңа келген бір жетим торғайды услап берсең, суймурық болғаныңнан не пайда? Айдоста кеткен өшти сен алайын деппедің?... Бул бир. Екинши: барға тиймей, аш-арықты неге шабасаң? Бий, — байдың панасы болса, аштың атасы емес пе? Урадағы дәнин, қорадағы малын сыпырып алдың. Енди қыстан қалай шығарасаң? Халық қырылса кара жерден хан не өндиреди. Халықтың жетимин, аштың малын қайтар, мен айтып болдым.

— Бий ағам дурыс айтады, — деп, бир-еки кәткуда басларын ийзеди. Усы ўақытта отауды айлана қоршап турған даўагер — гедейлер шуў ете қалды:

— Айнанайын ата — аўызыңнан!

— Хорезмге келгели бир маңлайымыз ашылмады ғой.

— Қыс азықтан айрылғаннан Хийўасына барып-ақ өлейик.

Мухаммед Назир қусбегиниң көзлери қапталласып кетти. «Тақланың!» дегендей мурты шаншылып жасаўылларына көзлерин алартты. Бас болып өзи, оннан соң нөкерлери бирим-бирим қылышларын қынаптан шығарды.

— Тилин тартпаса, мына ғаррының шап келлесин! — деген Назирдиң даўысы шаңқ ете қалды.

Еки жасаўыл орнынан ушып турды. Қос қылыш ғаррының тас төбесине көтерилди. Усы ўақытта әкесиниң қапталында отырған Турым өрре турып:

— Тамыры шириген шынарды ким жықпайды? Нәмәрт атасы менен айқасады. Атамның орнына мени шабың! — деп, қарсыласты. Хан жасаўыллары менен Турымның ашыўлы көзлери бир-бирине қарай шаншылған ўақытта, үйдиң төбесинен гүрп етип атылған мылтықтың даўысы шықты. Хәмме отырғанлар, елеңлеп, ким шаңыраққа, ким есикке үрейленип қарады. Бир-бирине қәхәрленип өшиккен отлы көзлериниң жалыны кем-кем сөне берди. Қылыш услаған қоллардың пәнжеси де босасып кетти. Тап усы ўақытта сырттан:

— Хәй жасаўыллар, тарт қылышты! Хан да атасыз болмайды. Тийме, атама, шығың урыс майданына! — деген ғаўырлы отауды қоршап алды...

2

...Ережеп тутыўсыз шатпасында ана күни жасаўыллар өлтирген ғазының терисине топан салып, кеп дүзетип отыр.

Қыс айы. Керегеси айғақ-сайғақ қыйсайған бес қанат кара үйдиң сыртына гөне шыпталарды қат-қат тутып, иштен керегеге қырк жамаўлы көрпелерин керип жаўса да, үскирик жел ызғырып өтип, тула бойын қарпып жалап баратыр.

Сонда да ошақтағы оттың тийимли жерин үсти басы қызыл шақа еки баласы менен шапанға оранған добал кара хаялына берип, өзи бир беткей отыр.

Кеп дүзетип отырып, ғазының пәрине көзи түскен сайын жасаўылларға иштен гижинип қояды. Шақыраўық ғазын өлтирип, талабын кескен душпанын ашыўлы мерген «басына бас қыйратсам!» деп, қәхәрленеди де, тағы анаў күни Қулымбет бийдиң «бир ешки беремен» деген ўәдеси есине түсип, өзине өзи хай береді. Бирақ, еле қолына тийген ешки жоқ. Оннан бери бираз ўақыт өтті. Беретуғын болса, неге бермейди. Ешейинде билегиниң күшин ортаға салып, зейнине тийген адамды хан да, кара да демей, жағаласып, қызыл муш бола қалатуғын «Ережеп тентектиң» усы сапары журттың арғымағына бергисиз «ақ тамақ» ғазының қунын даўласпай, сабыр суўын ишип не отырысы? Тири ғазы кеткен соң, өли кеп не олжа табар дейсең?

Ережеп мылтығын оқлады да, ийнине илдирип, үйден қәхәрли шықты. Нәзери Қулымбет бийдиң отаўы.

Ойға батып киятырған Ережеп әлле кимниң өз атын айтып шақырған даўысын еситти. Артына жалт қарап еди, қарсы қарап жуўырып киятырған үш жигитти көрди. Хәммесиниң алдында киятырған Әжинияз жақынлап келип:

— Ережеп аға, тоқта! — деди.

Әжинияз, Әзберген, Пирим, — үшеўи де жүгирип келип, нәўбет пенен сәлемлесті.

— Ережеп аға, қус атыўға барасаң ба? — деди, Өзберген Ережеп пенен дәлқеклесе беретугын дағдысына салып.

— Ерназардың тазысына асылған жасауыллар, Ережеп ағаның ғазын қоя ма. Ана күни шауып кетипти деп еситтим, рас па аға? — деди Әжинияз.

— Шапты ғой, шабылып өлгирлер! — деп, Ережеп жасауыллар отырған отау бетке ызалынып қарады да, Әжиниязға бурылып, — жаңа Ерназар деп бир неме айттың ғой. Тазы деген не? Не хабар? — деди.

Әжинияз қус атып жүрген Ерназарға ушырасып, жасауыллардың зорлық етип, тазысына асылғанын, Ерназардың олар менен урысканын, соған өшигип, бүгін усы ауылға айдап келгенин айтты.

— Усы елди паналап келе қойып еди, — деди Әжинияз ашынып, қабағын түнертип, — Хийўаға услап бергенимиз елатлыққа миясар емес. Бизлер хабар алайық деп киятырмыз. Не жақсылық етеримизди билмей де турмыз.

— Қай жерде өзи? — деди Ережеп тәпинип.

— Ана үйлерге қамап қойған қусайды.

— Түсиң алдыма! — деди Ережеп ашыўға буўлығып, — мына хийўалылар енди тазымыз бенен ғазымызды куртып, өзимизди гүнакәр ететугын болса, биротала посып, Хийўасына-ақ, барайық, Несине ойланып турсыз. Бузың есикти. Шығарың Ерназарды!

Ережеп жигитлерди ертип, Ерназар қамаулы үйге қарай жүрди. Буйырып сөйлеп киятыр:

— Үйге барған соң, ана қоралардан адамға бир сырық алын. Нөкерлердің қылышы — гедейлердің шокмары. Салың урысты.

Олар отауға жақын келе бергенде, үйди қамашалап турған дийқанлардың биреуи, Ережепке жуўырып келип:

— Өлтирди ана жасауыллар. Есенгелди атаңды... деп, күйинип сөйледі.

Әжинияз үрейленип:

— Кимди? — деди сорап, ауыз жыйнағанша болмай-ақ, Ережеп отаудың шаңырағына қаратып, мылтықты гүрс еткизип атып еди.

Не деген менен ханның нөкеринің де жаны татлы ғой. Мылтық дауысынан сескенип, қуты қашқан жасауыллар сыртқа жуўғарада шыға алмады.

Малынан айрылған гедейлер топары Ережепке болысып, кими қолларына таяқ, кими темир айыр, бел, шокмар алып, бийдің отауының керегесин теуип, түңлигин сабалады.

— Шыға-шық!

— Малымызды бер!

— Өлим, өлим бар өлим, өлтирип я өлип ақ тынайық! — деген шауқым-сүрен үйди басына көтерди.

Усы пайттан пайдаланып, Әжиниязлар Ерназарды қамап қойған қара үйге қарай топылды.

Жигитлердің қолында узын сырық. Үйди қорып турған еки жасауыл қылыштарын жалаңлатып, айбат етип көріп еди, булардың сырығы сермегенде қылыштан бурын тийетугын болған соң, тайсалып қашты.

Тек Мүширип ғана қамақ үйдің есигинің алдында дәрпенбей тунжырап тур. Пирим қапталына бара сала, жағасынан қылғындырып усады.

— Аш мына үйди, дасмалшы, жуўындыхор!

Айсәнем бийдің, үйіне келгели, Мүширип ызалы еди. Оның еки көзинен жас парлап кетти.

Усы уақытта үйдің ишинен:

— Жигитлер, Мүширипке тиймең! Еки-үш күннен бери Мүшириптің наны менен тиришилиқ етип жатырман — деген Ерназардың мүнәйим дауысы еситилди.

Пирим Мүширипті қоя берип, есикти ашыўға бейимлесип, қара үйге қарай жуўырып еди, оннан бурын керегени маңлай-шадан қопарып алып, сыртқа ылақтырып жиберген Ерназардың ғайбар келбети көринди.

Әжинияз жуўырып барып:

— Жарайсаң палўаным! — деп, Ерназарды айқара қушақлады. — Усы қарыўың менен еки жасауылдан ийбе етип жатырғаның ба? — Ақшыл жүзінде күлкі толқыны ойнап шықты.

— Ұай гәп болғаныңа! Еки жасауылды қолтығына қысып алып қашатуғын едим. «Келисермиз. Хөккиликті қойсын!» —

деп, атам руksат етпеди. Егер билекке қараса, он жасаўылға да тәуекел етер едим... — деп, Ерназардың қалың қабағы түнерип сала берди...

— Қәне, көп сөзди қояйық. Сен тайсал, Ерназар! Жасаўыллар услап алса... — деп Әжинияз ғамхорсып еди.

Бул сөзге Ерназар қәуестерлениў орнына бойына ашыў жыйнап, жасаўыллар жаққа қарап еди, ала көзлери масаладай жанып, қалың қабағының үстіндеги қасларының түги шаншылып кетти. Тусаўын жаздырған қырандай, жудырығын түйип тислерин қышырлатты.

— Маған қайда қаш дейсең? Мен басымды қорып, атамды жаўға жиберемен бе?! Өзим қашып атам менен Турымды байлап беремен бе?... Бир басым ушын еки басты қурбан етемен бе?... Ол болмас... Әжелім жетпесе, хан не қылады маған... Ата-бабамнан артықпан ба? Түбинде қудайдың жазғаны болар!

Ерназар бийдің үй жағына қарай қәхәрли адым атып еди, сырғаўылдай билеклерине Әжинияз бенен Пирим жалбарынып асылды:

— Өш куўсаң еле алда күн көп. Жаңа қанат-қуйрығын жетилген шакта өзінди отқа урма! Батырға да хийле керек. Сен ханның шынжырлы жаўысаң. Мен, мысалы Қосыбайдың баласыман, пара менен қутылып кетермен, ал сен Айдостың туқымысаң, мың тилла менен қутыла алмайсаң! Қаш, тайсал аға!

Шапанға сыймай, тырсыйып жайылған денесіндеги күш булағы шайпалып, нағыз қурыжына минген жас батыр Әжинияздың бул сөзин писент етпейин десе, ата-бабаларының ийек тислеген әрманы есине түсип, еки ойлы болып турғанда, бийдің үй бетинен әлле кимнің сүрен салып, жуўырып киятырғанын көрди. Әжинияз бенен Пирим тағы жалбарынды:

— Қаш Ереке, қаш! Тайсал!

— Қаш! Қойса батырлықты!...

Үш жигит Ерназардың тыңламасын билген соң ким пешинен, ким қолынан, қара жердеги кемени сүйрегендей жулқылап түр еди, киятырған адам даўыс жетер жерден:

— Төртеўиңиз де келиң! шақырып атыр. Даў-жәнжел басылды. Келе берің енди... Бәри әй-жай болды... — деп шулғып сөйледі.

Онысыз да бийдің отаў бетине барыўға хәүес болып турған Ерназар хәммеден бурын адым атты. Енди тоқтаталмасын билген соң жигитлер ардаңлап баратырған батырдың соңына ерди. Жақсылық хабар алып келген Өтемурат еди.

Ерназардың азат болғанына аяғы сайға тиймейди.

— Ұай, садаған кетейін кәткуда адамды қойсеш! — деп, шәўкилдеп күлип, ентигип сөйледі. Ерназарды айдап алып баратыр деген хабарды еситиўден Өтемурат та ешегине минип шыға берген екен. Күни менен отаўды айналып жүр екен. Мылтық даўысы шыққан соң Қулымбет: «сыртта ким бар?» — деп, сүренлепти Өтемурат «Мен бар» депти.

— Онда шақыр халықты. Қусбеги рехим етти, — депти.

— Ережеп ағаның батырлығы бир пайда берген екен ғой, усы бүгин... — деп, Пирим шақалақлап күлди. Әжинияз Әзберген «қәйдем» деп, жақсы жаман сөз қоспады. Мыйықларынан жымыйды да қойды. Өтемурат Есенгелдини мақтады.

— Қәйдем, Ережеп те себеп болған шығар. Сонда Есенгелди аға не деген менен бурынғының дилўар бийи ғой, сөзин орнына отырғызды.

...Булар бармастан алдын отаўдағы кәткудалар менен жасаўыллар сыртқа шыққан екен. Есенгелди ғарры хасасын услап, үйге сүйенип, жүрисинен отыр. Ғаррының нәзери көтеріңки. Үйилген қабағы жазылып, жайдары отыр. Кеўили сергек.

— Ата! — деп, сәлем берген Ерназарға қолын узатып, «мына жерде отыр» дегендей мойнын шепке бурды.

— Аўылға қайтатуғын болдың, балам... Енди тегине жүр.

Қулымбет бий қораның аўызында әлле кимлерди шақырып тур. Үйдің қасында топланып турған гедейлер бийдің сести шыққан сайын «Ендиги сапар мени шақырғай да» деп, қора жаққа жалт-жалт қарайды. Телмирген, үмитли, муңлы көзлердің гәси булт астынан шыққан күндей жарқ етеди. Ол өз малын қайтып алыўшылар. Аты аталыўдан қораға жуўырып,

гәси қойын, гәси ешкисин жетелей ала зып берип баратыр. Усы қууанышқа жете алмай, күте-күте зарығып, кем-кемнен нуры семип баратырған көзлер бәрінен көп. Буннан тысқары малын қолынан беріп, изинен дәреклесіп келе алмай қара жерде отырып қалған мешеулер қанша?!

Гедейлер өз малын өзине қайтырғанды дәулет билсе, жасауыллар қорадан бір ылақ шыққанына қайылшылығы жоқ. Бәсе сонда неге Қусбеги, жарлыларға ғамхорсый қалды? Олардың да шеклеп отырған нәзери бар. Ол, — ашыұлы халықтың азғанасының кеуилин тауып, бүгінгі көтерилисти басыу еді. Кимлердің кеуилин табыуды Құлымбет биледи. Ал бундай уақытта, қайта айналып шабыуға талай елдің тәсилин алған, Мұхаммед Нәзир шебер.

Жәмин жыйнағанда онлаған адамның аты аталған уақытта Құлымбет нәубет күтип тұрғанларға қарап:

— Ендиги арызды хәзирети хан тыңлайды, — деп, дағаз айтты да, сүренлеп, Ережепти шақырды:

— Тентек елге келген мийманды сыйлауды билмейсен. Ғаздың бір ғаллағалағын атаңның қуындай дауласып, көтерилис шығардың. Жасауылларға берген қонақ асым-ақ болар, демедің. Мә ғазыңның қуны. Енди бузық басы болсаң, «ағайын арашаламадың» деп өкпелеме!

Ережеп тоқалақ мүйіз қара серкени алдына салып үйіне қайтты.

Усының бәрін көзден өткеріп, ақылға жууырытып тұрған Әжинияз Әзбергенге бурылып қарап:

— Ережеп ағаның тасыуы да, қайтыуы да бір серке екен ғой, — деп, мысқыллап күлді.

Дыққатын Әжиниязға бөлген Әзберген кетіп баратырған Ережепке нарийза пишинде көзін аударып:

— Бийдің шаңлағынан алғандай мардыйып баратыр ғой.

Әлле кимнің көз жасы — хадал малы, мына Ережеп ағаға қайырлы барса не жақсы... Ақыбетін айт! — деп, тунжырап ойланып қалды.

Ережеп кеткен соң Құлымбеттің:

— Тараң енди! Арызың болса, Хийуаға бар. Енди бийликти хан айтады, — деп, жекириніп бақырғанына да дауагерлер тарқамай отауды айналшықлай беріп еді, Қусбеги Есенгелдиге келіп, әлле нелерді айтты. Есенгелди хасаға сүйеніп, орнынан тұрды.

— Халайықлар — деп, өкпесі гүрилдеп, Есенгелдинің дауысы шыққан уақытта жыйналған адамлар тағы дәме етіп, хәсиретли көзлерін тигіп, ғаррының ауызына қарады. — Халайықлар! Хийуа хан хәзиретинің қол астында отырмыз. Жер, суу, мүлік — бәрі патша ағзамдики. Биз оның пуқарасымыз. Патша — атамыз, биз соның — баласымыз. Атамыз сораса жанымызды да бермеклик-парыз. Құда қалесе патша ағзам пуқараларына мийримини салар. Бүйтип жылда ала бермес. Көпшилигиніңіздің қыс ырысқы напакңыз кетіп баратыр. Сондықтан қысылып, тарығып, тұрған шығарсыз. Сабыр етин! Буннан да аш уақтыңызда қаза салып, қысты өткеріп едіңіз. Быйыл Хийуада жаугершилик бар қусайды. Салықты атланысқа жыйнап атыр. Тезирек тынышлық болсын дең. Тынышлықты сораң!...

ЖИГИРМА БИРИНШИ БАП

1

Жасауыллар сарғыртты жыйнап Хийуаға кеткен соң, ашарықтар зорға мойынсынып үйлеріне таркасты.

Ерназарды алып қалғанына масайрап Есенгелди ғарры да ауылына қайтты. Көп пенен таркасқан Әжинияз үйінің қасына келген соң, Әзбергенге мирәт етті. Ондағы мақсети бүгінгі хәдийсени екеуі ақылға салып өлшесіу еді.

Нуржамал баласының төбесін көріп, алдынан жууырып шықты. Баласынан қәуетерленіп, жолына айдай қарағаны анасының үрейли ажарынан көрініп тұр.

— Қайда жүрсең, шырағым? Жасауыллар сені де қосып алып кететуғындай көрінді маған. Хәулиріп отыра алмадым, балам!

— Бизлер аманбыз. Апа! — деди. Әжинияз күле шырай берип. — Есенгелди атам да Ерназарды босатып алып қайтты.

— Жасауыллар өйтіп жақсылық етсе тәуір ғой. Жақсы болған екен. Мен чай қайнатайын, — деп, Нуржамал аяғын жеңіл басып үйден шықты.

Еки жигит онаша қалды.

— Әзберген! — деди Әжинияз ойланып, — бүгінгі Ерназардың азат болуына ким себепкер болды, сениң ойыңша?

— Ким болсын. Ережептің мылтығынан сескенген шығар.

— Жоқ, — Әжинияз басын шайқады. — Бир Ережеп болса, олар түтіп жейди. Мениң сезгеним, халықтан айбынды. Анық бирлессе, гедейдің де айбаты зор екен ғой. Қайсы бирин қырып шығады.

— Өйтіп бирлесетуғын халық қайда! Ерназарды ағайын деп Құлымбет бий де аяған қусайды. Есенгелди «жетимінди айдат!» — деп, таба етипти дейди ғой. Неде болса Ерназардың аман қалғаны жақсы болды. Бирақ, Халмурат бай өшегисип, Хийұаға билдирмесе, бул сапары оны Айдостың туқымы деп, гүман еткен жоқ. Халмураттың атын атаған ұақыта Әжинияздың Нигархан менен Айсәнем есине түсти.

— Мениң ендиги өшим тек Халмуратта қалып тур. Әжинияз түсин суұытты, — душпанлығын алдына бир келтирсем, сонсын Хийұаға кетер едим. Ержаннан хабар жоқ па екен.

— Жоқ усайды.

Есиктен Пирим кирип келди.

— Болды енди. Қойың ойласықты. Жасауыллардан кутылдық. Енди бир емін-еркін жүрейик. Ертең «Ашамайлы» ауылында отырыспа бар. Барамыз ба?

— Барайык! — деди Әзберген Әжиниязға қарап. — Үйде отырып не питкеремиз.

Бүгін үшеуі усылай таркасты.

... Сәске ұақты. Күн ашық. Жер-жәхән ақ шымылдық жамылғандай қырауға малынып тур. Соқпақ жол менен үш жигит адымлап жүрип киятыр.

Қылшылдаған үш жас жигит, бар жаңа кийимін үстине илдирген. Басларында кырма кураш. Беллерінде шашақлы

қырмызы белбеу. Кеуиллерінде жигитлик хәсери. Әңгимеси, — сулыұ қыз. Үшеуінде де быйыл мухаббат ескими бар. Жақсы ыр тутсақ! деп, ышқы етеди.

Қылаңдаған жас жигитлер қызыл шүберек көрсе елең етип, көз таслап киятыр. Тап усы ұақытта жигитлердің қарсы алдындағы есиги түриули отаудан қабақ арқалып, бир нәуше қыз шықты. Жигитлер жалт карады: Үстине қызыл шубар койлекти шубатылдырып кийип, оның сыртындағы кара бешпентиниң өңири менен етегин қарыс сүйем нағыслап, белин куұыршақтай қынаған, басына айдыллы менен түрмени жүйин келтирип, тегислеп шебер ораған. Он бес жасар шамасындағы бойлы-сынлы қыз үйден шықты да, жигитлерди көрип, қиялап бир карады. Оннан соң қаддин дүзеп «Таллық» дәрьясына қарай адымын майдалап басты.

— Әне! — деди Пирим Әжиниязға қарап, — излеген қызың шықты.

Әжинияздың ақшыл жүзиниң алмасы қызғыш гүрең тартып, жаудыраған көз жанары кубылып кетти.

— Әне! Деп куда түсип келгендей, қызыксаң-ау. Елде қыз көп. Қоңыратта дуз көп, аспанда жулдыз көп. Қолың бәрине жете бере ме?!

Әзберген Әжинияз жақлы болып, мырс етип күлди. Пирим «Гәптен қалмайын» дегендей Әжиниязға ғыжақ берип сөйледи.

— Бизлерге карағанда тилге жүйриксең, шырайға сулыұсаң. Мен қыз болсам, сени өзим-ақ айттырар едим. Ынжыксаң-ау! Бир жууап ур! Сени көрсе бир қайырылмас па екен!

Әзберген де, Әжинияз да кеңкилдеп күлип киятыр.

— Бул сапары мынау гәпти ушырды. Жеңилдің Әжинияз... — деп, Әзберген енди Пиримнің сөзин жөнледі.

Қыз бир бапта ырғатылып жүрсе, жигитлер «қызды көрип қалайык» деп жүрисин тезлетти. Суұға киятырған қыз жигитлерден бурын жолды кесип өтиуге үлгерсе де ийбе етип, гүлзар жолдың шетинде тоқтап қалды. Жигитлерге қасына келгенше қиялап қарап, қарсы келген ұақытта ержеткен қызға тән жылұа менен мөлдиреген көзин пәске түсирип жасырды.

Жигитлер адымын сүрнигип басып, қыздың бойына хәм сынына тигилип киятыр. Тәрбиялы есиктен шыққан әдепли қыздың қанша асығыс болса да, еркеклердің алдын кесип өтпей тұрғанын көрген соң бийтаныс қызды азғана иркіп, сөз рәмәузин көриў ушын Әжинияз қасындағы жолдасларының пешинен тартты:

— Әстерек жүриң! Деди.

— Қарындасым амансыз ба? — Үш жигиттің үш мәртебе сорасқан аманлығына қызда оймақ қаслы сақыйнадай жаўдыраған сүйкимли көзлерин жигитлердің жүзине үш мәртебе аўдарып таслап, үш мәртебе «шүкир!» деди.

Әжинияздың жүзи бирден қызара бөртип, жүреги дүпилдеп соқты. Үндемей өтейин десе екеўи бетине жалтақлап тұр. Тәўекелге салды.

Арыслан қарпып өтеди,
Арғымақ ғарғып жетеди,
Сыны келген қыз екен,
Орамал сорасақ нетеди?—

Деп қызға сүзилип қарады.

Қызда жигитлер менен жуўап айтысыў ушын үйинен тақланып шыққандай тақмақлап төге берди:

Күйгелек деген қус болады,
Ийнеликти жем етеди,
Топқа басы кирмеген,
Жол тосып, кәр етеди.
Ышқы зарын шекпеген.
Көринген қыздан
Орамал дәме етеди...

Қыз жарқ етип күлип, жигитлердің арт жағынан айланып, дәрьяның жағасына қарай кетти. Әжинияз изинен жигитлик сын көзи менен тағы бир қарады. Ишинен: «Сымбатына дилўарлығы жарасыўына кара!» — деп, қәўметине сүйсинди. Сөзден

утылғанына өкинген жоқ. Қайта бирден тосаттан айтылған жуўапқа дәлил келтирип, жигитлердің алдынан сүринбей кеткен қызға қайыл болды. Әлле қандай бир баўырман сезим менен өзине тәбия тартып, кеўилин мақтаныш бийледі. Қыздың көтердеги жымыйып бир қарап, жалт етип ойнақшыған көзи Әжиниязға «ашық болсаң, изертлес» деп, ықлас билдиргендей сезилди. Усы бир сезим жүрегине орналасып, қызға емиренип, телмирип қарап қалды. Әллен ўақытта жүзин бурып, ишинен қыздың гәпин тәкирарлады: «Ышқы зарын шекпеген»....

Жигит ойға батып тұр. Ол бул турысын Әзберген менен Пирим өкинишке жорып, сықақ етип атырса да, кеўил аўдарған жоқ. Дыққат ойы дәрья жағасында...

Еки жорасы: «қабарып қалды ма» деп, кеўилин алмақшы болып киятыр еди, Әжинияз:

— Жаңа шыққан қыз бала менен өнер жарысытырып қайтемиз. Ол биреў, — бизлер үшеў. Ол қыз, — бизлер ер азамат. Жас көкирек қыздың кеўили қайтпасын. Сөз табыла береді... — деп салмақлы жуўап қайтарды.

— «Ашамайлы» аўылының қызынан женилип қалдық. Енди қайтайық, — деди Пирим. Әзберген «қой» деп, пешинен тартты:

— Қызыл тилди жумсай берсең, кимнің зейнине тиймейди... деп, Әжиниязды хошлады. — Жуўабый, сымбатлы хәм әдепли екен. Кимнің қызы екен?

Тап кеўилинен шығып ойындағысын айтқандай Әжинияздың көзи жарқ етип, жалт қарады. «Хәк кеўили ме, я дәлкек пе?» деп, достының жүрегине үңилди.

— Бабаларыңа усап сыншыл болайын деп жүрсең бе? Бир көриўден шаппаттай қызға не деген баха бердің... деп жымыйды.

Әзберген дәлил келтирди:

— Жуўабый екенине сөзин еситтің. Жулпыс дегеним, анаўмынаў ынжық қыз үш жигиттен қаймығады. Әдепсиз болғанда, жолды кесип өтер еди. «Қыз атасының үйінде патша, жигит ўәзир» дейди халық. Ол бул рәсимди еткен жоқ. Бизлерди хұрметлеп, әдеп көрсетти. Сымбатлы дегеним, — есикке жарасықлы ажары бар екен. Буның неси жалған. Кимнің палы түссе де, нәсип етсин!

Қызды мақтағанға Әжинияздың кеуіли толды. Буннан ары қыз хақындағы әңгимени соза бериўге қызғанғандай мейли соқпады. Пирим болса, «маған жынтыўы жоқ гәп» деп, мәни бермеди.

Жигитлер усы ўақытта шаңырағының алды артына гөне шыпта жабылған бир елеспесизлеў үйдин қасына келди.

Үйдин тусынан өте бергенде кейўаны хаял суўырылып шықты. Жигитлер бир қарап, иси болмады. Ал хаялдың еки көзи усыларға тигилип киятыр. Адымын шаккан басып, хаял куўып жетти.

— Балаларым, тура турың!

Жигитлер жалт қарады. Басында кирлеген бөз жаўлық. Үстинде гөне гүрте. Геўишиниң өкшесинен басып, шубатылған көйлегиниң етегин есип жүрип киятыр. Кейўаны емес, — кемпир.

Кемпирге хұрмет көрсетиў ушын жигитлер қалшыйып турмай жолдан бурылып барып қолынан алды.

Кемпир Әжинияздың бетине телмирип қарады.

— Сен Қосыбайдың баласы емесписең?

— Аўа, шеше!

— Үйге жүриң, сөйлесетуғын бир хызметим бар еди. Жигитлер кемпирдин изине ерип, үйге кирген соң, төрдин бир буршында отырған сары сынлы қызға көзи түсти. Апасынан дәкки жеген нашардай томсырайып, өзінше бир ой үстинде отыр. Он бес, он алтыдан асқан ер жеткен қыз. Үстиндеги бояма қызыл бөз көйлектің түси оңып, ақшыл тартқан. Аяғы жалаң аяқ.

Жигитлер жапсарға жайласып отырып болған соң, қыз орнынан аўыр козғалып, сыртқа шығып кетти. Кемпир кара куманды ошаққа қойды. Қыз бир дәсте шөп әкелип, жигитлерден еки адымдай қашықлап, есик бетке отырды. Ошаққа от жағыўдың әнжамын ислей берди. Кемпир чай-суў таярлаўдан қолы босаған соң, жайласып отырып әңгимесин баслады.

— Шырақларым, кеседен келип, жолдан қайырған бул қай кемпир? — деп, ҳайран болып отырған шығарсыз. Бул үй

Ғржанның шаңырағы. Мен анасыман. Мына қыз қарындасы...

— Кемпир гәпиниң усы бәнтине келгенде суўық демин алды. Ийегин қолына тиреп, муңлы — шерли сезимге батты. Жылап турған киси тақлетте кемсендеди. Бирақ, семген көзине жас келмеди.

Әлле жылай-жылай жас булағы кесилип қалды ма я жас балалардың алдында егитилмейин деди ме, әйтеўир еки-үш мәртебе ишти кернеп келген хәсирет толқынын ышқынып қайтырып, солығын басып алды. Сөзин бир бап пенен жалғастырды: — Сизлерди танып шыққаным... Әжиниязға жалт қарады. — мына баламды, үйдеги қыз жаңа далаға шыққанда көрген екен. Келип маған айтты. Сизиң аўылдағы ана Өтемурат мениң аталас иним. Мына қыз, сол дайысының үйине қыдырып барып жүргенде, сизлерди көрген екен. Жаслар биздей емес, ғабырыспайды. «Апа, солар киятырған» деп, бийнеңизди айтқан соң, шыдамай сыртқа шыққаным еди.

Қыз ийбе етип, жүзин жасырып, төмен басын алды. Жигитлер де жымыйып қойды.

— Сөйтип, шырақларым былтырдан бери басымызға бир сүргин түсе қалды. «Бай менен бай куда болса, арасында жорға жүреди, бай менен жарлы куда болса қайдан дус болдым деп зорға жүреди» дегендей тентек баламыз көрпесине қарамай аяғын созып, арқасын қарамай таяғын суғып, байға тийер ме?! Байдың жесирин алып қашар ма?! Түси келиспегенниң иси келисе ме, алып қашқан қызы суўға кетип, байдың жарлыдан өшин алыўына бундай куба-куп келер ме? Быламағымызды қараўыллап зорға ишип отырған күнимизди қудай көп көрер ме?! Былтырдан берги күнимизди ийтке бермесин... — Кемпирдин көкирегіндеги уйытқыған хәсирет усы гәпти айтқан ўақытта шайпалып, бет-ажарына атлықты. Еки көзден жас парлады. Әллен ўақытта солығын басып, көз жасын жеңи менен аршыды. — Ийманым кәмил! Ол баланың сизиң аўылдан қыз алып қашайын деп жүргенин сезсем мына пирли үйде отырман ғой, ол дүньямды бермесин. Әйтеўир: «дайымды көрип қайтаман» деген қатнаўы зор еди. Үлкен «дайысы» бар екен!

Күйинип сөйлеген кемпирдің сөзіне жигитлер күлерін де, ашынарын да билмей, ызалы жымыйды.

— Сөйтіп, шырақларым, бір мүсіўбет түсті де қалды. Қапа болып келген баламды ертіп бийге бардым. Жағдайды түсіндірдім.

— Жаман ис болған екен. Егер қыз табылмаса балаң кун төлейди. Анаў—мынаў да кун емес. Шәриятты бузған кун. Байдың пәтия оқыған жесирин алып қашқанын Хийўаның ханы еситсе, балаңды дарға асады. Басқа хұким жоқ!—деп, бий аспанды төбемізге төңкерди.

— Енди қәйтемиз.. Ағайин атың бар. Аяғыңа жығылып, сениң қолтығыңнан пана сорап келип отырмыз. Өлтирсең үш жетимди өзиң өлтир деп жыласып еңирестик. Бираз ўақыт тунжырап отырып, әллен ўақытта тилге келди. Рәхмин төкти. Көзіне не керек. Сол сапары жақсылық етип еди...

— Бес-алты ай балаң аўылдың қарасын үзип кетсин яўмыт ишине барын талап етип, басын жасырсын. Соннан соң көре жатармыз, — деди.

Көнбеске илажымыз қанша! Өли айрылғаннан тири айрылғанды мақул көрдик. Басы қатпаған, буўыны бекимеген, дүз көрмеген жалғызды жиберип қала бердик. Соннан бери мына қаршадай қыз бенен бийдің есигине жүрип, аўысқанын ишип, таслағанын кийип, өлмес аўкат етип отыр едик. Жақында бий шақырып алды:

— Ал жеңге! Ержанның ол жүриси де өзине көп болды. Мына бай: «Мениң жесиримди алып қашып, шәриятты бузған инисин жорта елден тайындырып, астыртын сақлап отыр. Бузақылыққа өзи бас болды. Елди бузды. Жесир қунын төлесин» деп, ханға арыз айтты. Соған төрт жасаўыл келип, Ержанды таўып бер деп атыр. Мениң де басым биреў. Кун төлеўге жағдайым көтермейди. «Биз билмеймиз» — деген менен түркменлер ушлап береді, — деди.

— Енди қәйтемиз? Жалғыздың жанын сақлап қалатуғын илажынды айт, дедім.

Бий дағдырып көп ойланып барып сөйледі:

— Ендиги имканият бай менен куда боласаң. Түбинде кетесі нашар ғой. Қолыңдағы қызыңды байдың баласына бер де, даў-жәнжелден қутыл. Ана жалғыз балаңның да басын азат ет! Бурынғы қыздың даўын басайын. Сен мени байдан қутқар. Мени емес, ана балаңды қутқар! «Шәриятқа шарам жоқ» деген усы — деди.

Ақылға салып қарасам оннан басқа уждыбатлы бийлик жоқ. Жалғыз баланы қашанғы жат елге дилгир қыламан!... Қаналасы ушын кара баўыры қан болмаған қарындастың не кереги бар?!.. Сүйгенине кеткен нашар жоқ. Соның ушын да ер азамат етпей, нашар етип жаратқан. Мени де мына қыздың әкеси арбаның алтақтасына еки бурымымды байлап, зорлап әкелди. Усы гәпти айтсам мына қыз кешеден бери қан сорпа болып жылап, мениң менен жағаласып отыр. Мен не қылайын. Заманы усындай етсе, мен қәйтемен!... Жыласа, жыласын! Бир заманда шешен де жылап сықлап жүрип, ақыры көнип кеткен. Инсан бинә болғалы қыз жылап киятыр. Күшли зорлық етип, әзиз қорлық көрип киятыр.

Кемпирдің күйиниш – сүйиниш аралас гәпин тунжырап тыңлап отырған Әжинияз бир тыныспасында басын көтерди.

— Шеше, ол айтқаның дурыс ғой. Бизің ағамнан да қәтелик болды. Ағаң менен жағаласып атырсаң жұрт күледі. Оның үстине бизлер бундай үлкен даўға араласыўға еле жаспыз — деп, еди.

Кемпир усы жерде қымтып алды.

— Даўды ислеўге, қыз алып қашыўға жас болмайсыз, жайғастырыўға келгенде жас боласыз? Өспес елдің баласы қырқты да жаспан дер...

Жигитлер бир-бирине қарасып, мақулласып ымласты. Сөзге тағы Әжинияз араласты.

— Ол айтқаныңыз дурыс. Ержан да, Нигархан да буган гұналы емес. Еки жас қалесе, ким кесе турар. Бирақ, заманымыз бул тилекти тыңдамаса... Малы бардың, халы бар. «Аўзы қыйсық болса да, байдың улы сөйлесин» дейди. Шеше, бийди ағайин деп мақтап отырсаң ғой... Қосыбайды өзим жай қыламан дегени,

кеше қорқытып, бір қарындасын тартып алды. Байдың жесирин биз бийге төледик. Енди бий сениң қызыңды байдың баласына берип, байдан қутылажақ шығар. «Қудай шебер ме, курқылдай шебер ме» — деген, бий қәйниңиз дауды жайғастырыўға, «шебер» екен. Қым-қыйқаш қылыўын қара!... Болмаса байдың жесирин, — Қайыптың қызы. «Сақыў»дың қызы. Бай даўласа — Қайып пенен даўлассын. Қайыптан алсын, бергенин. Сениң қызыңды не деп араға қыстырады?... Жас та болсам... Мениң пәнимше, бий усы даўдан еки пайда көрип отыр. Қосыбайдан жесир алса, байдан жорға минеди. Бийдің неси кетсин?

Кемпир «Қосыбайдың баласы болған соң, әкесине тартар» — деп, қатты қайырым сөздің басына бармай отыр еди. Хеш қайсысына да болыспай, әдил сөйлеп, бийдің жөлкерлигин дуўры айтқан балаға ол да рийза болды.

Кемпир, бийдің Қосыбай менен питиминен бийхабар еди. Қосыбай, Ержан, Халмурат бай — үш даўагердің үшеўин де бир шылбырға байлап отырған бийдің «жақсылығынан» иши түңилсе де, кемпир мойнына түскен қурықты үзип кете алмай, кеўилинде: «я қыздан, я баладан без!» — деген сезим толқыны халлас урып тур еди. Оның көз алдында дар астына кетип баратырған баласы елеследі. Улға қарағанда, қыздың тәғдири жеңилірек көрінді. Ана үлкен жүрегін тәрези етип, еки хұкимнің салмағын өлшеп отыр.

— Ақылың дурыс шырағым! Бирақ, зорға не илажымыз бар. Биз жеңилдик. Хәзир балам көзимнен бир-бир ушып отыр. Тезирек, мына шаңырағына ийелик етсе екен... Көп жеген таяқтың бири болар... Ушқанда қайда жетемен, шапқанда қайда кетемен?...

Пирим күни менен жәбир-кемликке буўлығып отыр екен, жуўан даўысы шаңқ етти:

— Бәрін қырып кетер ме едиң!...

Әжинияз кемпирден ишки сырын еситкиси келип: — бул аўхалдан Ержан хабарлы ма екен, — деди?

Кемпир Ержанның бойын жасырып, келип кетип жүргенин сездириўге қәўетерленип, жигитлердің бетине сезикленип қарады.

— Ол буған көне ме? Минезин билемен ғой. Соның ушын далада кеўилин хабарып жүрген балаға уўайым үстине уўайым арта берип қәйтемен.

— Онда Ержан аға рийзалық бермеген екен ғой. Ал енди бизлерге не хызмет буйырсаң, шеше? — деди Әжинияз.

— Сизлерди шақырғандағы хызметим, ана Өтемурат дайысына усы хабарды айтарсыз. Байдың жаўшылары қайсы күни келетуғынын айтып жиберермен. Көз кулақ болып жүрсин. Жигиттің үш журты болады. Ержанның бир журты — Өтемурат. «Ер дайысына тартады.» деген гәп бар. Ержан өз сүйеги Ержанды таўып алсын. Ақыллассын... Мына қыз кетерде Өтемурат жыйынның ишинде болсын. Усы аманатым, шырақларым!

Кемпирдің көмекейине тағы бир гәп келген еди, аўзын жасқап турып, қыпса сақлады. Әжинияз ол сырды сезсе де, тергестирген жоқ.

— Макул шеше! Айтамыз, сәлеминди. Бүгин усы аўылда отырыспа бар екен. Соған келип едик, Ертең, атар таңға аманатыңды жеткеремиз — деди Әжинияз.

«Отырыспа» деген ўақытта қыз анасына муңайып қарап, әлле неден тартынып отырғандай көзлери жерге телмирип, ынжылды.

Анасы қас қабағынан түсинип, жигитлердің рехими келсин деди ме, қызының хәсиретин сездирди.

— Айзадажан, сен бармай-ақ қой отырыспаға, десемде жас көкирек қылмай отырғаны. Отырыспа кийимли қызға жарасады. Усындайда бир-еки кийимин ертеңге шекем берип туратуғын жеңгең де жоқ.

Қыз жигитлерден қысынып, сыртқа шығып кетти. Үш жигит те өз қарындасының басына жоқшылық түскендей Айзада менен қосыла хәсирет төкти.

Азғана отырған соң жигитлер руқсат сорап, үйден шықты.

Майданға шыққан соң Әжинияз:

— Қалмен ағаның үйінде хызметим бар еди, — деп Пирим менен Әзбергеннен бөлинип кетти. Үшеўи кеште меркеде ушырасатуғын болды.

ЖИГИРМА ЕКИНШИ БАП

1

Қалмен — Қосыбайдың «Ашамайлы» аұылында өзіне бейим тартып кеуіл жақын иниси. Ол Әжинияздан бес-алты жас үлкен. Таллық бойында «бала палұан» атанып, гүреске түсіп жүрген дәпең, қара жигит. Үйленгенине жылынан асып баратыр. Гүлбий деген шийкил сары хаялы бар. Әжинияз усы Гүлбий аркалы қыз бенен тиллесермен бе деп киятыр.

Қалмен Өтепберген бай менен қоңсы. Өтепберген Пиримнің аталас ағасы. Шоқ кеуіллі киси. Басқа байлардай сықмар аты кешпей, қазанлы бай атанып киятырған, адамгершиликли киси. Жасы елиўге шамаласқан, руўы «кыят», енгезердей, қол-аяғы узын киси. Ажары қара бараң, селдир сақаллы, муртын супынамай етип, еки уртына қойған, келбетли адам. Есигиниң алдынан ат кетпейтуғын қонақшыл болған соң, бақсы-жырау да усының үйине үйир. Үйдеги-дүздеги жумысын биреулер атқарып жүрген соң, ислерге хызмет таппаған байға ермек керек. Соның ушын мереке жыйынға өзи де хәуес.

Әжинияз Қалменнің үйине жақынлап келе бергенде есигиниң алдында айқасып жүрген еки жигиттиң қызығына қарап отырған Өтепбергенге көзи түсти. Гүрес десе қызбайтуғын жигит бар ма? Көрип кетиў ушын Әжинияз да солай бурылды. Әжиниязды көрип тартынды ма, ямаса шаршады ма, екеуи де бир-бирин жығыса алмай, айқасқан қолларын жазып берман қарады.

Әжинияз екеуин де таныды. Биреуи излеп киятырған — Қалмени, екіншиси «кыят» жигити Жәменей палұан. Екеуи де жас жағынан қатар. Бир майдан алысып, бирин-бири жығыса алмай «енди дем алайық» деп, қолларын жаздырған екен. Гүрестиріп турған Өтепберген:

— Келинге күшиң бөлінген екен, бала. Бизиң Жәменейди жыға алмадың. Енди күшиң қайта береді — деп, Қалменге ғыжақ беріп тур.

Әжинияз қасына жақынлап, аттан түсіп сәлем берди. Өтепберген баланың бетине тигилип:

— Көзиң, мурның усайды. Қосыбайдың баласы емесписен? — деди.

— Аўа, ата.

— Әкең саў ма? Жаман шешен аман отыр ма? Баяғы торы бийениң қулыны бар ма? Анасы жорға еди. Жүриси қалай?

— Жаман емес.

— Неге жаман болсын. Сары шубар айғырдан дөреди ғой. Қосыбай малдан жоқ-жуқа болған шығар. Еки сыйыр менен қос өгиз, оннан соң, сол ғунан қалды деп еситемен. Рас па?

— Рас.

— Малдан қол үзбеуи керек еди. Ержетип киятырған балалары бар. Келин түсиремен деген дәмеси бар ма, әкеңниң? Қалың малға не төлейди?

— Бай шынлап баратырған соң, бала қапияға айландырды:

— Қалыңсыз келин-ақ түсирер дә?

— Енеңниң шонтайын алар! Қалыңсыз қыз бар ма? — Өтепберген ғарқылдап күлди.

— Бала қызара бөртип, үндемей қалды. Қайтымы жылдам Өтепберген баланың түйилгенин сезіп, басқа төрели гәп пенен жайып жуўды.

— Атаңа сәлем айт балам. Қосыбайға — «сақыўдан», бизге — «кыяттан» бий шықпағанша, теңлик те, дәўлет те жоқ. Бәрінде еситип атырман. Мени бай ғой деп қаша бермесин. Байдың да сықмары хәм қайыр сақаўатлысы болады. Өз көшемниң, өз руўымның аш жарлысына өзим қарап, бул елден басқа журтқа шаңырақ жибергеним жоқ. Жаман болсам ана Халмурат байдай мениң де көшем орталана берер еди. Өтемурат қашты ғой. Жаксы сөйлегениңди малда сезеди. Қысылғанда шалғай жаўған соң, аұылымның мурты бузылмай киятыр. Қосыбай да сақыўға шеттен таяқ тийгизбей жүр еди. Баяғы бир қыздың қашқаны жаман болды... Әкеси қайда оның?

— Аұылда.

— Хеш жаққа сораў салып барған жоқ па? Әбзели сол қызды суўға кетти деген бийкар. Өлиги шығар еди. Неде болса,

ондай перзентти излеу керек еді. Сен де жигит болыпсаң. Неге сорастырмайсаң? — Өтепберген усы гәпти айтып, баланың бетине карап еді. Аршыл жүрегі ажарына теуіп, екі бети суп-сур болған екен. « — Пақырдың баласы ақыл тоқтатып қалыпты!» деди ишинен. Өтепберген тағы бір гәптің ушын шығарды.

— Әкене сәлем де! Бәхәрде егинди «Таллықтың» аяғындағы «Қыйсық мәдели»нің бойындағы «Порхан қайтпа» атауына өзгертейік. Жери боз. Не екседе бір жылша тирелип қалады. Усы күзде келистиріп жап жардырайық. Соны айт! Мирәт етпеди демесін...

— Әжеп ата, — деп, Әжинияз Қалменге еріп, үйіне қарай кетті.

2

Есиктің алдына келген Әжиниязды көріп айран атлап отырған Гүлбий түргелип, иззет пенен қарсы алды.

Қалмен атты жайғастырыу ушын қора жаққа бурылды. Әжинияз жеңгесі менен аман түүелік сорасып отырды. Жеңгесінің ашық минезі, әдеп сақлап отырған қайнісіне қолай түсті. Бір гәптің ийнінде Гүлбий:

— Қалыңлығың бар ма? — деди, қайнісіне әзіллеп.

— Жоқ. Усы ауылда бар деген менен ізлеп келдік, — деп, Әжинияз да дәлдеклеп, бағанағы сууға барған қызды әңгіме етіп аты жөнін сорады.

Бийнесін көп сорап, Гүлбий әллен уақытта қызды танып алды.

— Өйбей, биің патша қыз ғой! Оны қай жерде көріп жүрсіз? Аузынан емшек табы кетпей атырып, ол да жигитлерге жууап айтып жүр ме?... Сол, сол ... Бийнесі соның өзі. Биз еле оны бала деп жүрміз ғой...

Гүлбийдің жүзі жауқылдап, қызы менен жигитті теңгеріп, тағы бір тәрезиге тартқысы келгендей, Әжинияздың пишиніне жалт қарады. «Гүлге бұлбил қонғандай жарасар еді-ау!» — деди ишинен.

Әжинияз қыздың атын сорап изертлесті.

— Жеңге «патша қыз» дедің бе? Өз аты ма?...

— Өз аты болғанда айтаман ба, бала! «Қият — ашамайлыда» бийкешінің атын айтатуғын жеңге бар ма? «Патша қыз» — жеңгелерінің қыйыстырып қойған аты. Өзінің аты Хийұадағы журт сорағанның қызының атындай.

— Ханзада ма?

— Аўа. Аўа... Бирден таптың. Ықласың шын екен, бала!

— Ықлас та бар ғой. Сырттан көрісіп те жүр едік. Сыр минез болмадық. Ол кимнің қызы?

— Ол бизге ағайын, «ашамайлы» ана қайнағаның ортаншы қызы. Енді әулийедей қайнағаларымның атын қалай айтаман?— Гүлбий қысынып, қызара бөртті. Әжинияз көзі мөлтендеп, жалынышлы түр билдирді.

— Тисимнен шығармайын, жеңге. Дусмаллап бір мәртебе айта ғой. Қудайдың өзі кешірсін! Мүтәжлықта ахунның келінлері де айтқан.

— Дусмаллап дейсең-ау. Баяғыда бір келіншек: «Сарқыраманың аржағында. Сылдыраманың ишінде, маңыраманы улыма жеп атыр, ата?» деп, Булакбай, Қамысбай, Қойлыбек, Қасқырбек деген қайнағаларының атын пінхамы түсіндірген екен. Мен, қурыған басым, ондай шешен емеспен ғой, қайним!

— Онда токетерін айт.

Келіншек шоршынып кетті.

— Қудай сақласын! Оннан соң саған бір ауыл ийт айтысады ғой. Ағанның өзі-ақ сыйымды питкереді. Қане дусмаллап көрейін. Қазанның түсі қандай!

— Қара.

— Ұе басын таптың. Енді байдың есигінде жүретуғын ким?

— Гедей, жарлы, күнликші, жарымшы, дийқан, кул, малай.

— Болды болды. Соңғы сөзіңнің алдыңғысы.

— Кул?

— Аўа. Соны қос.

— Қара... кул... Қаракул ма?

Аўа.

Әжинияз ишек-силеси қатып күлді.

— Еле де «қаракул» болып жанымыз қалды. «Ақ кул» болғанда жанына жақынлатпас едің, жеңге! «Ашамайлының» келиншеклерінің бундай динине берк болғанын айтсеш!

Келиншектің өзі де кеңкілдеп, мырс-мырс етип күлді. — Қәйтеміз енді. Токпағы күшли болса, кийіз қазық жерге киреди. Өйтпесең, қайнағалап атын айтқанды еситсе, бул аўылдан куўып шығарады ғой!

— «Бир кемпир, бир кемпирди бийкеш дейди, түйедей ат турғанда өркеш дейди» — Бала басын шайқап, жымыйып күлді. «Хеш китапта жоқ ырымды қайдан тапты екен?!»...

Келиншек қәйнисинің сыпайы нағыслы сөзине ышқы етип жымыйды.

— Усы пишинің менен усы тилине де қыз айналмас па!

— Атымды алып, пияда қайтарсаң да, сол қыздың бир шырайын көрсет, жеңге.

Үйге сөйленип Қалмен кирди:

— Қонақ балаға чай-суў бердің бе, Гүлбий?

— Кишем жақсы күтип атыр. Кел-кети жақсы, — деп, Әжинияз жуўап қайтарды. Жаңа түскен келиншегин «жақсы» дегенге Қалмен мазатланып, Гүлбийге сүйикли көз қыйығын таслады. Отырып, бала менен әңгимелесежақ мийзам көрсетип еди, түсимпаз келиншек қас-қабағы менен ымлап сыртқа шығарды. Екеуі бир майдан гүбирлесип, керисип, ақырысында келисип үйге кирди. Қалмен дизесин бүкпей, балаға қарап:

— Мениң бир шарўам болып тур иним. Жеңгең менен әңгимелесип отыра бер. Аўқат писиўге қарсы келермен — деп шығып кетти. Бала оның кеткенине куўанбаса, қыйналған жоқ. Қыз бенен аўлақ үйде оңаша сөйлестириўдің әнжамында жүрген жеңгесине иштен алғыс жаўдырып атыр.

— Ал биз де кеттик! — деп, ала көзлери жалт еткен жеңгесине жас жигит ишинен «оң сапар» тилеп куўжыңлап қалды. Ышқы кемесине минип, биринши мухаббат дәрьясын кеший алды жүрек толқысы ма я кеуил куўанышы ма, әйтеуір қызға кеткен соң, жигиттің отырып парасаты болмады. Ыңылдап үйдің ишин гезди. Теңселип, тоқсан түрли қыял, жүз түрли муқам

сезими менен араласып жүр... Қыял елес пенен үйге неше түрли кийинген қызлар кирип атыр... Көз алдынан жылўа еткен нәзик наз өтеди, сыңғырлап, гүўдирлеп, хәйкел өңирмоншақлы бир ақ куў сызылып өтеди. Бул шәўкеттің бәрін ислемей, бойын жасырып, «мени бөз көйлектің ишинде таны?» деп, келсе не?... Мейли, липаға оранса да, не мукамда келсе де, жигит жүрегіндегі ышқының тилсим сыры, сол баяғы қара көзге бир тигилип қарамай ашылар емес!...

3

Үйге қарай сырт-сырт басып киятырған геуишлердің сести шықты. Жигит өрре турып жабықтан сығалады.

«Киятыр!»...

Жигит төрге шығып малдасын курды. Қас-қабағын, мойын-басын сыйпап, сыпайы тутымда отыр. Үстинде қара бешпент, қара сым. Басында қара бөрик. Бөриктің шыйрақ моншақлары жалт-жулт етип, жас жигиттің мөлдіреген көзине, қәлиптей ақ куба жүзине сулыўға жапқан сәўкеледей жарасып тур.

Есиктің қақ маңлай алдында: «Кир!... Үйінде адам жоқ па?... Адам болғанда сени жута ма!» ... деген жеңге менен бийкештің дәлкек назы аралас күлискен сести еситилди. Үнсиз отырған жигит иште жымыяды.

Қыз ийбе ете берген соң, Гүлбий билегинен сүйреп келди. Жигитке көзи түсиўден қыздың еки бети алмадай қызарды. Бағанағы жуўабы есине түсти ме? Көзин бир қыя алып, қатарлап дизген сүйриктәй нәзик кирпичлерин еки-үш мәртебе қағып, басындағы орамалының ушын аўызына апарып, сызылып отырды. Үстинде бир жөн шатраш көйлек. Геуишти қоңылтаяқ кийген. Ийнинде баяғы суўға барғандағы қара камзол.

— Аман саў жүрсиз бе, қарындасым! — деди, Әжинияз қызды көріп.

Қыз бир қырын отырған қәлдинде:

— Шүкир! — деп, мүнәйим жуўап қайтарды. Гәп үзилип қалды...

«Қыз атасының үйінде — патша, жигит — ўәзир» деген усы емес пе? Үйіне апарған соң, сен-ақ патша бол. Бирак, бүгін қыз

— патша алдында, үзир — жигит қалжаурап тұрғаның жоқ па? Қәне батыл болсаң, күшінди шығарып көр. Сен ата-ананың алдында да тартынып көргенің жоқ еді. Ат басындай жүрегің шығанақтай қыз алдында қабызына сыймай неге туұлап тұр? Неден сескенип тұрсаң? Қыз патшаның хәмири қалай екен, үззир жора! Қыз ба, патша ма, мухаббат па?!... Қыз суысты не деген кәрамат!

— «Мухаббат нәзик жол!» — деген усы екен ғой деп Әжинияз ышқы күдиретине мойынсына баслады.

Гүлбий куманнан чай демлеп, екеуінің ортасына дастурхан жайды да, әлде нени сылтаулап, далаға шығып кетті.

Қыз да, жигит те билгенин ишінде тоқып отыр. Дәстүр бойынша гәпти жигит баслау керек. Мухаббат қадеси бойынша ең дәслепп жигит — арзағой, қыз — тыңлаушы қазы. Бул атабабадан киятырған ирәсим. Сонлықтан жигитти не айтар екен деп, қыз қулағын салып отыр. Ал жигит неден басларын билмей көмейине келген хәр гәпти ақыл тәрзисине салады. Әжинияз әллен ұақытта тил қатты.

— Ханзада сизди азғана сөйлесейин деп шақыртып едим. Сизің менен бир жағада өстик. Отырысып сырласпасақ та, бир-биреудің сыр-сыпатына таныспыз. Сизің менен өмирлик жолдас болсам деген ықлас кеуилим хәм мухаббат ышқысы бар еді. Сол ышқы бүгін ерксіз сүйреп, мени усы ауылға әкелді. Бағана дәрәя бойында ушырасып қалған соң, қатарлықта бир ауыз дәлкек айтысып едик. Кеширерсең, қарындасым!

«Дәрәя бойы» деген ұақытта ол да уялды ма, әйтеуір еки бетинің алмасы кубылып жарқ етті. Әжинияз бир сыннан өткендей көкирегін басып жууап күтті. Енди қыз ойланып отыр. Ол да әллен ұақытта басын көтерип, жигиттің пешенесине қыпылықлап нәзер салды.

— Дәрәя бойында қыз көрсеңіз, усылай шақыртатуғын әдетіңіз бе еді? Мүмкін, көрсе қызар шығарсыз. Болмаса, ат жаллап келсеңіз, неге дәслепп усы үйге бурылмадыңыз?

— Көрсе қызар минезим жоқ, Ханзада! — деп, Әжинияз кем-кемнен енди ашылыса баслады. — Дуұры келиуге қасымдағы жолдасларымнан айрылыса алмадым.

— Айзаданың үйине неге бардыңыз? Ол жөнли жууап айтпады ма?

«Бәрин серлеп жүр екен-ау!» деп, жигит енди жаңадан бәне-себеп изледі.

— Өтемурат дайысының сәлемлемеси бар еді. Соны кемпирине айттық. Сол үйден шыға сала сизди көриуге ахыу-зар болып, берман бурылдым. Хәр шаканың басына бир қонып, түсленип жүрген қус емеспен. Елде жигит те, қыз да көп. Соның ишінде кеуилиңнің сүйген, жүрегіннің жарасқан гүл шақасына қонасаң. Ол гүлим сен едің. Мен шайда бүлбил болып, излеп келдим. Кел десең — мәңги досыңман. Кет десең — дәси қайтқан жаралы қуспан.

— Мен кет деген менен, биреу бездирейин деп қол салса кәйтесең? — деп, қыз жигитке үлкен бир шәрт қойды.

— Егер кеуилиңди ашып, кейниме ерсең, — мен сениң жолыңда не апат болса да, таяр болайын! — деп, жигит шын сырын айтты.

Қыз енди жигитти оннан ары қыйнай беріуге батылы бармады. «Ер азамат ғой!» — деди ишинен, — «бес күнлик болса, бүйтпес еді. Қолыма қалай түсер екен деп жүрген суңқардың жүрегін езе бермейин». Қыз өзи менен өзи усылай кеңесті де, жигиттің мөлтилдеген жанарына қарап еді, бағанағыдан бери мийтиндей қатты ушлап отырған кеуили жигитке ерип баратырғанын сезе салып, сыр бермеу ушын тағы өзін тутты.

— Көрейик, ойласып... — деп, Ханзада кеуилиндеги бир гүптикейин айтажақ болып оқталды да, «еле күн көп ғой» дегендей, ол пикирден қайтып, жигитке күлимлеген қызыл ажарын көрсетті. — Бүгін отырыспаға келесең бе? — деди жигитке жылға таслап, — мирәтимиз бар.

— Сен мирәт етсең барайын. Бирақ, мирәт етип болып, өзиң келмей қалма. Онда мерекенің маған кереги жоқ.

Қыз жигиттің ықласына мардыйып, тағы бир жутынып қарады.

— Келемен. Кел!...

Гүлбий үйди айланшықлап жүр екен. Қыз шығыудан сап ете қалды. Бийкешин әдеуір жерге шекем шығарып салып қайтты.

— Усы қыздың теңі сен деп жүр едим, кәйним. Узағына қуынтсын! — деп, Гүлбий есиктен гүбірленип сөйлеп келді.

Кәйнисі ашық қабақ пенен:

— Неде болса, тәуекел деп басымды тиктим, жеңге! — деп, шағынды.

— Болады. Ақыллы қыз. Енді жаздырма, кәйним. Қызға жаушы көп, — деп, Гүлбий кәйнисіне кеңес берді.

Усы уақытта Қалмен есиктен аудаңлап кирди.

— Бизің қонақ бала отыр ма? — Әжинияздан кешіккеніне кешірім сорап, Өтепбергеннің үйінде болғанын айтты. — Әжинияз иним, Өтекеннің бағанағы сәлеми, қудай оңғарса, елдің бір ырыс несийбесі. Алтындай көпирип атырған сапсары боз. Не ексең де болады.

— Кәйдем, быйылғыдай хийуалылар қырманның уағында сыпырып алып кете берсе... — Бала шын әзил аралас дәлкек етті, — сизлер бийі бар ауыл болған соң, онша орталанбаған шығарсыз. Бизің ауылдың тең жарысы қыс напакадан айрылған шығар.

Қалменнің түсі оңып, көзі бадырайып қалды.

— Кәйдем бала. Өзімнен онша омырайтып алған жоқ. Ал енді бала. — Қалмен дәслепкі гәпин жалғастырды, — мына «Қыйсық мәдели» бір ғой. Салғыртқа да, напақаға да жетеді. Тамақ тоқ болса, болғаны емес пе? Ал бирақ, әттең суу әспек! Суу... Бул жағдайды да ойластық. Өтекең жап қаздыратуғын болды. Енді бір жери бар. Егер Әуез бий барымға бара қойса, сағаны соның жабынан алсақ, шай сууға тилек жер-ау!

ЖИГИРМА ҮШИНШИ БАП

1

Отырыспа Өтепбергеннің отауында өтетұғын болды. Геу-гим түсіуден жигитлер менен жигит ағалары курашларын қағып кийіп, сыланып-сыйпанып, отырыспаға қарай киятыр.

Отырыспаның усы ауылда болуына себеп, кеше Өтепбергеннің үйіне Нурабулла жырау келген. Дәстүр бойынша жырау менен бақсы елде аты шыққан гирдикарлы үйге түседі. Сондықтан мийман атын сорап келсе, ол жигитке де әлле қандай бир маба.

Атақлы жыраудың ат басын қайырып, отауына түскеніне Өтепберген де қуанышлы еді. Қонағына чай суу беріп болған соң, Өтепберген:

— Бүгін дем ал, жырауым. Ертең қонақ асын менен мереке, сарпайынды беремен, — деп, кеше Пиримнен Таллық бойын жағалаған елдерге хабар айтқызған еді.

Бүгін хәмме Өтепбергеннің үйіне ағылып киятырғаны сол еді.

Әжинияз да Қалменге еріп Өтепбергеннің үйіне киятыр. Гүлбий өзине жақын бийкеш-сіндилерін ертіп, еркеклерден соңырақ келетуғын болды.

Жигит — желең байдың отауының дөгерігін сырдаңдай қылып сыпырып, биреулері отын пуштарласа, екіншілері сойылған қойды пуштарлап, жарыса хызмет етіп жүр.

Қалмен менен Әжинияз жигитлер менен сәлемлесіп, жырау отырған отауға кирди.

Тобы кишіден келген, қара курашлы, қара барақ киіп туқырға қонған қаршығадай екі көзі есиктен кирген киісиге тесилип қарап, бузау кулақ қобызын бир жөн шалып отыр. Төрде онлаған жигит малдасын курынған. Жырау менен қол алысып болған соң, Қалменнің көзі алды менен Турымға түсті. Екеуі қатар болған соң, көрісіуден әзиллесе кетті.

— «Жолбарыстың үлкени де, киісисі де адам алады» деген, мына киіскене бий не қылып отыр мерекеде, — деді Қалмен Турымға қолын узатып, Қалмен анау күні жасауыллар келгенде Туымның атқосшысы болып жүргенін бетіне басқысы келип еді. Турым гәпти дәрхал илип алды.

— Бийлерден не жаманлық көрдің. Ережебің ешкілі болып қалды. «Султан сүйегін қорламас» деген Ерназарды алып қалдық. Қолдаулы болмағанда жасауыллар жүз үйлі

«ашамайлыны» түтин жейтуғын еди, — деп Құлымбетке болысты.

— Усы жүйрик тилиң бар, бийлик саған қолай-ау... — деди, Қалмен, арқасынан қағып.

— Сонда батырлық пенен бийликке асылма! — Қият — ашамайлы сен мерекеге шеберсең. Отырыспанды қыздыр! — деп, Турым шақалақлап күлді.

— Билмедім. Қолдаулылар бийликти ауыстырса болар еди. Енди мынаның да тақылдап шыққанына қара! Әйтеуір Хийұаға хақынды жибермесең болар.

Усы ўақытта еки жигиттің дәлкеги Хийұаға тирелгенин сезип, Нурабулла жыраў қобызын сәл туұарды да.

— Қойың балалар. Үй меники демеңиз. Үй артында киси бар. Абайлап сөйлең! — деп, жан ашыр кеңес айтты.

— Нурабулла жыраў деген усы, — деди Қалмен Әжинияздың қулағына сыбырлап. — Бухарадан берги жерде буның алдына түсетуғын жыраў жоқ.

Далада ат дүсирлиси еситилди.

— Ассалаўма әлийкум! — деп, Қудияр мурап баслап Халмураттың баласы, Сабырбай менен Дошым сәўдагердің баласы Құрбанәлий кирип келди.

— Келиң жигитлер! — деп, Турым бир жапсардан орын усында.

Әжинияз Қалмен екеуі төрге жақын отыр еди. Түргелип орын берер деп Қудияр менен Сабырбай оларға шекшейип қарап, бираз ўақыт зеңирейип туып еди. Әжинияздың дәрпенбесин билген соң, суўық көзлерин ақшыйтып, бос орынға барып отырды. Үшеуі әлле не деп сыбырласа қалды.

Әжинияз байдың баласын көрген соң бурынғы, соңғы аразлығы есине түсип, қабағын катыңқы жаўып, жыллы сөз сөйлемеди.

Олардың ишлеринде алаң-бурқан болып уйытқыған араз кеклерин усы ўақытта далада сыңғырлап гүўдирлеген қыз-келиншеклердің хәйкел — моншағының сести бөлип жиберди.

Хәмме қызларға алаң болып «қашан кирер екен?» деп, есик бетке тигиле қалды.

Қызлардың жеңгеси Гүлбий екен. Есиктен әдеп пенен кирип жыраўға тәжим берди де бийкеш-синдилерин баслап, шеп жапсарға шықты. Отаўдың ишине биреў шаңырақтан өңир-моншақ төккендей, улы жыңғырлы болып, оған қобыздың гә газ даўыслы, гә сыбызғы сесли нәзик үни қосылған ўақытта, тоқсан түрли қус сайраған айдындай жаңлап кетти. Жигитлер нәзерин жоқары көтерип, көз астынан қызларға гә жылмыйып, гә қыйылып қарайды. Хәр ким өзине ылайық наз, қара көз, гөззал жылўа излейди. Өзине бир мыйық тартқаны мың тилла бергеннен ағла болып отырған жигитлер қызлардың ажарына мың сан рет сығалайды.

Қызлар еле тик аяқтан өрре тур. Мерекениң дәстүри бойынша «мына жер бос екен» деп отыра салыўға хеш қыздың хақысы жоқ. Ол көргенсизлик болады. Сонлықтан жеңгениң изине ерип келген қыз, жеңгесин сәрдар тутып, мойсыныўы хәм соның менен усыңған жеринде отырыўы ғана лазымлы.

Ал жеңгеси болса, хәр қыздың орнын әкесиниң жасына, абрай-дәрежесине қарап белгилейди. Жасы үлкенниң, кәт куда адамның қызлары болса, оған аяқтан орын бериўге жеңгениң де хақы жоқ. Мереке тарқаған соң, үйине барған қызынан әкеси я анасы кимниң кейнинде отырдың? — деп жуўап алады. Егер жеңгениң хұкими орынсыз болса, ертең ол қыздың әкеси даў шығарып, қыз жеңгесине қатты тәмби береді.

Ал жигитлер жағы кәйтеди? Жигитлердің де мереке басқаратуғын жигит ағасы «бийи» бар. Қыз жеңгеси соның менен пәмлеседи.

Мине, Гүлбий қызлары менен ойласып болып, жигитлердің ағасы Турым менен Қалменге келип сыбырласты. Мақулласып, басларын ийзести. Сол ўақытта Турым Әжиниязға қарап:

— Түргел иним! — деди.

Әжинияз орнынан ушып турды.

— Қызлар менен шегара жерге шық! — деди Турым. Әжинияз бир, еки, үш жигитти атлап, шеп жапсарға барды да, малдасын қурды. Оның бержағына Әзбергенди, оннан соң Құрбанәлийди отырғызды.

— Биз болдық — деди Турым Гүлбийге қарап, — енди, хыз-метине кирисе бер.

Гүлбий:

— Жақсы — деп, Ханзаданы Әжинияздың қапталына әкеп отырғызды. Оннан соң басқа қызларды да ретлестіріп отырғызып шықты.

Әжинияз бенен Ханзада жаңа көрискен кисидей көзабаға ийек қағысып сәлемлесті де, бир-бирине «келдің бе» деп, жыллы мыйық тартты.

Курбанәлий, Әжинияз бенен Ханзадаға көзин акшыйтып тесирейіп бир қарады да, Қудиярға бир нәрсе деп сыбырлағандай болды. Қудияр сол жаққа бурылып:

— Қыз жеңгеси Гүлбий! — деди шекелеп қарап.

— Ләббәй курдас!

— Әдил емес мына отырғызғаның... «Бийорын жерди хәр ким сөгеди»... деген. Мына жигит Курбанәлий, Досым сәўдагердің баласы. Бас орын усыники. Узақтан келип отыр. Түргелсин Қосыбайдың баласы!...

— Айтқаның өзине жөн шығар, курдас — деди Гүлбий — узак, жақын аўыл деп, арқан салып өлшеп отырғанымыз жоқ, Молла қайнағаның баласы деп, орынды соған бердик. Әпиу етесиз!

— Молла деп, бул садақа емес, мереке... Орын Досымның баласыники. Молланды ертең сыйларсаң.

Әжинияз ызаға қалшылдап, қызара бөртип Қәлменге қарады. Жасы үлкенлер турғанда ортаға түсіўге жигит уялып отыр. Усыны сезген Турым, Қудиярдың жас жигитти жипа-жазықсыз қызлардың алдында муқатқанына қабызына сыймады.

— Әй, Қудияр, тарт тилиңди! — деген Турымның ашыўлы даўысы заңқ етті. — Байлық пенен дүньяны салма ортаға. Ызге тур. Молланың баласын аяққа шығарып, сәўдагердің баласын баста отырғызатуғын, бул — Қоңыраттың базары емес. Биз алып-сатарға келгенимиз жоқ. Отырсаң, мерекеге бағынып, тыныш отыр!

— Қойың, жигитлер! — деп Нурабылла жыраў қобызын ту-ұарды. — Қудияржан мерекени бузба! Есиң бар жигит едің ғой.

Жыраў ортаға түскен соң, еки жақ бир-бирине аларысып қарап, иштен гижинип тынды.

Дәстурхан жайылып, чайнек айдаспа басланды. Жыраўдың куйқылжытып айтқан күлдирги сөзлерине жигитлер күлисип, бағанағы ашыў умыт болып баратыр еди. Қудиярдың қасында отырған иниси Сабырбай қыз жеңгесин шақырып, бир кесе чайды усынып:

— Айзадаға апарып бер! — деди.

Гүлбий түргелип келип алып, қызға усынып еди. Айзада кесени алмады. Сонлықтан басқа бир қызға берди.

Қудиярдың тағы ашыўы келди. Қапталындағы Курбанәлийге сыбырлап: «Ханзадаға жибер кесени. Онда не қылар екен?» — деди.

Курбанәлий Гүлбийди шақырды. Қыз жеңгеси тағы түргелип келип, жигиттің қолынан кесени алды да, Ханзадаға қарап:

— Ишесең бе? — деп еди. Қыз мурнын жыйырды.

— Мына қыршын қызлар не қылады? Хеш қайсысы, чай берсем ишпейди ғой. Өзим-ақ ишип алайын, қарағым! — деп Курбанәлийге қарап, үш-төрт рет чайды шым-шым уртлады да, — мә, қәйним кесең. Қызлар ишпесе қойсын, енди берме чайыңды. Бул қызлар чайға қумар емес. Мына чайнегинди өзиң гене ишип ал! — деп еди, жигитлер менен қызлар дуў күлисті.

Усы ўақытта Әжинияз қасындағы Ханзадаға жымыйып қарады:

— Бизлер чай берсек те, алмай қайтарасаң ба?

Ханзада төмен қарап күлимсиреди:

— Миллет етпей, берсең, тез берсең!

Әжинияз ярым бели чайы бар кесени Гүлбийге усинды. Гүлбий жән-жағына қарап, қысылыңқырап орнынан турды да, кесени алып атырып:

— Қәйдем, бул кесе де, қызларға өтсе болғаны ғой. Әне, тәуекел «Асылсаң бийикке, жығылсаң пәске» деген. Молланың баласының кесесин бас қызға усынып көрейін! — деп адамларға даўысын еситтиріп, Ханзадаға әкелип берди.

Ханзада орнынан ушып турып, кесени еки қоллап алды.

— Хаў, тугфәлем! Максым бала чайынды дуўалап жибердин бе, алды ғой — деп, Гүлбий артына жалт қарап еди, адамлар дуў күлип жиберди.

Кудияр ашыўға буўлыққан тарғыл даўысы шықты.

— Бир баспак болмайтуғын шүйке баслардың корлаўына кара!

Кудиярдан пәт алып Қурбанәлий гүңк етти.

— Үйге барған соң Қаракулдың қызына көрсетемен корлықты.

Қурбанәлийдің ашыўы Сабырбайдың хәкки аркасын коздырды:

— Ержан жарлының қарындасы көп болса енди үш күн еркелер... Сонсын үнине суўды куярман!

Турым сабырын услап тура алмады.

— Кудияр мына арсылдаған төбетлеринди байлайсаң ба, я жоқ па? Бул жер көсип жатып, көпирип отлайтуғын, байдың шаңлағы емес. Биреўдің қарындасы, биреўдің ағасы отыр. Езиўин жыйып сөйлесин. Болмаса, шыксын мерекеден.

— Кимди төбет қыласаң?—деп Кудияр орнынан турды.

— Ийтлердің мерекесине келген соң, бизлерди де ийт қылды. Бәрин үйретип отырған, сен қолдаўлы!... —Турымға қарап шекшийди,—жасаўыллар кеткен соң, тағы кутырдың ба? Я Қулымбетинен пәт алып жүрсең бе? Асықпа. Көрсетермен. Умытпа усы пәтинди!

Кудияр Сабырбай менен Қурбанәлийди ертип есикке барып, артына бурылып, Қалменге қарады:

— Сени де жылатарман, Хийўаның жолында.

Қалмен орнынан ушып турып, Кудиярдың үстине жолбарыстай атылды.

Жигитлер өрре турып, Кудиярды Қалменнің қолынан зорға арашалап алды.

Адамлар бараман дегенше—ақ, жастап салыпты. Кудияр қызыл қара қан болған мурнын услап, сөгинип үйден шықты.

— Жибер!—деп, қалтырап Қалмен тур. — Хийўа соның қолында болса, биротала усы жерде жылап қалайық.

— Тентеклер кетти, — деди Турым, кәне, енди мерекени қайтадан баслайық. «Аўзы жаман елди былғайды, аяғы жаман төрди былғайды». Белгили жили ғой. Билгенин етсин.

Мереке де, жыраў да қайтадан жолға түсти...

2

...Отырыспа таң алдында таркады. Гүлбий бийкеш-сиңлилерин ертип қайтып, үйли-үйине жиберди де Әжиниязға қарап:

— Мына «патша қызды» үйине шекем шығарып сал!—деп Ханзаданы қасына қосты.

... Түн сүттей жарық. Аспанда сийрек көк ала булт бар. Жұлдызлар еки жастың тас төбесинен шағырайып қарап, дәслепки мухаббат сөзлерине қызыққандай селт етпей тур.

Қыз оңаша шыққан соң, бүгинги ақшамғы мерекедеги даў-жәнжелди ой елегинен бирим-бирим өткерип, ойға батып киятыр. «Үйге барған соң көрсетемен корлықты» деген Қурбанәлийдің сөзи есине түссе, артынан темир пәнжеси менен бүрип киятырғандай жасқанып, Әжиниязды пана тутады. Жарға кулап баратырған палапандай жигитке өңменин усынады. «Қутқар!» дейди... Бирақ жигиттің жаў жағына қорған болып, арашалап қаларына қыз көзи жетпейди. Көз алды булдырланған сағым. Шалқар ой теңизинде көшпедей қалқыйды...

Ханзада гүрсинип, шер төкти.

— Неге гүрсиндің, сәўлем? — деди Әжинияз ажарына сүйсинип қарап, — не қайғың бар? Айт маған!

Қыз тил қатпай, муңайып бираз турды.

— Қалай гүрсинбейин. Бағана Қурбанәлийдің гәпин еситпедің бе?!

— Еситтим, — Әжинияз «ол не гәп?» деп сораўға «меннен бурын Қурбанәлийге ўәде берип қойды ма» деген ойға кетип, қызды жаттан қызғанып, жүреги даўамады. Қыз да усыны сезгендей «жигит иренжип қалды ма» деген пәмге кетип, өз сораўына өзи жуўап қайтарды.

— Еситсең, сол тегин гәп емес. Ықлас, кеўилиң болмаса, «айбатлы жарағым бар, сениң жүрегіңе мениң таяғым бар,

зорман күшлимен» деп турғаны ғой. Болмаса, сонша жыйында намысыма тийе ме? Нашар қылып жаратқан соң, көне берсең! Көнбес едим. Күш қайда? — деп, Ханзада еки көзинен сорғалап аққан жасын орайпегиниң ушы менен сыпырды.

— Сен бул гәптиң төркиниңе түсинбей, ар-сары болып турсаң ғой. Тыңла! Мен бастан айтайын, — деп бир арбаның алтақтасына сүйенди. Жигит енжары пишинде ашығының аўзына тигилди. — Мен Қарақұлдың қызыман. Мениң анам Мәдемин атамның қарындасы. Атам бийперзент екен. Бизиң апам еки ул, төрт қыз туўды. Ортаншы қызы — мен. Апам ағасы бийперзент болған соң халықтың ырымы бойынша мени Мәдемин атамның хаялының етегине салған. Соннан соң дайымның хаялы курсак көтерип, бир қыз туўды. Меннен бир жас киши, аты Палзада. Екеўимизди де халық Мәдемин атамның қызы дейди. Қызым деген менен туўмағанның аты туўмаған ғой. Өз қызын еркелетип, мени соңғы жыллары қаға берди қылады. Өз әкем буны сезсе де, «бир перзенттен кештим» деп иси болмайды. Ал өз анам «неге бердим!» деп өкинеди. Қайтып алыўға атамнан сескенеди. Оның үстине Палзада ер жете келе мениң менен бақ талас болды. Жақсы кийимди сол кийип, мазалы асты сол ишсе де, мерекеде, мениң менен жолға, орынға таласады. Билмедим, меннен бир қызғанышы бар. Екеўимиздиң усы тәбизимизди шешемиз сезип, өз қызын меннен қутқарғысы келди ме, әйтеўир мени ерте ысыражақ болып он үшке келиўден «анаў айттырды, мынаў, айттырды» деп қулағыма қурт болып түсти. Ақыры кешегі Досымның баласы Қурбанәлииди таўыпты. Ол екеўимиз еле тиллескенимиз жоқ. Әкеси Досым ана күни үйге қонып кетип еди. Ертеңине шешем:

— Сени Досымның баласына атастырдык. Енди әдепли жүр! — деди.

— Маған Досымның баласы да, «Қосымның» баласы да керек емес, апа! — деп, өз шешемнің үйинде болып атырман. Жақында әкем усы хабарды еситип маған:

— Қайт үйіңе! — деди. Бирақ анам мен жақлы. Оның менен еркеклерге қарсы турар шамасы жоқ. Мен жыласам қосылып жылайды. Бүгинги хабарды еситсе, Мәдемин атамның хаялы

бизди тағы гүнәкар етеди. Мениң зарым усы. Ана күни саған оңлы жуўап бермегеним де усы еди. Сениң гүнәсыз жүрегинди отқа салып, жаралы қылмайын деп едим. Сени жақсы көрген менен илажым қанша. Мениң құдиретим жете ме? Мына оттан мени шығарып алыўға сениң шамаң келе ме? Оны билмедим. Алдым думан, артым жар. Саған қосылсам мениң де әрманым болмас еди...

Әжинияз да ойланып қалды... — «Неге құдиретим келмейди. Хийўаға алып кетсем, ким қуўады артымнан?»... Жигиттин усынан басқа паналар жери жоқ еди. Бүгинги отырыспада екеўиниң ықлас кеўили сезилип қалды. Қурбанәлииден тайсалып, безип кетсе... Аўа, ол есигине апарып қорлық береді. Ол дық санап кетти. Сонда өзи жаққан оттан өзи қашып, Ханзаданы таслаў ма?... Жоқ. Бул — инсанлық емес. Ер жигит нәмәрт өлиминде өлмес болар. Жоқ. Ханзаданы, — мына қарсы алдында турған гүнәсыз жанды сәбий жүрегіне мухаббат ышқысын сепкен арыў қызды жатқа қыймайды.

— Сүйиклим! — деди Әжинияз тигилип, — сен ушын қандай атланыс болса да қайылман деп едим. Сол сертим-серт. Гәпимди шаймайман. Кисиге жалынғаннан, қудайға жылайық. Бизден бұрын да талайлар қысылып-қымырылып жүріп, арзыў әрманына жеткен ғой... Мениң пешиме асылып мийнетке де, рәхәтке де, қайыл болыўға рийзалық бер. Мына пәк ақшамда хадал ләбиз етейик.

Нәўбет пенен қыз ойланды... «Жаманның төрінде болғанша, жақсының гөринде бол!» деген ышқы сезими қыз жүрегінде туўлап, толқыды. Мухаббат ләззетине елитип, жигиттиң көкирегине басын таслады.

— Разыман! — деди қыз сыбырлап...

ЖИГИРМА ТӨРТИНШИ БАП

1

Таң ертең отырыспадан қайтқан Әжинияз Ержанның кемпинин сәлемин, Өтемуратқа айтыў ушын ылашығына кирди.

Өтемурат пенен Әсенбай жаңа азанғы чайды ишип болып, әңгімелесіп отыр екен. Әжиниязды көріуден төрден орын беріп, «Ашамайлы» ауылындағы отырыспаны сорады.

Әжинияз отырыспаның мәселли өткенін, Кудияр менен Қалменнің жәнжеллесіп қалғанын айтты.

— Айттым ғой, — деди Әсенбайға қарап, — Кудияр барса, мереке бузылды биле бер. Әй ғаррылық! — деп Өтемурат махалинің өткеніне басын шайқап отырды. — Жигит шағым болғанда, ондай мерекеде от жаққыш болсаң да ұақ демейсең!

— Мына Әсенбай не қылып жүр? — деди, Әжинияз дәлбеклеп. — Саған қол бала болған жоқ па?

— Ұәлийсең-ау, бала — деди Өтемурат таңланып. — Я биреуден еситтің бе? Халмурат бай менен шекинисіп, бул да бизди тапты. Хақысын сорап барса, «анау күни жасауыллар келгенде, белдардан алып қалдым. Сол жақсылығым болады. Жүребер!» депти. «Не қыламан аға?» деп келип еди. Байдын малын бақпа! Мында болабер. Екеуиміз қора қыспақласақ та өлмеспіз. Қудай асыраған ашпыз, тәуекел дедім. Қалай дейсең?

— Әжеп болыпты! — деп, Әжинияз Ержанның кемпиринің сәлемін айтты. Өтемурат ойланып отырып:

— Ал, Әсенбай, — деди тыңшыға да, хабаршыға да сеннен қолайлы жигит жоқ. Ешекти ертлеп мин. Қудалардың қашан келетуғынын бил. Соннан соң Ержанға хабарла. Ұәдели жерде тұрсын. Шап, иним!... деп Әсенбайды атландырып болған соң Әжинияз бенен кеңести.

— Таумурат пенен келистим. Пирим менен Әзбергенди қапталыңа ал. Бир қарыу салың. Жетимди жылатпайық.

— Қалмен де қосылатуғын болды—деди Әжинияз.

— Онда куба-куп. Хабарды өзім беремен.

Әжинияз руксат алып үйіне қайтты.

... Арадан үш күн өткенде байдың жаушылары қызды алып кетиу үшін Құлымбет бийдің отауына түсті. Соннан бери күйеу хәм қыз жағының қудалары берісік—алысықты есапласып атыр. Бий жаушы келген соң, бағана Ержанның кемпирин отауына шақырып алған еди. Бийдің сөзін тыңлап, ошақ басында кемпир отыр.

— Қудаларды күтиуге сениң шамаң келмейди, қонақ асын өнім—ақ берейін. Ортадағы бир қыз еди. Жүзи пәс болып кетпесін. «Төркіннің бир табақ ас тауып бере алмады»—деп келиншек болғанда бетіне баспасын. Елге де сынықлық келмесін. Бир тоқлыны Ержан инимнің жолына қойдым. Жаксылықты ұмытпас... Хәзир бәйбіше де барар. Екеуіңіз бийдің үйінен келген кийімлерди қызға кийиндирип, көп кешиктире бермей узатың!—деп кемпирге нәсият етті. Бийдің бул бұйрығына кемпир макул, деп басын ийсе де орнынан тұрмай, тамағында бүлкілдеп тұрған бир гүптікейін айта алмай отырғандай мийзам көрсетті. Бий оны да әлле қашан сезіп отыр еди. Кемпирдің еситпегенше кеуіли кеншімей тұрған ажарын көрген соң бий салқын қабақ пенен:

— Қызыңның қалыңына бир мал алып беремен. Қайта бер, — деди.

Қыбыжықлап отырған кемпир:

— Яқшы, шырағым яқшы — деп, үйіне қайтты.

Соннан бери ол қызы Айзаданы көндириудің әнжамында. Бийдің бәйбішесі Жийенгүлдің қолтығына қысып келген бир кушақ кийімлерін көрсе «қыз қызығар»—деген кемпирдің дәмеси теріс кетті. Жийенгүлдің «гил бир маллық кийімлер екен. Бийкеш, қутлы болсын, қәне кийе ғой!» деген гәпине қыз силкиніп, алдына қойған кийімлерди есикке шыңғытып жиберди. Соннан бери хаяллар қыздың қулағына ширели сөзлерди тынбай қуйып атыр. Қыздың еки көзінен жас парлап отыр. Кемпир түпсіз туңғыйық ойдың хәсиретіне батып, гә кууарып, гә өкиніш сезім сүргинінде арпаласып жүр.

Усы уақытта шыпта есикти кулашлап ашып:

— Ассалаума әлийкум! — деп дауысын созып, Өтемурат кирип келди.

Жемтикке таласқан ғарғадай төрде үймелесіп отырған хаяллар еркек дауысын еситкен соң қозғалысып, үйдің бир қапталына қарай ығысып қашты.

Аман түуеллик сорасып болған соң Өтемурат Ержанның кемпиріне қабағын үйіп:

— Бай менен куда болыпсаң, кудағайлығың қутлы болсын. Ақыбеті болсын! — деп, жылап отырған қызға қарады да, Өтемурат дегбирсизленип орнынан турды. Аң-таң болып жалт қараған хаялларға:

— Таярлана берің. Мен қудалар жаққа барайын, — деп үйден ажары сынып шықты.

Майданға шыққан соң, Өтемурат әлде кимнен сетем алып, изине бурылып қарады да, биреуге қолын былғап қораның ауызына барып, жүресинен отырды. Соның арасында әлде ким менен гүбирлесіп сөйлесті:

— Жолды тосың! Өзім белгі бермен!... — Өтемурат тез турып, бийдің үй жағына қарай кетті.

Усы ўақытта Ержанның үйіне қарай киятырған арбаның сықырлаған дауысы еситилді. Хаяллар алаңдап, сыртқа қулағын түрді. Даладан:

— Болдыңыз ба? Бола қойың... Жийенгүл! Шығар қызды, — деген бийдің дауысы шықты.

Ат арба үйдің оң жағына келип тоқтады. Байдың баласы ат үстінде сәңли кийиніп, қыздың үйіне қарап ширенип тур. Ишке екі жигит кирди.

Қыздың сыңсып бозлап, жылаған ашшы дауысы шықты.

— Әстерек тартың, қыздың қолын жулып аларсыз, — деген бір хаялдың ашынған дауысы еситилип тур.

— Отырамыз ба жалынып, кушақлап арбаға атып ур! — деген биреудің дауысы шықты хәм көп ўақыт қыз бенен жулқысып, — сен де көмеклес! — деп қасындағы адамға ентигип сөйледи.

Үш жигит шалғаяклаган қызды еркине қаратпай сүйреп, арбаға әкеп салды. Қыз енди айқасып, жулқысқан менен азат болмасын билген соң, қараңғы түннің арасынан телмиріп, жән-жағына қарады да, зарлап жылады:

— Бармайман байдың баласына! Жиберің!... Таллыққа жетип өлемен!

Қыздың ұсылай ышқынған дауысы шыққан ўақытта адамлардың: «айда-айда!» деген ғауырлысы менен арба арқаға қарай жылысты. Сол ўақытта Өтемурат та шырп етип, адамлар менен қосыла арбаға минди. Бирак, қыз оны абайлаған жоқ.

Айзаданың зарлаган дауысынан «Бозатаў» елатының үстіндегі маўжыраған қойыў қара түн шайпалып кеткендей қара иердениң астынан жылтылдап жулдызлар шықты. Тәбият қыз қарын, қыз әрманын аңсаған жерине жеткергиси келгендей арқадан қоңыр самал жиберди. «Бенде қызды азат ет!» дегендей, Таллық дәрәясының екі бойындағы хәм көл етегиндегі нар қамыслар сылдырласып сөйлесіп, ызылдап шуўласа қалды. Айзада көкте жарқырап турған Зухира жулдызға қарап, «мени алып кет!» дегендей аспанға телмирди де, отырды. Жалынды! Жалбарынды! Моншақ-моншақ көк-көмбек мөлдіреген көз жасларын ағызды...

Атлар пыскырып, арбаны қаңбақтай ушырып киятыр. Атлардың шалт жүргени тек қызға ғана жақпай отыр. Күни менен томсырайып отырған Өтемурат кәпелімде бирден ашылыса қалды.

Өткеннен-кеткеннен, — жоқты барды курастырып әңгиме айта баслады. Гейде қудаларды дәлкеклейди, гейде қудаларға болысып, қызға нәсият айтады.

Арба жолдың ярымынан өткен ўақытта Өтемурат заргирян болып жылап отырған жийени қызға және тәселле айтты:

— Жылама, жийеним! Сени жыламасын деп, мине мен де шығарып салып киятырман. Қәне жигитлер, қарап отырғанша Мақтумқулыдан бир ауыз қосық айтып берейін. Мына қыздың кеўили көтерілсин хәм жол да өнсин!

— Дурыс, аға, айт аға! — деп, байдың баласы коқырақлап Өтемуратқа қапталласа бергенде шок қамыстың арасынан жеті-сегіз адам жуўыра шығып, арбаны қоршап алды да, мылтықты гөзеп тура қалды... Қосықтың көкеси шықты!...

Арбада отырғанлар сес-семир. Үрейи ушып, ушқынып, силейип қатты да қалды. Тек Өтемураттың: «ила, илаха, илла алла!» деп өзіннің ийманын өзи айтып отырған емески дауысы еситиледи. Басқыншылардың биреуі:

— Жан керек болса, түсиң арбадан! — деп, яўмытша сөйледи. Басында түркмени бөркі бар екі жигит арбаға келди де, дәслеп

Өтемураттың жағасынан услап, сыртқа шыңғытып таслады, оннан соң арбакеш пенен жигитлерді жерге түсіріп, қол-аяқтарын гүенлеп байлады. Усы ўақытта арбадан жылысып қашып баратырған байдың баласын мылтықлы биреў қулашлап урып, жерге жықты. Буннан кейін баспашылар арбаға гүлеп миніп, қызды сүйреп далаға шығарды да, қамыстың арасына алып кетті. Арбаның қасында қалған баспашылар адамларды тегіс байлап болған соң, атларды арыстан шешіп алды. Оннан соң арбаның үстине миніп, қыздың кийім-кеншектері салынған түйіншікті хәм алтақтада қыз бенен күйеўге төселген ғалы гилемди сыпырып, атқа артты. Ең соңында Өтемураттың қол-аяғын байлап, шоқ қамыс бетке қарай шаўып кетті.

Баспашылар кеткен соң:

— Бал—лар қалай—сыз?—деп, сыбырлаған Өтемураттың мүләйім даўысы шықты. Байлаўлы жигитлер: «тағы баспашы келди ме?» деп селк етип, сес шыққан жаққа жалт етип карады.

— Қызынның үйи жанғай, аға!—деп, бир жас жигит күйиніп сөйледі. —Мурнымның қанын сүртип жиберің, қайсыңыздың қолыңыз бос?

— Барлы-жоқлы мурыннан бизде айрылдык, шырағым!... Хәммениң де қолы байлаўлы. Яўмытлар бос қол таслап кеткен жоқ. Ең болмаса аяғымыз бос болғанда, аўылға барар едик,— деди Өтемурат.

Байдың баласы мурны пыркылдап жылап отыр.

— Ағам атлар қайда деп енди урысады ғой!

— Атларды айтқанша жалғыз жаныңды айтсаң—о, шырағым, Жаңа бәримизди байлап, атып кеткенде кәйтер еди?! — деп, Өтемурат тәселле айтты...

* * *

Сол күни ақшамы менен жолға қарап:

— Келиншек киятыр!—деп байдың аўылы өрели таңға кирпич айқастырған жоқ. Таң раўан атқанша жас балалар менен жас қызлардың көзлери жолға телмирди. Жаўшыларының

кешиккенине хаўлыққан бай азанда бийдің аўылына еки жигитти атландырды.

Сәскеде шоқ қамыстағы гүзар жолда жатырған қудаларды еки жаўшы арбаға тийіп, байдың аўылына апарды. Аяқ-қолы шешілген Өтемурат та үйіне қайтты.

ЖИГИРМА БЕСИНШИ БАП

1

Күн уллы сәске ўақты. Әжинияз отаўда бир өзи ақшамғы хәдийселерди бир—бир көзден өткерип отыр. Жас жигит жүзи кубылып, гә жымыяды, гә әлле немеге кеўили иренжип, ажары куўарып, сурланып кетеди. Ой толқыны жас баланы тербетеди.

Ақшамғы бийдің аўылынан күйеўлеп қыз алып киятырған Халмурат байдың арбасына топылған баспашы «яўмытлар», Ержан, Таўмурат, Әжинияз, Пирим, Әзбергенлер еди. Таўықтың ортаңғы шақырымында Ержан менен Айзаданы Шоманай беглигине қарай атландырып қайтты. Әкеси буннан бийхабар болыў керек. Есите қойса бир урысыўы бар. Оған бала да мойынсынып, тәүекел кемесине асылып отыр.

Есиктен Елмурат ахун кирип келди. Устазына көзи түсиўден Әжинияз қол қаўсырып, өрре турды. Төсек салды. Ахун үйдің аманлығына дуға оқыды. Шәкиртинің саламатлығын сорады.

Әжинияз устазы Елмурат ахунның келбетине ара-тура көзинің қыйығын салып отыр. Ети семіп, көзлеринің нуры аққуўақ тартып, бетинің алмасында, уртында әжим сызықлары айқыш—уйқыш болып баратыр екен. «Устазым қартайыпты—аў!» деди ишинен.

— Жаңа сизге барып, сабақ алып қайтайын деп отыр едим, — деди шәкирт.

— Хәй, биздеги бар гәўхарды сарқып алдың ғой. Нәсийб етсин, балам! Енди еситкен, сезген илим-өнер болмаса, бар илимимди бердим, сизге балам! Енди сол хасылды қалай жумсайман десең, ерк өзінде...

Устаздың шәкіртке артқан бул үлкен үмитин зийрек зейинли бала да түсинип, «куллык ата!» деп, орнынан турып отырды. Жүзи кәпелимде борлаттай дөнип кетти. Куўаныш ескиминен жүреги де әжептәуір соқты. Бул — устаз алдындағы әдепли шәкірттиң алғысқа миясар болған ўақыттағы жүрек толқыўы еди.

— Билимниң сағасы жоқары жақта, балам! — деди ахун салмақлы сөйлеп, — Аўа. Хийўада, Бухарада, Самарқандта... Наўайы, Физулий, Бедиллерден көп билим аласаң. Оннан ары кетсең Жәмийдин сәтирлери, Хафыздин алмастай ғаззеллери, Саадийдин ҳикметлери, Омар Хайямның тамаша рубайлары, Әбиў Рудакийдин, Әбу ибн Сина менен Әл Берунийдин илимий тағлиматлары, Сизди жети қат әлемге таныс қыла береді... Бирақ, медресеге бармасаң, Бозатаўда отырып, Жәмий, Саадийлерди оқып түсине қояр ма екенсең? Бағана айттым ғой. Китап ғәзийнеси, илим булағы, — үш тилде: фарсы, араб, түрк тиллеринде. Бул тиллерди үйренбей, өткен данышпанлардың ғәзийнесин аша алмасаң, балам! Мени устаз деп сыйласаң, берген кеңесимди тәрк етпесең, Хийўа я Бухардың медресесине барып, бир-еки жыл тәлим алып қайт. Илимди суўдай ишкен неше мударрислер сонда. Ираний, арабий, Түркий шайырлардың не қыйлы «диўанлары» сонда, медреседе, балам. Барсаң, пәтия берейин!

— Ағам менен бир ойласайын, ата.

— Әкеңиз бенен ойласылған. Мақулласқанбыз...

Ахун жымыйып күлди. Әжинияздың көзи жарқ етип, еки қолын көкирегине қаўсырды.

— Куллық ата, куллық!

— Жай қолыңды! — Елмурат ахун шәкіртине дуға етти, — кетер алдында хабарлас.

— Әжеп!

— Қайтаман онда.

Ахун орнынан қозғала бергенде, шәкірт орнынан ушып турып, геўишин алдына әкелип қойды да, хасаны қолына услатты...

Баланың көз алдынан Хийўа, Бухараның аспан менен таласқан нағыслы бийик медреселери сағымланып өтип тур. Мақтумқулының қол жазбаларына көз жуўыртты. Түркменниң уллы алымы да сонда оқыған. Мен де...

Усы ўақытта жас жигиттиң жүрегінде әлле қандай бир ышқы сезими шайпалып кетти. Хийўаға бараман деп устазына ўәде етип салды. Ханзаданы қәйтеди? «Мени таслап қайда барасаң?» деп көзи мөлтилдеп, қыз қарсы алдына келип тура қалды. Сол қыздан түскен ушқын жүрегінде ғыжлап тур. Есине алған сайын ышқы оты лаўлап, жигитти елитип бийхал етип баратыр. Курбанәлий... Жок, жок жатқа көзи қыйғысы келмейди. Сол қыз салған ышқы көз жүреги менен қоса питип, етине ерисип кеткендей...

Ышқы хәмири менен қолына алған қәлеми ақ қағаз бетине мухаббат шерин төге берди.

Көзиме көринди беглер бир жанан,
Шийрин жаным отқа жақты да кетти.
Ялған жоқ, буў сөзде, ағалар инан,
Мың жылўа наз етип бақты да кетти.

Уйқыдан оянып көрсем бир жанан,
Кирпиги оқ киби, қаслары каман.
Ақылымды житирдим көрген сол заман,
Маған бир аўыр жүк артты да кетти...

Жазыўға еринбесе, қыздың тәрийпи — сөзи таўсылажақ емес. «Бул болмас!» деди — «Сәлемнама жоллаў керек»...

Жигит Мақтумқулыны қолына алып, үлги изледи. Усы макул болар...

Ылғал етип, бираз жерден жол асып,
Кешлетип ғайбана елиңе келдим.

Сениң ышқы отың, лаўлап уласып,
Ләбте палың. Шийрин тилине келдим.

Нәсип айдап келдим тәнхә өзиңе,
Қәлем қаслы, тотыядай көзиңе.
Жыллы жуўап қайтарар деп сөзиме,
Үмит арзыў менен жаныңа келдим.

Әжинияз қағазды еки бүклеп, кисесине салды да, байдың аўылына жүриў ушын кийине баслады.

Иниси Шанияз кирип келди.

— Әжаға, сени атам шақырып атыр.

— Хәзир бараман, — деп Әжинияз шапанын ийнине желбегей салып, үлкен үйге кирип барды.

Қосыбай төрде китап ашып отыр екен. Нуржамал қазан ошақ жақта қап жамап отыр. Сәлем берип кирген баласының келбетине жалт қарады. Әкесинің көзинің нуры салқын. Шешеси де уғайымлы кисинің пишинінде. Кеўилиз алдындағы хызметин де ықлассыз ислеп отыр. Әжинияз оң жапсарға барып отырды.

Қосыбай баласының қас-қабағынан, ажарынан әлде қандай бир нәрсенің сезигин тапқысы келип, сыншыл көзлерин қадап отыр.

— Балам, өткен ақшам қайда болдың? Таң атқанда келип жаттың ғой...

— Қыдырдық аға, биймезгил қайттым.

— Аманлық қыдырыспа ма еди?

Тап усы жерде Әжинияз ушын Нуржамал болыса кетти. Бағанадан бери Қосыбайдың ержеткен баласына берген сораўын жөнсіз көріп отырған ол, Әжинияз ағасына қатты сөз айтып салама деп кәуәтерленип отыр еди. Қосыбайға кийлигип сөйледі:

— Баланды қашанғы байлап қоясаң? Шүкир жигит болып киятыр. «Биймезгил неге келдің?» — деўге қыз емес, еркек бала, Мереке-мейлиске барған шығар.

Қосыбай ежескеннен нәтиже шықпайтуғынын сезди де, гәптиң ушын басқа жаққа бурды.

— Ержанның қарындасын узатып баратырғанда бир топар адамлар талап, алып қашыпты ғой. Оны еситтің бе?

— Еситпедим, аға! Ким узатылып баратыр екен? — Өзине қайта сораў берди. Қосыбай ызалы түрде ишинен: «Сен аман емессең ғой!» деп, терис қарады. Бир-бирин бир майдан қас-кабақ пенен бағысып отырды. Әкеси тағы жаңа гәптиң ушқынын шығарды. — Бүгін устазың келди ме?

— Келип кетти.

Баласына гүна таға алмаған соң, пәк жүзине қарап отырып: «Кетерде иренжитпейин!» деген Қосыбайдың жүрегінде аталық рехим пайда болды.

— Балам! Мен ақылсызлық етип жасымда медреселерге түсе алмадым. Нәментай молла бул күнде аўылда да көп. Аўылдың мектебин таўыстың. Енди Хийўаға барып, оқып қайтсаң қайтеди. Устазың менен екеўимиз усылай ойласып едик.

Әжинияз әкесинің Хийўаға жиберіўдеги мақсет-мийзамын жаңа түсинди. Ол елди қыймай қанша таўланса да әкесинің оқыўға алаң болсын деп, алысқа жиберип атырған ойын түсинип, «аўылда тартыс, даў-жәнжелдің арасында өскеннен, илим алғаның абзал ғой!» деген атаның кеңесин мақул көрди.

— Болады аға! Оқыйын, Хийўаға ма, Бухараға ма?

— Хәзирше жакын жер — Хийўа мақул болар.

Нуржамал «неге келисим бердің!» дегендей, баласына одырайып қарады. Оннан соң ерине бир аларып қарап, гүбирленип тоңқылдады:

— Қаршадай баланы ата-ана билмейтуғын житирим бир журтка жиберип... Бас аўырып, балтыр сызлары бар... Хийўаға атлы кеткенде ярым айлық жол...

Әжинияз күле шырай берип, жымыйды:

— Қой апа! Қудай мийнет берейин десе, үйдеги бар ма, дүздеги бар ма... Жөргекке салып сақлағанда таппай ма? Устазымнан пәтия алып қойдым. Барайын!

ЖИГИРМА АЛТЫНШЫ БАП

I

Бәхәр келди. Күн жылымық. Сәске уақыт. Әжинияз үйден шығып, қораға кирди.

Маңлайында алақандай төбели бар сары шубар ғунанға әкесинің жигит ұағындағы ат турманы ала қайыс жүен менен ақ баслы ерди қаңылтақ ертлеп, бесиктей сауырына нағышлы еркеше жауып, есиктей омырауына қос синемент, шашақлы көйлекше кийгизип, кекилин маржанлап моншақлаған жас жорғаның үстінде кетип баратырған қаршыға көзлі, бийдай рең жүзлі, сулыұ жас жигит тауыстай доланып баратыр еди.

Есиги түріулі алты қанат үйдің төрінде отырған Қосыбай ат дүрсилдисине елең етип, есикке қарады. Бекзада тақылетте жасанып баратырған баласына көзі түсти. Муртының ушын шыйырып, хаялына жымыйып қарады.

— Усы балаңнан моллашылық та шықса болар еди. Ана кетип баратырған шәукетине қара?

Нуржамал есикке бурылып:

— Қойыш. Ата сыншыл болады дегенге сен де көз ашық әулийе бола бермей... Айнанайын қулыным! Түфәләм!... Хәмме балам бир төбе, Әжинияз жаным бир төбе!... деп, ана жүрегіннің мийрим толқыны шайпалып кетти.

* * *

Әжинияз ат үстінде түрлі ойға елитип қалғып киятыр. Таллық дәрьясының иши сығасқан сең. Күн ашық. Күннің оттай қыздырған әптабы менен кеше дәрьяны қақпақлап, сиресип жатырған муз бәхәр тасқынынан қашқандай ыдырап тум-тусқа ылағып баратыр. Әжинияздың анаұ күни жасауыллар айдап кеткен маллар есине түсти. Олар да усылай куұғынға түсип, посып еди. Қәне зорлар да усылай посса!...

Ауылға келип ат басын Қалменнің үй жағына бурды.

Үйде Қалмен менен Гүлбий екеуі оңаша отыр екен.

— Кел, кел! — деп, ықлас кеуіли менен мирәт етти. Аман-түуеллик сорасты. Гүлбий чай қайнатыу ушын сыртқа шықты. Екеуі сөйлесип отыр еди.

— Әстапыралла! — деген Гүлбийдің үрейли дауысы шықты.

— Ол не? — деп, Қалмен сыртқа қулағын тосты.

— Қудайдың көп нөкер атлысы киятыр. — Хаял усыны айтты да, қаплығып есик жаққа қолын созды, — болар емес, ушы-қыйыры жоқ... Еркесиз ғой, шығың, көрсеңіз де!...

Майданға шыққан соң Қалмен шети ауылға аралас кирген атлыларды көрди де, Әжиниязды ымлап қораға шақырды.

— Усы бәлелердің көзине түсип не қыламыз. Аулағырақ турып қарайық.

Хийуалылар. Отызлаған атлы. Атланысқа шыққандай бул сапары муздай қарыу асыныпты. Ийinine асынған мылтықтың найзалары желкесинен тесип шыққан сырықтай басларындағы бөркинен бурын шошаңлап киятыр. Ауылға араласқан соң атларды жеделлирек айдады. Гүзге бейим ызғары кетип, орпаң ашқан гүзар жолдың топырағы арғымақ атлардың кетпендей туяғына бурқырап, қойыу шаңға үйлерди көмип таслады. Хәммесинің алдында баслап киятырған Мухаммед Назирди танып, Қалмен менен Әжинияз: «Мынау тағы киятыр ғой!» деп, бир-бирине үрпейисип қарады.

Жасауыллардың киятырғанын биреуден биреу еситип, сыртта шаруасын ислеп жүрген дийқанлар хызметин таслай сала жау киятырғандай үйлерине тығылды.

Ким үйдің жабығынан, ким ергенектен сыртқа сығалап, жасауыллардың келисин тағы бир қорқынысқа жорып тур.

Тек «бизди не қылады» деген бирең-сараң ғаррылар тауықларын кетекке қамап, ийтин байлап жүр.

Жасауыл басы Қалменнің қорасының тусына жетер жетпестен-ақ, ат көтерип қарсы алып шыққан Қулымбет бий менен Есен қазы көринди. Қушақласып көрисип, отауға мирәт етип еди, көнбей арқа жаққа шауып кетти.

— Бул не келиси? Үш-төрт ай болды ғой, келип кеткенине! — Қалменнің жүзи түнерип, Әжиниязға қарады. Ол да ар-сары еди.

— Қайдем!... «Қайта шапқан жаў жаман, қайтып келген қыз жаман!» — деген емес пе? Маңлайдан көре береміз дә. Елдің бәрін қырып кетер дейсең бе. Ханға жа пуқара керек ғой... — деп, Әжинияз Қалменнің де, өзинің де кеуилине хай бергени болмаса, иштен иренжип тұр.

Екеуі қорадан шығып тағы үйге кирди. Сол ўақытта жалпақ бетли Жәменей есиктен геўгимдей болып түнерип кирип келди. Отырар отырмастан Қалменди дәлбек етті.

— Қалмен палұан, ал гүресетуғын болсаң Хийўалы көп палұан келди. Сазлана бер!

Қалмен де үлкен көзлерин бежирейтип қарап:

— Заман күшлиники, жыққандики болса, оларға екеуимиз-ақ дадымал айтар едик-аў. Ана бир шошайған мылтықлары бар ғой!... деп, жымыйып қойды.

Әжинияз Қалменнің үйінде қонып, Ханзада менен тағы бир ушырасарман деп, келип еди. Жасаўылларды көрген соң, неден екени белгисиз жигиттің көкирегі қапылығын әлде неден қәўестерлене берди. Қоныўға хошы, отырып тақаты болмады, үй жағына қарап алаңлайды. Кеуилине жасаўыллар өз үйине топылып атырғандай, әкесин айдап баратырғандай сезилди. Оның үстине жаңа Қалменнен: «Кудияр онлаған күнликте Хийўаға кетипти. Сол гөжени төкпесе болар еди» деп, еситкен суўық хабары тағы қаўлықтырды.

Қалмен да ана күнги жәнжелди есине түсирип, қәўестерленип отыр. Сонда да хаялының алдында сыр бермей, Әжиниязға бурылып:

— Неге тақатсызланып отырсаң иним?—деди.

— Үй жакқа қайтажақпан, аға. Кишем де аз ғана жұмысым бар. Руксат ет! — деди, Әжинияз түси бозарып.

— Бар, қәйиниди шығарып сал! — деди Қалмен Гүлбийге тигилип.

Әжинияз жеңгеси менен далаға шыққан соң атын жетекке алып, дәрья бойына қарай жүрди. Хийўаға баратуғынын айтқан жоқ. Ханзадаға Қурбанәлийдің сөз салғанын. әке-шешелери мақулласқанын айтып:

— Ол бәледен қутылыўдың илажы қалай? — деп шағынды. Гүлбий сам-саз болып ойланып қалды. Азғанадан кейин тапқан болды.

— Сениң әкеңнің де абыройы жаман емес. Қыз сенликпен деп отыр. Екеуіңіздің кеулиңиз жарасты... Неге уўайым жейсең, сениң де әке-шешен қуда түсип, алдынан өтсин. Әбден көнбесе, ығбал талайыңнан көрерсең! — деп, гәпті писирип қалды. Әжинияз қызға арнап қосық пенен жазған сәлем хатын «тапсыр» деп, жеңгесине берди. Айрылысқан соң, жас жигит атланайын деп жүўенге асылды да, усы аўылда бир қымбатлы заты умыт қалғандай зәңгиден аяғын тартып алды. Иркилип тура бериўге сылтаў керек. Ат суўғарған киси болып дәрьяның жағасында ет писиримдей тағы иркилип қалды. Қаршығадай жалтақлап қыздың үй жағына қарай береді. Гүл жүзин тағы бир көрсе... Айтылмаған гәп, танысып биліспеген еле жағдай көп. Таўланып еселип дәрт маўқы басылмағандай жас жигиттің көзлери жолда интизар.

Бирақ, оның жағада усылай телмирип тұрғанын қыз қайдан билсин?!... Сабыр тақаты, шыдамы таўысылып, енди турыўды әнтеклик көрген жигит илажсыз атқа минди. Сонда да аўылдың қарасы семгенше аттың орта жүриси менен изине жалтаң-жалтаң қарай-қарай кетти...

Адамның өз қылўасына артынан өзинің өкиниши де бар ғой! Әжинияз үйине келип аттан түсип отаўға киргени де сол, кеуилине әлде қандай бир ой пайда болды. Дизе бүгип, отырғысы келмеді. Жүрегі қабызына сыймай туўлап, хәўлиргендей бир бийжағдай сезим баланың тынышын ала берди.

Қамшыны керегениң басына қыстырып, үйден сыртқа шықты. Жүрегинің қысылғанын ат қағып, тершигеннен көрди де, арқа жакқа қарай бәхәрдің салқын самалына қарсы жүрди.

Тап сол мезгилде әжеп тәўир шуўласқан бир даўыс еситилди. Токтап, қулағын салды. Әлде кимнің сыңсып зарланған ашшы сесті келеді. Зарлы даўыс Есенгелдинің көшесинде. «Әлде ким қайтыс болды ма екен?» — деп, бала даўыс шыққан жакқа қарай бурылды.

Есенгелдинин үйіне жақынлай берген уақытта Әжинияздың көзі екі жасауылдың алдында киятырған Ерназарға түсті. «Ұақ» деп, қатып қалшылып тұрды да қалды. Астыңғы ернин айқара тислеп, өкиніп, басын шайқап тұр!...

Ерназарға Есенгелдинин үйінің бала-шағалары ере шықты. Ғарры да, Турым да көрінбейді. Бір жаққа кетпесе олар үйде тақаты шыдап отырыуы мүмкін емес. «Көтерілетуғын несийбеге усындай күн қолай келиуіне кара!» деп, гүбірледі ишинен Әжинияз.

Ерназар изинен қалмай айтынып жылап киятырған анасына тәселле айтып киятыр:

— Хаққа сыйын апа! Әжелім жетсе әкем Мыржықтан артықпан ба? Жүримім болса, оттың ишинен де тири қаларман!...

Ерназардың қалың қабағының түклері тикирейіп, ала көзлері ғазап хәм хәсирет шеринен шатнап кетті. Қәхәрленіп сөйлеп тұр.

— Көз жасыңды төгіп, кимнен рехім сорап тұрсаң. Мыржық пенен Бегистин Ерназарын өлтирген менен Хийуа ханы халықтың Ерназарын курта алмас! Әжелім жетпесе маған дар не қылады. Құдайда дөрете салып, өлтире қойыу ушын, жаратпаған шығар. Ұмитиуар, тилеклес бол! Жылап, Батыр туқымның әруағын қашырма! Қала бер! — деп, алға екі-үш адым атты да, тағы бурылып: — Атам рийза болсын! — деди.

Ерназарды үйінен айдап шыққан бес жасауыл еді. Ауыл үйлері биреу-биреуден еситіп, жууыра шыға берді. Бәрі де хошласып, еріп киятыр. Бағанағы төрт-бес бала-шаға кем-кем көбейіп, үлкен жыйынға айланды. Усыны көріп сескенді ме, жасауыллардың биреуі: «Жоғалың!» деп, мылтықты адамлардың үстинен көшіріп жиберді. Халық буннанда тайсалажак емес еді.

Мылтық дауысы шығыудан ауылдың хәр кууысында жасырынып тұрған онлаған атлы нөкер жердің астынан шыққандай шапқыласып келе қалды. Ерназарды қоршап, адамларға мылтықтың ауызын қаратты. Аламан енді сийрексий баслады. Сол уақытта: «Ерназар!» — деп, сүренлеген Әжинияздың дауысы заңқ етті.

— Ел ғафылда қалды!... Тилеклеспиз, аға!

Бұл сөзге Ерназар:

— Хош халқым! — деп, жууап кайтарды да, қыстастырып тұрған жасауыллардың алдында ауданлап жүріп кетті. Жасауыллар менен қосыла кетіп баратырған Қутлымуратты Әжинияз көзі шалып қалды.

Халық ауылдың ортасында тобын бузбай мәсләхәт курып турып қалды. Әзберген Әжинияздың қапталына келді:

— Сен азаниан бери қай жақта болдың?

— «Бийдин» ауылында бир шаруам бар еді.

— Сонда жасауылларды көрмедің бе? Алды менен сол ауылға келген ғой. Неге хабар бермедің?!...

Бағана жасауыллар келген уақытта ауылға шауып келип, Ерназарға «тайсал» деп бир хабар сездире алмағанына Әжинияз үйіне келген уақытта-ақ өкинген еді!... Әзбергеннің сөзі пушайман дәртин тағы да қоздырып жиберді. Әзбергеннің пикирине қосылмай Пирим Әжиниязға болысты.

— Бұл заңғарлардың қайта оралып, Ерназарды алып кететуғынын ким билсин!

Әзберген оған шекелеп қарады.

— Қарыу жыйнап қайта келгени, «Ерназарды аламан, елинди шабаман!» дегени емес пе?

— Бий атам көрінбейді ғой? — деди, Әжинияз. Есенгелдини усылай айтатуғын еді.

— Кеше аржакка кеткен екен ғой.

— турым аға да ма?

— Бәрі.

Әлле кимлерди қасына шақырған Қосыбайдың дауысы шықты. Булар да сол жаққа бурылды.

Қосыбай екі жигитти Есенгелдиге сууыт хабарға жиберіп атыр екен.

ЖИГИРМА ЖЕТИНШИ БАП

1

Кусбеги Халмурат байдың отауына келип түсти.

Жасауыллар келиуден үш мың үйли Бозатаудың «Қыят», «Ашамайлы», «Сақыұ», «Балғалы», «Ырғаклы» ауылларына шабарманлар кетти. Байдың үйіне руў бийлери, көше аксақаллары изли—изинен сүңгип кирип тур.

Жасауыл басы, кусбеги мухаммед Нәзирдің бул келисте байдың үйіне түсіуін хәр ким хәр түрлі жорып атыр. Еки қапталында еки жасауыл. Отаудың ишкери хәм сырткары есигінде турған жасауыллардың қолларында жаркылдаған семсер қылыш. Қалған қураллы жасауыллар узақтан, жақынан отауды қорып жүр.

Отау толы үлкен—киши бийлер. Мухаммед Нәзир кусбеги қарасур жүзин қажар менен түтендирип, қәуметин шыйрақ ушлап, қоқырайып отыр. Кусбеги келиуден Құлымбет пенен Есен қазыны да усы жерге алдырды. Құлымбет өз үйінен атлап кеткенге үлкен қорқынышта. Әсиресе кусбегиниң жүзи суўық. Бий менен онша хошы жоқ.

Бийден гөри Халмурат байға жыллы жүз бенен қарайды. Халмурат та усыны сезип, аяғын жеңил басып, хызметине пәйик болып жүр.

Қутлымурат үлкен бир ис питкерип келгендей қоқырайып азаннан бери ат үстинен түспей жүр. Хәр руўдың кәтқудаларын шақырып емес, ал хәмир менен отауға куўып айлап келип, киргизип тур.

Бийлер, кәтқудалар толық жыйналып болған соң, Мухаммед Нәзир қылышын алдына кесе қойып:

— Құлымбет бий! — деди, дауысын көтерип

— Ләббай тақсыр! — деди, бий жалт қарап.

— Құлымбет бий, сиз бүгиннен баслап бийликтен түстиниз. Ханға хадал хызмет етпедiniz. Буған себепкер өзiniz болдыңыз. Хәзирети ханымызға гүнәкар болдыңыз. Хәзирети ханымызға гүнәкар Айдос бийдің туқымы Ерназарды баяғы

келгенде «бир жетим еди» шалғай жауып жасырып қалдыңыз. Тентегиңе таяқ силтетип, жасауыллардың намысын қорладыңыз. Екинши гүнаңыз: хан салғыртын жыйнап болған уақытта жарлы—гедейлеринди қутыртып, жасауыллар отырған отауға топылыс еткиздиниз. Сонлықтан хан жарлығы бойынша бийликтен түстиниз.

Құлымбетнің көзлери шарасына сыймай шертилип, маңлайынан суўық тер бурқ етти.

— Жала тақсыр! — деп, қалтырап.

— Болды. Гәп кесилди. Хан еки сөйлемейди,—деп, кусбеги руў бийлерине бурылды. — Хәзирети ханымыздың екинши жарлығы: Патшалыққа Иран қызыл басы сауаш баслады. Таллық уалаятынан бес жүз нөкер бересиз. Бес жүзликке бес жүз ат хәм жау жарак төлейсиз.

Салғыртты ел көтерсе, нөкер бериу шығынының ярымы ел бийлеушилердің илйнына түсетугынын сезип, хәмелдарлардың ишлери ғым етти.

— Тақсыр! Арзым бар! — деди Өтепберген, — хан хәзирети ағзам қарақалпақлардан нөкер алмайман деп уәде етти деген не сөз?

— Ха, туўры! Бес жүз нөкердің қунын төлесениз, хәзиретимиз таллықтың балықшы халқына хәуес емес. Хийуаға нөкер боламан — деп күнде жүз саяқ келеди. Лийкин ат, жарак қарыуын сиз төлейсиз. Сизге «қыят» ауылына жүз нөкер. Хош, нөкер бересиз, хош еки мың тиллә төлейсиз. Қол астындағы шаңыраққа бөлип, таң ертең таяр етесиз.

Өтепберген тунжырап жерге қарады. Есик бетте саққа жүгинип, сарсылып отырған Қосыбай басын көтерди.

— Тақсыр! Төлеуге кеширмеси жоқ шаңырақлар қәйтеди. Хадалға бир шақлы малы жоқ кәмбағаллар қәйтеди?

— Қысқа базарға неше күн қалды? — деп Нәзир Қосыбайға жекиринип қарсы сорау берди.

— Еки күн...

— Кеширмеси көтермесе шаңырағын көтерип Қоңырат базарына сал. Нөкер болып, қан төксин яки бес қанат үйінен кешсин... Егер пул болар мүлки болмаса, хан хәзиретимиздің

тағы бір жарлығы бар. Патшалық шәхәр Хийұаны сыртқы жаудан сақтау үшін үлкен дийәл салынады. Бір ай мүддетке және бес жүз белдар бересіз. Олардың да бір айлық аўқат азығы елдің мойнында. Белдар пуқарасын хәр бір бийдің өзі қолынан тапсыруы лазым.

Қусбеги Құлымбетке қыйтар көзин бурып:

— Былтыр малының шақына асылып, жылаған бираз пуқараны салғырттан азат етип едик... Сизде солардың дизими бар. Мына бийлерге атма-ат оқып, көширип бер.

Бий гибиртиклеп, маўыты сымының кисесине қолын сукты. Төрт бүклеўли қағазды алып, оқый баслады.

Дизимде өлген қазының қунын төлетип алған Ережеп Сарыбай улы... Турым Есенгелди улының атлары шықты. Ережеп қазының қунын алса да, салықтан «азат» етилгеннің қатарына оны да тиркеп кетипти. Ал Турымды Ерназарды азат еткени үшін дизимге жазыпты.

— Мине, усы исми-заты аталғанлар, — деди қусбеги, — белдарға бас болып барсын.

«Шылымкештиң хәм иши жанады хәм пулы жанады» дегендей, сөйтип Ережеп те хәм қазынан айрылып хәм даўласып қотыр ешки алғаны үшін Хийұаның қазыұына тиркелди.

— «Ал, қыйыұын келтирген жоқ па» дегендей, Өтепберген көзиниң асты менен жымыйып Қосыбайға қарады.

— Хәзирети Султан Мәдемин ханымыздың үшінши жарлығы, — деди қусбеги — Таллық бийлиги Халмурат байға берилди. Құлымбет бийликтен түсип, Халмурат бий болды. Мине, жарлық...

Бай орнынан ушып турып, қол қаўсырып қусбегиниң аяғына жығылды. Оның бул тәжими бийликке емес, гүнәкар кисиге усар еди. Үйде отырғанлардың биразы өрси көрип, намысын төгіп турған байды әжиұалап иштен күлди.

— Хәзирети патша ағзамның хәрне хызметине — деди, Халмурат — бес ўақытлы парыз намазға турғандай таярман! Ийман исламнан соңғы соңғы қудадан тилегим Мәдемин султан патшаның хызметине садық болыў. Рахмет! — деп, жарамсақланып турды.

— Үй толы адамның байдың жаңа хызмет дәрежесине қутлы болсын айтқан ғаўырлысы әдеўир ўақытқа шекем басылмай турды.

— Қәне, бийлер!—деди, Мухаммед Нәзир қусбеги, — алым салыққа кирисиң! Белдарларды таярлаң! Патша ағзамның хәмирине ким қарсы шықса... — қусбеги көзин алартып, жүзин кубартты, — дар арқаны — өлим қурығы мойнына түсетуғынын айтың!...

2

Бийлер қымсынып-қымырылып, жорғалап отаудан шықты. Үйде жасаўыллар менен Халмурат бай ғана оңаша қалды. Қусбеги байға дәреже әкелиў үшін хан хәзиретлерине еткен хызметин, Құлымбеттен бийликти қалай алғанын, хан алдындағы абыройын мақтап, бираз әңгиме етті. Бай қусбегиниң хәр гәпиниң бәндиргисинде — тыныспасында кубылып, қыпылықлап, бет-аўызы түрли муқамда кубылып, шыбынлаған жылқыдай бөксеси тыныспасыз былғаңлап турды.

— Енди бір гәп бар! — деди, қусбеги — бул бийлерден купия тәнха үлкен бийлерге ғана айтылатуғын сыр. Хәзирети ханымыз үш тәрәпке алағада. Орыслар мусылман ўәлаятына, ислам журтына атланыс баслады. Орыс ләшкери «Ақ мешитти» Қоқан ханлығынан басып алды. Хәзир сол жерге қаласын салып атыр.

Бай селк етип, басын көтерди:

— Алла сакласын. Мына жерге келип қалыпты ғой!...

— Аўа, патша хәзирет сизиң халыққа, қарақалпаққа исенбейди. Бул халық өжет, тентек халық. Өлимнен, жанынан қорықпайды. Қоқан ханы, — патша ағзамның геллесин шаўып, Хорезмге қашқан бул халықтан сиз де, биз де жақсылық күтпесек керек. Хан хәзирет — мен усы жаққа шығар да, былай деп еди. «Бу халық әзелден орысқа жакын отырды ма, я ата бабасы ғайры динге шокынды ма, билмедим, орысқа тәбия халық. Минез дәстүри де орысқа мегзес. Қазақ ханы Абилхайыр буларды тегин шапқан жоқ. Түркстанда отырғанда орыстың Петр деген патшасына барып, «отыз мың үйди қол астыңа ал!»

— деп, усы каракалпактың бийлери ўәкиллик берген. Бул, — Қоқан қол астында тұрған ўақты екен. Ал соннан соң Маман деген бий шығып, Петр өлген соң, орнына патша болған қызы Елизаўета (Елизавета) ның сарайына онлаған елши жиберген. Буны Абилхайыр еситип, патшаға — орысқа ант берип киятырған адамларды өлтирип, жарлығын қолға түсирген. Өне гәп сондай!... Мине, сол каракалпақлар бизиң қол астымызға келди. Абайлы бол!

— Хәмме хан болмайды. Хан тегин болмайды. Ханды кудай сақлайды. Қараны ханы жарылқайды. Ханға қарсы шығыў кудайға қарсы балта ылақтырыў деген сөз...

— Бул халық бул жерге келген соң да тыныш отырды ма? Мәдирейим хан заманында Төремурат суўпы деген каракалпак жәнжел шығарып, ханға қарсы көтерилди. Айдос бий Аллакул ханға жаманлық етті. Бул жылқы минезлес халық қурық пенен ушлап, қамшы менен жумсайсаң!...

— Бағана сизге хан хәзирет үш тәрәпке алағанда деген едим; — деди, қусбеги гәпин даўам етип, — биринши алағадасы усы. Орыслар... Орыс пенен халқың астыртын тил жүргизип жүрмесин. Хәр ўақытта иштен тил бириктирген жаў ел алады. Орыслардың төбеси көринсе, каракалпақлар Хийўаны таслап, сатып кететуғынына мен кепилмен!... Бул халық динине берик емес. «Ийман, ислам — тоқлықта!» деген булардың бир нақылы да бар. Қайсы хан жақса, соған кете береді. Екинши алағадасы, — инглиз (Англичан) шақынан пуў алып, Түркмен-яўмытлар көтерілип атыр. Олар түркменлерди геўкеўлеп орыстан бурын журтты алажақ. Булар менен де каракалпак тил бириктирип кетиў қәўпи бар. Усы жағына да муқият бол!... үшінши алағадасы, — Қызыл бас, иранлылар. Ол патшалық та, бизиң патшалық та, — еки жағы ләшкер топлап, саўашқа күтинип атыр... Патшалықтың хәзирги хабары усындай. Сизге рәсмий түрде үлкен дәреже бергендеги үмит, хан хәзиретимиздин сизге буйрығы хәм сәлеми: Халықты темир пәнжеде қатты услаў керек. Хәр қандай топалаңның алдын алыўыңыз лазым. Төбелес — саўаш бир шаппаттан басланады. Арқанды селпи уласаң, томар қағады. Қамысты бос уласаң, қолыңды қияды.

Заманның ағымы хәр түрге дөнип баратыр... Биз мына Ерназар каракалпакты Хийўаға алып баратырғанымыз, — бул батыр туқым, тентек әўлад. Бузықлық, жаманлық «ала көзден» шығады. Ендиги қалған көзлерди сиз қадағалап, хабар етип турасыз. Яқшы хызмет етсеңиз, Қоңырат хәкимлигинде алып беремиз!...

— Қуллық! — Бай саққа жүгинген пишинде еки қолын куўсырды.

— Хәзир үш ағаш табың! Аўылдың ортасындағы майданға дар курамыз. Бул бийлерге сиясат, пуқараға абай болады... Тез алым салықты жыйнап, азанда бизди атландырың!

— Әжеп тақсыр, әжеп! Хәрне хызметинизге биз садықпыз! Хан хәзирети ағзамның. Уллы патшаның жақсылығын не менен өтесек екен?

Бай ойланып, отаўдың дәскесин көзи менен бир шолып өтті. — Патшалық малға, атқа, мүтәж емес ғой. Бир мың тиллә берейин! Мениң тилегим: Ерназардың тәрийпин еситтиң ғой. Буны патшалық темир торда усламаса, бул жердің қамалын бузып кетти. Оның бабалары бизлерге де көп жәбир берген. Зинданда ширисин, сол кәфир!... Қәне, тынығып дем алың, — деп бай сыртқа шықты.

3

Жасаўыллар келген күннің ертеңине тал түсте Өтепберген менен Қосыбай қусбегиге арыз етиў ушын Халмурат бийдин үйине қарай киятыр. Өтепберген «қыятлардың», Қосыбай — «сақыўлардың» қатқудасы. Өтепберген менен Әўез байдың арасында көптен бери суў даўы бар. Өтепбергеннің жери аяқта, Әўездің жери сағада. Әўез жаз болса, өзи қанғанша, Өтепбергенге суў аўыстырмайды. Бүгинги «нөкер» салықта Өтепберген Әўез байға қыр көрсетип қалажақ.

— Халмурат бай Қулымбет бийге бундай пәнт бермес, — деди, Өтепберген Қосыбайға мақуллап.

Қосыбай шоқ сақалын сыйпап, қабағын шытты.

— Мал менен дүнья нени кеспейди. Оның үстине Ерназарды ушлап берди. Жетимди жылатқан менен Халмурат та оңбас. Ақыбети болсын, сабыр ет.

— Сениң усы «сабыр етиң» қалмайды... Балаңды Хийўаға жиберсең бе? Ишли-тыслы сөйлесип турайық.

— Жиберемен... Қәйдем, тентеклеў.

— Тентек емес. Балаң ойлы. Анаў күни сөйлестим.

Отаўға Өтепберген менен Қосыбай кирип еди, Әўез бай қусбегиге қашшан келип, арыз айтып отыр екен.

— Мына Өтепберген алым-салықты шаңыраққа бөлмей, байға байдай, жарлыға жарлыдай бөлемен дейди. — Әўез бай қусбегиге шағынып сөйледі. — Хаў, тақсыр-аў! Бай қылған да, жарлы қылған да бир қудай емес пе? Мен хеш гедейдиң сыйырын зорлап, атын тартып алғаным жоқ ғой!... Олар да бай болсын. Қолынан келсе... Бул хәммеизди қара табан жарлы қылажақ. Бул салық тек байлар ушын емес шығар, — барлық аўылға келген шығар...

— Бүйтип гедейлерди қутырта бермеў керек, — саққа жүгинип отырған Мәдемин төмен қарап гүңк етті. — Хәмме бай болса... Хәй, Өтепберген, сениң егининди ким орады, малыңды ким бағады, отыныңды ким шабады? Еркелетпе гедейлерди... Сен аяп оларды бай қыла алмайсаң! Қудайға жыласын! Көп болғанда бес сыйырыңды бес гедейге бүгин берерсең, ал ертең уймаға батып өлсе, арғы күни неңди бересең. Өзин де жарлы боларсаң!

— Қәне, сен сөйле! — Қусбеги шаншылған узын кирпиклерин Өтепбергеннің өңменине қадады.

— Мен сөйлесем, тақсыр, мен булардай шоласқан бай емеспен. Орта қурғын хожалықпан. Белдарға баратуғын, — гедейлер, байлар бел теппейди. Оны өзиниз билесиз, үш жүз сыйыры, мың жылқысы бар байлар жалғыз қара ешкиси бар пуқара менен қалай тең болады. Айырым қуўатлы хожалықлар көтериўи керек. Он сыйырдан бир сыйыр шығарсын. Мен өзим елиў сыйырдан бес сыйыр беремен. Мына Әўездиң еки жүз сыйыры бар, жигирма сыйыр берсин, елиў жылқы берсин. Қалғанын шаңыраққа бөлемиз. Онда да шаңырақтың шаңырағы бар. Қарақалпақ төрт керегени қаластырып, басын шошайтса, «шаңырақ» дей береді, тақсыр. Қәне ана Ережеп те шаңырақ.

Өтемурат та шаңырақ, неси бар?! Олардың өзін белдарға айдамасаң, — не шығады? Мениң бийлигим сол! Өтирик болса, мына Қосыбай айтсын!

— Болдыңыз ба? — деди, Қусбеги көзин алартып. — Бай менен бийдің қолында дүнья болса, патшалық тарығып баратырса, түбинде ала береді. Ана кисі дурыс айтады. Өйтип гедейлерди өшиктирме! Хәмме бай болса, ким малай болады. Шерғазы ханның минарын, бай болса, бес мың кул салар ма еди? Жубы жетип, жармасы қойыў болса, ким есигинде жүреді? Ақылсыз!... Гедейди өзине жаў қылып отырған бул қандай бай! Халмуратқа бурылып, хәмир етті, — бул еле хәкки адам ғой. Хийўаны патшалықты көрмеген, шөлде еркін өскен адам екен. Өзин жазың бир белдар етип, Хийўаның арбасын айдатып көрейик!...

Халмурат бий басын ийип:

— Куллық — деди де, Халмурат белдардан гөри Өтепбергеннің малын тәўир көрди. — Тақсыр, мен тилеймен, билмей, лебиз қашып кетти, ойланбай атып салды. Өзи адыр бай еди. Әфиўлик сораيمان. Хәй Әўез бармағыңды бүге берме, жора! Ханның атланысына бес-алты тыршаңқыңды қый! Басқа байларға көзаба болсын. Бузықбасы болма! Қәне, шаңыраққа бөле бериң! Қамыс жаға ма, — түтинин төлесин, мөлдек салды ма, — үсирин төлесин, малдан закат... Патшамыздың атланыс сапары ушын аша туяқ бермеген шаңырақ қалмасын. Гәп питти. Турың қәне!...

ЖИГИРМА СЕГИЗИНШИ БАП

1

Қосыбайдың үйі. Төрде Есенгелди, оннан тете Қосыбай отыр. Әжинияз жапсарда. Қолында — Мақтумқулы. Ол, Елмурат ахуннан соңғы, екінші устазы.

Есенгелди жасауыллардың хабарын еситип, аўылға суўыт қайтышты.

«Енди ғәним өтпес» деп жасауылларға бармапты. Оны Қосыбай да мақуллады. Есенгелди саққа жүгинип, ошаққа тигилип отыр.

— Қулымбет қолдаулымыз тәуір еді ғой, — деди ғарры, — Хийұаға мал берсе де, жан берген жоқ еді... Бопсамызды айтатуғын едик.

— «Ақ орыстың қасында қара орысты әкем дерсең!» деген, — Қосыбай ызалы күлді.

— Шырағым, жау бұрын арысландай алыстан айбарақ урып келетуғын еді, енди түлки болып, тыңтыңлап, қасқыр болып қууысында жатып шабатуғын болыпты. Бизди хийұалылар алдап соқты. Ерназардан айрылды. Турым сүйеу еді, оны да белдарға жазыпты... — деп ғарры муңын шағып, сырнағып отырды, — хан сырымызды алды... Енди биз де усылды өзгертпесек болмайды. Түлкини қасқыр болсаң аласаң!...

— Ерназарды қайтер екен? — деди Қосыбай.

— Ерназардың әкеси Мыржықтың хәм Бегистің Хийұада хәмелдар яр-дослары бар. Хат жаздым. Олар баланы өлтиртпейди. Оннан кейін Турымға: «арыз айтып ханға кир!» деп, болажақ әңгимелерди де қулағына куйдым. Үшінши бир дәме, ол — халық. Не деген менен хан бизди ғайры журт деп санайды. Сонлықтан қолайын тапса аямайды, таппаса айбынады.

— Усыл, хийлени өзгерткенде қайтемиз? — деди Қосыбай. Ғарры қапталда отырған Әжинияға жалт қарап:

— Китабыңды жыйнап жақын отыр. Әңгимеге қулақ сал. Ендигинің бийи — сизлер, — деди.

Әжинияз ғаррының қасына келді.

— Мениң айтайын дегеним, бүгин-ертең болатуғын ис емес. Келешектің бир кеңеси ғой. Сонда да ишимдеги шеримди айтып кетким келеди, — деди де ой толқынына тербетилип, ишинен хәсиретли ыңылдап алды, хан қызыл бас журтына урысқа таярланып отырған болса керек, соның ақыбетин күте турайық... «Қырқ жыл байлық, қырқ жыл жарлылық жоқ» деген. Заман жақын арада бир шайпалмас па екен? «Ханды

қудай қарғаса, пуқарасы менен қас болады... Елдің көз жасы бийкар аға берер ме екен? — Ғарры усы сөзди айтып, гәпти бир түйіп таслады да, ендиги ойын айтыуға әлле неден тартынғандай, үмитсизлик хәм сары уұайымлық кейипке түсті. Тоқсан жолдың торабына тирелип дағдырған кисидей иштеги пикирин екшеп өлшеп нәзерин көтерди. Мен көп жасап, көпти де көрдим, көп шешенлер менен отырып, өткеннен көп те еситтим. Адам қартайып, шөккен соң бир төбеге шығып, өткенди, кеткенди, питкенди, шала қалғанды ақыл тәрезесине салып көрсе, «қайтадан жасартса енди пысық болар едим» деген әрман пайда болады екен!... Сонлықтан көп жасағанды мәстан дейтуғын болса керек... Жалғыз жайылған қой — бөринің жеми... Қарақалпақ шашау жүрип хеш опа көрген жоқ. Қайсы ханның қол астына барса да, жегени баяғы таяқ, көргени баяғы қорлық еді. Хорезмге келгенде, мынау Хийұаның қутырысы!... Сонлықтан үлкен патшалықтың етегине асылып, отыра қойған жөн! Бирақ оған қол жете ме?... Жеткен менен мына бийлер, хәкимлер жетегіңе ере ме?... Булар алыстағыны арбалы жыйнағанша, жақындағыны дорбаға салып қайтқаны жақсы!... Әттең,... Мамай бийим-ай!... Елди бир үлкен кәрұанның жетегіне баслаған екен дә, әттең әрманына жете алмай кеткен екен!... Ғарры тағы толғанып, алысқа ой жууырттып, қалғып қалды.

— Ол қайсы патша, бий аға? — Қосыбай шыдамсызланып сорады.

— Ол...Ол мына үлкен орыс журты. Орыс патшалығы ғой!... Ата-бабаның Түркстанда отырғанда еки мәртебе Петрбор сарайына барғанын еситкениң жоқ па еді? Қайда тууылып жүрсең өзін?

— Хе-е, еситтим, еситтим, бий аға!... Қосыбай жүйрик ойлы, сыпайы кәтқуданың алдында серсизлик билдиргеніне қыпылықлап қалды.

— Ол ғайры дин емес пе?

— Ғайры дин. Бирақ олар да қудайдың бендеси. Қудай жаратты. Аспаннан түскен төрт китаптың биреуі соларға тийисли. Пайғамбары Ийса... Ийсаға табынады. Биз Мұхаммедке

табынамыз. Жөхид деген тағы бир журт бар. Олар Дәуид пайғамбарға табынады. Биз Мәкке-Мәдийнеге жүгинип, намаз оқыймыз.

— Ең әзел дүнья жаратылғанда, — деди ғарры, — хәмме халықты бендем деп кудай тең дәретти. Тек соңынан ғана хәр ким динге айрылып, мусылман, кәфир болды.

Ғаррының қыйқашын келтирип сөйлеген әңгимесине, әсиресе орыс дини туұралы айтқан дәлийлине таң қалып, таңырқанып отырған Қосыбай баласы Әжинияз бенен қосыла жымыйып күлди.

Шешен бир тыңлаушыларын әбден елитип қайыл қылуы ушын тағы бир жаңа әңгиме баслады.

— Кешегі өткен келте базар күни Қоңыратқа барып едим. Қутлыбек бийдің үйінде бир оқымысly дәрүйш көрдим. Мал дүньядан безип ғайры журттан бир журтка қәлендер болып келипти.

Қутлыбек бий жаңағы дәрүйш пенен әңгимелессин деп мени үйине шақыртқан екен, үшеуимиз оңаша отырдық.

Дәслеп мен оны: «Көп дийұананың бири шығар»... деп менсинбеп едим, жақ, данышпан адам екен. Жети журттың тилин биледи. Көрмеген ели жоқ. Стамбул жақтан келсе керек. «Хасылым түрк» дейди.

Түрк журтынан шығып Мәкке-Мәдийнаны зиярат еткен. Арабстанда, Ауғанстанда, Самарқандта, Бухарада болып, Хийұаға өткен. Илимди суұдай ишкен. Көп елди гезген адам екен. Бермаған қара, есинде болсын, заманның қаяққа ауып баратырғанын хәммеден бурын кәрұан менен қәлендер биледи. Олар бир жылда жети журттың үстинен өтеди.

Қутлыбек мени оңаша алып:

— Мен қәлендердің еки жеринен сезиклендим. Биринши — пишини менен түси түркке усамайды. Екинши — бизиң журттың егжей-тегжейин қалдырмай сорайды. Соған қарап, орыс патшалығынан келген жансыз ба деп пәмлеймен... деди. Мен оған қой дедим.

Қосыбай да, Әжинияз да, ғаррының бетине тигилди.

— Шырайы қандай? — деди Қосыбай.

— Шырайы сары. Көзи көк. Сақалы, мурты қоңыр, узин бойлы. Зон мурын. Еңсели, жоталы, шымыр киси. Басында бөрик. Үстинде қара мауыты шапан. Аяғында етик. Тек көзине қарап серлемесен, мусылманнан айырмасы жоқ. Түркшелеп хәм өзбекшелеп сөйлейди.

— Жансыз болса, жансыз-ақ болсын, — деп ғарры дауысын қәхәрли шығарды. — Мына Хийұаның залым патшаларынан «аузы түкли» орыс жақсы!...

— Әстерек! — деди Қосыбай.

Ғарры жеделин басып, гәпин дауам етти:

— Мамай бийдің әңгимесин айтып бердим. Оннан соң Түркстаннан қалай келгенимизди айттым. Ең ақырында кешегі Айдостың сауашын әңгиме етип едим, Хийұаға ғазабын тигип, бир қарақалпақтай қыйналып қалды.

— Аты ким екен? — деди қәлендерге ықласы кетип.

— Аты ма? «атым Махмуд Рийшад хажы» дейди... Хийұаның қысымын еситкен соң, ол былай деп ақыл берди:

— Мен Мәкке-Мәдийнадан бери қарай журттың бәрин саяхат етип киятырған — хажыман. Сизиң журт шашау отырған халық. Анау түрк, ауған я ирандай тутас мәмлекет емес. Сонлықтан бул журтты жау тез алады... — деп, бираз ойланып турды да, — усы журтты, биринен-бири бурын аламан деп еки «арыслан киятыр». Оның бири, — орыс, екиншиси, — англиз деди. Сизлерге, — бурынғы бабаларыңыздың ықласлы болған журты — орыс патшасы қолайлы болыр. Инглизлер келип қалмастан бурын, тез бир ойласыққа келиуиңиз керек.

— Елестирмесен, — ұғтайы бир гүрриң ақыл жууыртсан — ол сөздің жаны бар. Орыстан басқа теңлик алдыұдың жолы қалған жоқ!... Бирақ оған белсенип, шығатуғын ер-азамат, кеңесетуғын кәткуда бар ма?!... — деп ғарры тунжырап көпшикке қыйсайды.

Қосыбай да, Әжинияз да көпти көрген шежире ғаррының сөзине уйып қалып еди, есиктің алдына келген ат дүрсилдиси қалғыған қыялларды шайып жиберди.

— Қосыбай бармысаң, шық, хабарлас, сизди салғыртты алып тез жетсин деп Халмурат бий шақырып атыр, — деген хабаршының шаңқ еткен дауысы шықты.

— Қосыбай елең етип, орнынан ынжылып турды. Төрде илдириулі турған бөркі менен қамшысына асылды.

— Кең жазық отырып, гәплесермиз, бий аға! — деп Есенгелдиден рұқсат сорады да, баласына қарап:

— Мына атаң қайтаман десе үйіне шекем атлы апарып сал, балам! — деп үйден асығыс шықты.

Ийбе етип отырған әкесі кеткен соң Әжинияз оңаша үйде шежіре ғаррының қасында өзін бір пәс еркін сезді. Ғаррының қасында отыра бергенін тәуір көрді. Күні мененгі гәпке жигиттің ықласы кетіп, мумдай еріп отыр. Бүгінгі әңгімеден Әжинияз біраз ибрат алып, кеуілі, хәр қыялға алып ушты. Мамай болып Петербор сарайына барсам — деп, хажы болып дүньяны саяхат етсем — деп, жаслық кеуіл талпынып, темир канат қағады. Шежіре ғарры кетпесе екен!... Шежіресін айта берсе екен!...

— Ата, чай қайтанып берейін бе? — баланың қара көзлері ғаррыға жалбарынып сүзілді. Талай жыл ел баскарып, ер азамат жыйынына түскен, сыпайы бий, сыншыл ғарры бағанадан бери үлкен кисидей төрелі сөзге құлақ салып, отырған баланы «тек емессең ғой!» деп иштен сынап алған еді.

— Тағы бирде келермен, шырағым! — деп ғарры Әжинияздың келбет пишинине сығалап қарады. — Хийұаның медресесіне барады деп еситтім бе, сени?

— Аўа, ата.

— Бар, шырағым. Оқы! Илимди қатым ет!... Бірақ бул жақтағы елинди, бизлерди де умытпа! Патшалықта не жаңалық болып атырғанына құлағыңды сала жүр. Хабарлап жүр! — ғарры мүлгіп қалып, гәпти біраз тыныспа етті де, Әжиниязға қарап:

— Сенде тәмем көп. Кеклиден кек куўып жүргениңизден де хабарым бар. Халмурат байдың келинин қашырып, дурыс етипсиз. Енди Құлымбетке тиймей-ақ қойың. Бұрын бір сәри еді. Елді атлап, Хийұаға жағынаман деп еді,

«сарпайын» кийди. Өзі де өкиніп жүр. Мықлы менен беллес, әззиге асылмаң. «Қулан қудыққа куласа, құлағына курбақа үймелейди» болмасын. Өз тентегіне ежесіп, қылышын елине тийіп кетпесін. Хан хийлели жаў. Биринди-бириңе ош етип жығып киятыр. Өйтпесе, бул елге күші жетпейди. — Ғарры тағы ойға батты. — Мен жетпіс жыл жасап, жеті хан заманын көрген халықтың «жырауыман». Елдің муңын, ердің әрманын айтып, мына сизлерге, — соңғыларға жырлап кетежақпан. Таслаң енди балалықты. Асан бабаң он алтысында бийлик айтыпты. Амангелди онсегизинде Асанның қунын алыпты. Хийұаға барып, қатып-семе бер. Дос жыйнай бер. Мен де ғарры жанды қыйнап, Ерназар ушын, ел ушын тағы бир атланарман. Хийұаға баратырып, Қоңыраттағы Махмут-Рийшад хажы менен гәплесіп кет. Узақ жолға биринши сапар барыуың. Дәрүиш узақ жердің ойлы-шуқырын көп биледи.

Есенгелди ұсыны айтты да, орнынан турды. Әжинияз атасы менен ере шығып, қорадан атты әкелді де, ғаррыны мингизіп, өзі еріп кетті.

ЖИГИРМА ТОҒЫЗЫНШЫ БАП

1

Бүгін күннің көзі шықпады. Аспан қап-қара болып, бултласып тур. Ара-тура көлдегі қамыслардың шуұылдаған сесті ғана еситиледи. Мереке-мейліс, отырыспа-жыйын хәм-меси тоқтап, жасауыллар келген соң аұыл тағы құлағына урған танадай жым-жырт болды. Көшеде сет-семир жоқ. Жадырап шыққан күнди хәуес ететугын Әжинияз күннің түнергеніне ол да кеуілсиз.

Әжинияз үйден шығып, атына минди де, «Ханзаданы көріп қайтайын!» деп Қалменнің үй жағына қарай жортып кетті.

Аұылдың шетіне араласып еді, Халмураттың үй бетіндегі үлкен далалықта аспанға көтерілген үш ағашты көрді.

Жасауыллардың келиуі хұрметіне той тамаша өткеріуі ушын бий әткөншек құрғызып атыр екен-аў» — деген ойға кетті.

Көз алдында Ханзада елеследі. Өткөншек қыялына берилді... Ымырт жабылды... Хәйкел өңір моншағы жуыдырлаған қызлар шашпаулары сынғырлаған жөңгелеріне қосылып, өткөншекке киятыр. Бир жағында қыз-келиндер, таранып, өткөншекте бир беткейлеу тұр. Қараңғыда сығалап, көптің арасынан әллемди жойытып, жаудыраған көзлерін жән-жакқа қыялап аударды. Әллем кимге телмиріп, елжиреп қарайды да «ол емес!» деп басын тартып алады. Өткөншекке түсіуге жубайы жоқ. Онысыз мерекенің қызығы жоқ... Минем Әжиниязға көзі түсті. Жүзі кубылып, толқынлаған қара көзлері менен — еркелік пе, назы ма жалт етіп қарады да «өзің кел!» дегендей жылға таслады...

Ауыл жигиттері: «Қонақ келді. Өткөншекке қонақ түссін. Қәне, тегін табың!» деп Әжинияздың қолынан ұсылап, арқанға асылдырды. Жигиттің жүрегі аттай туулап: «Ханзаданы әкелгей де!» деп дүрсілдеп соғып тұр. Ийбе, наз етіп, минем Ханзада киятыр. Жаудырасқан көзлер түйісті, табалдырыққа минген қыз өкшесі жигит өкшесіне тийді, зарығып сағынған екі жүрек қуысты, нурлы сәулеге ашық айғабағардай екі жастың жамалы жарқ етіп ашылды.

* * *

Ұсылай йошып киятырған жигит ауылдың ортасына келгенде дар ағашын көріп, жигери құм болды!...

Дар ағаштың алдында екі сакшы-нөкер тұр. Ағаштың айлана дөгері толған халық. Олардан сыртқары үш киіс отыр. Ортада көкірегін аршылап, белге қатар байлаған, Мұхаммед Нәзір жасауыл басы, оң қапталында Халмурат бий, сол қапталында Есен қазы.

Жасауылдар менен көше бийлер ерсиі-қарсылы жортып, үйлердің жабығын сабалап, ауылды жүндей түтіп жүр. Сыйыр, қой, ешкі жетеклеген пуқаралар Қусбегинің алдына мұнайып келип, зарланып баратыр, жетеклеп келип, екі қолы бос баратыр.

Бир жасауыл Ережеп тентекті айдап әкелді. Дар астына апарды.

— Ханның салығын хәм зақатын неге бермейсің? — деп Қусбеги дар асында екі қолы артына байланған Ережепке дәпинді:

— Ханнан алған қарызым жоқ. Инсан қылып жаратқаны үшін қудайға үсир-питир беріп отырман. Дүньяға шыққанлы байдың бир өгізін майына алып, бир мезгіл қос айдап көргенім жоқ. Туқым алғаным жоқ. Шығыр сорағаным жоқ. Асқатық деп, барғаным жоқ. Мергеншилік пенен тамағымды асырайман. Зақат берер малым жоқ.

— Атланысқа барасаң ба, жоқ па?...

— Қай жакқа атланыс? — Ережеп басын көтеріп, тикке қарады.

— Жаўға атланыс. Иранға атланыс!...

— Жаўдан мен немді қорғайман? — деді Ережеп. — Отырған қамыс қосым Иран келмей-ақ қулайын деп тұр.

— Тасла! — деген Қусбегинің дауысы шығыудан жасауылдар илмек жиптің түйінін Ережептің желкесіне апарып, арқанды мойнына салды.

Қусбеги үшінші, ақырғы хукімді айтыўға ынғайласып тұр. Қусбеги құрды қоршаған жыйынға көз жуыртты. Аламанның жүзінде қара күйе түтенип тұрған жан ашыуының ызасы ғыжлап тұр. Ережептің қуны деп халық тәп қойса!... Хийўа житирим жерде қалды. Аспан менен таласқан айбатлы мунарлар, айбалталы жаллатлар, қалың ләшкерлер жоқ... Қусбеги әллем неден жасқанып, жүрегі шымм етті. Онысын сездіргісі келмей, дауырық салды.

— Белдарға барасаң ба, я өлігінді Хийўаға тийіп апарайын ба?

Қусбегинің жеделі пәсейгенін, биреу «мийрими түсіп киятыр» десе, екіншілері «жан алыушының жолы көп!» деп иштен өзлерінше жорып тұр.

Ережеп ләм-мим. Оның аянар жері жоқ. Жанын алса, изінде қалар аянышлы мийрасы қамыс қосы менен анау күні газының қуны үшін алған жалғыз ешкісіннен өзге несі бар?

Бирақ өлімге ким жанын қыйсын! Ережеп еле де жасауылдан емес, елден дәмели...

Усы уақытта:

— Ей, Ережеп, — деп биреудің сүренлеген дауысы еситилди. Хәмме сол жаққа жалт қарады. Турымның дауысы екен — ғазыңның басын қыйған жасауыл, өзиңнің басыңды аяр бейсең бе? Харам терің қай жерге төгілгенде не, барайық белдарына! ... Мен де бараман... Қайт ырайдан! Мезгилсиз жаныңа эзирейил шақырма. Қак ийекти!... Мезгилсиз жаныңа эзирейил шақырма. Қак ийекти!...

Ережеп сөйлеп турған Турымға көзин бир аударып қарады да:

— Барайын! — деп ийегин қақты.

Ережептің мойнындағы арқанды алды. Қусбеги қылышын көтерип, орнынан ушып турды.

— Бийпарұа жүргенлер тарқасын! Белдарлар азық кийимин арбасына салып, песинде усы далаңға жыйналысн!

Қусбеги, бий, қазы үшеуі әңгімелесип отауға қайтты.

2

Әжинияздың ажары бозаң тартып, Қалменнің үйіне келип аттан түсті.

Үйде Қалмен Гүлбий екеуі ғана екен. Ерли-зайыплы, жигит пенен келиншек әлле нени айтысып, ойласып отыр. Қалмен ер азаматлық етип, Әжиниязға сыр бермей, жыллы жүзин көрсеткиси келсе де, қабағын ашырмай, еки ийнин басып турған бир салмақ бар еди. Гүлбий төмен қарап, сарсылып дағдырады. Ишінде ғыжлап өртенген шоққа дәти шыдамай, ах урып, аузынан ыссы жалын атады. Көз нуры семик. Қабағы катыңқы. Жарқырап туратуғын ажары бүгін геўгим тартқандай, иштеги хәсиреттің гүңгирт бады бетине тепкен.

Жигит бир мүсәўбет барын иштен сезип отыр. Олардың мунайғанына бул да сарсылап бирден жадырап келген ажарын суўытты.

— Бул не, Қәлеке аманлық па? — деди Әжинияз.

— Аманлық ғой! — деп иркилди де — тиришилик болған соң аманлық деймиз ғой... — деп, Қалмен келиншегине көзинин астынан аянышлы қарап, гәпин жалғастырды, — бизге де бир белдар түсипти!... Тауыққа шекем сатып, колдағы барды мына хаялдың қалыңына төледим. Енди еки билектің күшіне исенип, қудай оңарса, талап етермен, қабым дөнге толар, маңлайға ак шашырап, сыйыр саўмасак, ешки саўармыз, ат минбесек, ешек минермиз деп атырғанда: «Хиўаға белдарға барасаң» дейди. Белдар жан алғыш емес. Онысынан қорықпайман. Аманат жаным саў турса, еки-үш адамның хызметин ислеимен. Бирақ мен кетсем мына хаял кимнің есигине телмиреди. Кимнен отын, кимнен нан сорайды. Көп болғанда биреудің күлин алып, кирип жуўар. Онда қандай болды!... Соның уўайымы, қосшым!... Теңгеси барлар тилла берип, белдардан қутылып атыр. Бизде тилла да, пилла да жоқ!...

— Қалмен тунжырап қалды, Әжинияз да есик бетке қарап, бир нокаттан жазбай тигилип ойға батты да, бир азғанадан кейін:

— Неше тиллаға келисетуғын түри бар? — деди.

— Сыпыра бес тилла деп атыр. Төрт тиллаға келиседі ғой. Тилламыз болмаған соң сорап не исимиз бар, — деп Қалмен мұнайым жерге қарады.

Гүлбий басын көтерип күйеуіне:

— Мениң билезигим менен сырғамды ямаса киймешегимди сатсеш! Тилла болса, төлеп қутыл, — деп адасқан күйеуіне ақыл тауып берген кисидей, жаўдырап турған көзлери бирден жалт етти.

Қалмен мыйығын тартып, әстен басын шайқады:

— Сатқанда сол не болады? Базар алыс. Бул ауылда еки тиллаға да алмайды.

— Қойың ол гәпти! — Әжинияз Гүлбийге жаны ашып, ортаға түсті, — бас кийимди, кулак пенен билектің мүлкин сата көрмең! Бул, жаслық естелигиңиз ғой, жеңге... Төрт тилланы мен төлейин, Қәлеке, талабың бир оралған жылы қайтарарсаң!...

Қалмен де, Гүлбий де: «шын айтып отырма» дегендей, аң-таң болып, Әжиниязға көзін телмiрттi.

— Шын айтып отырман, Қәлеке, бийге барып төрт тилла болсын, бес тилла болсын, келсiп қайт. Ақша табыу менен болсын. Бар! — дедi жигит. Гүлбийдiң бетiне жыллы шырай кирдi. Жаңа ғана солып турған ажары менен көз жанары қайта тирилип, жасарып, шешек атып сала бердi. Күлип, еркелеп күйеуiн қыстастырды.

— Болсеш, турсеш ендi! Қудай бердi. Қудай айдап келген шығар, бул баланы!...

Қалмен Әжиниязды баласынып, еле де, кеуили ярый бермей, жалт-жалт қарады. Оның да кууанышы тасып, жүрегi орнына түскен едi. Күле шырай берiп, тағы төмен қарады:

— Оны қайдан табасаң, иним! — дедi.

Гүлбий күйеуiнiң езбелеп сорағанын жақтырмай «қолға түсейiн деп турғанда қырсығып қалмасын» дедi ме:

— Не исиң бар, онда... Турсеш! — деп кийликти.

Әжинияз хаялдың мийзамын сезiп:

— Мен Хийуаға оқыуға жүрейiн деп атырман, Қәлеке, сол қәрежет пулымнан сизге төрт-бес тилла берiп кетемен, барып қайта ғой!... — дедi.

Болды, болды иним! — деп Қалмен жалбырақлап орнынан турды. Химм! Солай де. Медиресеге барасаң ғой... Жолың болсын... Тағы бизге қәрежетiңдi сепситiп алып, өзiң тарығып қалма, иним!... Бирақ мен бар ғой, қолыма азлы-көпi теңге түссе саған жибере беремен. Әйтеуір барыушы болса, иним, жиберемен... Усы белдардан қутылсам, бар ғой, не талап болса да, таңламай ислей беремен. — Адам бир кууанышта, бир қорқынышта өзiн ериксiз бийлей алмайды ғой. Тап сондай, мына жигит ағасы болған Қалмен де қолына базарлық тийген баладай аяғы сайға тиймей, кулшынып сөйледи: — билек бар, қарыу бар, иним. Омырауласам он адамның жүгiн тартаман. Әттең, Жалмен екеуимиздiң талабымыз келiспей жүр ғой. Хәй, заман жоқ, заман!...

Қалмен есикке барған соң да, артына бурылып, тағы гәп айтпақшы болып едi.

— Қой ендi, — деп Гүлбий күйеуi мақтанса, ол әдеп сақлаған кiсi болып, көзаба ушын жекириндi, — мақтана берме! Бұлбилден шешен кус жоқ, қарасы тырнақтай. Сизлердiң әукийген жотаңыз кимге дәри! Үш шайы болмаған палуанлығыңызды ортаға салмай, тез бара ғой, ендi. Тезирек оралып, кууант бизлердi!...

— Жеңген дилуар ғой, иним, — деп дәлкекелеп Қалмен сыртқа шықты.

Қалмен үйден шыққан соң Әжинияз Гүлбийден Ханзаданың хал-жағдайын сорады. Қыз жеңгеси жауқылдап гәп баслады:

— Сениң қосығынды төс қалтасына тумардай түйiп жүр. Жақында бийкеш бир түс көрген.

... Сен қаршыға салып, кустан киятыр екенсең. Қолыңда газдың палапаны бар екен. Бийкеш алдыңнан шығып сауға депти. Сен: «абайлы бол, ержеткен палапан» деп берейiн деп, аяғын шешiп атырғанда, палапан жаздырылып арқаға қарай ушыпты. Ұақ, анау, кетти!» деп сен кейнiнен заңқ қойыпаң. Қыз: «қайт берман!» деп бақырып атырғанда оянып кетипти.

Биз былай жорыдық:

— Ат үстiндегi қаршығаң өзиңнiң сүйген ярын. Қаршыға қалса сүйгениңе қосылғаның. Анау қашқан бәле қада душпаның деп жорыдық... деп Гүлбий иркилiңкиреп турып, тағы гәпiн дауам етти, — ауызы жеңил Палзада хәзил айтаман деп: «сениң сүйген жигитiң еки қызға ашық болады екен. Қашқаны соның бiреуi. Қалғаны сен»... деп бийкешти өкпелетiп алды. Бәримиз оған түсти хәзилге жорыма деп урысып тасладық.

Әжинияз ышқы етiп, кеңкилдеп күлди.

Усы уақытта шыпта есикти кулашлап ашып, әукийген денеси ергенекке кепленип, аудаңлап Қалмен кирип келди. Кеуили көтерiңки, нәзери бәлент. Үйдегилер «не қылдың?» дегендей, бетiне жалт қарады.

— Келистик. Берекет тапқыр, бий аға төрт тиллаға зорға келисти. Белдардан қалдық, Гүлбий...

— Әумийiн, әумийiн, қалғайсаң! — Гүлбий күйеуiн алыс сапардан қайтып келгендей, жалбырақлап қарсы алып, пәйiк болып атыр. Қайтадан қосылғандай еки жас мәзiмайрам.

Әжинияз ишинен: «жарлының өз малын өзіне беріп қуған-тады!» деп аянышлы сезімге батып отыр.

— Қәлеке, — деди Әжинияз — белдарлар қашан жүрейін деп атыр?

— Бүгін бала, тап хәзир жыйнап атыр. Мен саған... — деп ауызын жасқап, батына алмай тұрған Қалменнің тәбизине түсиніп, Әжинияз әкесінің: «Кийім ал» деп берген теңгесінен төрт тилланы санап берді.

ОТЫЗЫНШЫ БАП

1

Түн. Ел жатар уақыт. Әжинияз Қалменнің үйінен шығып сүйген Ханзадасына, — жас көкірегінен төгілген шайырлық сөз маржаны менен «Сәудигим» деп атаған сәуер ярына баратыр. Мухаббаттың дәслепки уызы сүтіндей пәк ышқысынан илхам алып, бар шеберлігін салып жазған усы қосығы жигиттің кеуилинде сайрап баратыр.

Тастай қараңғы. Аспан қара шымылдығын айқара жамылған. Қыз бенен купыя сырласуға баратырған жигитке түннің қараңғысы жақсы. «Биз урлық қылғанда, ай жарық болды», деп талай жигиттер: айға да өкпелеген. Сонлықтан, булт арасынан: «мени көрдің бе?» деп, ара-тура жылт еткен жұлдызларға жигит «қоя тур!» деп киятыр. Дәрья бойының түнгі қауасы, айрықша бәхәрдің желемик түні ол да бір жағымлы дүнья. Жигиттің бойы сергек. Өкпесі толы, таза қауа.

Көтеріңкі кеуіл, ышқы сезиміне елитіп, ғайры нағыс қосықтар шығарғысы келеді. Жақында жазған «Сәудигим» қосығын иштен тәкирарлап, селпи қатарларын шыратып, мухаббат сөзлеріне нәр беріп, әшекөйлеп киятыр. Қосықты бабына түсіріп айтатуғын жигитте хош қауаз, қоңырауда лапыз да бар. Әттең, түн болып, дауыстың дизгинін босатпай киятыр.

«Бағ ишінде қызыл гүлдей доланып,
Саллана-саллана келгил сәудигим.
Сүмбил шашың сәруи белге оралып,

Бир майдан қасымда жүргил, сәудигим.
Қыя-қыя көз ушынан бағысып,
Мыйық беріп, қалем қасын қағысып,
Қараңғыда қармаланып табысып,
Мақсудымды арзыу қылғыл, сәудигим!...»

Ханзаданың үйлері дәрьядан ығырақ, бир жамай болып отыр. Мәдеминнің үйі «сақулар» ауылына жақын. Халмурат бай ишіндегі маллысы болған соң, кеңірек өріске шығып, өзіне тәбия — жылқыман, падашы, қойшы, күнликши, дийқан үйлерін қаптап алып, бөлек отыр.

Гүлбий кеште барып, қыз бенен тиллесіп қайтып еді. Ханзада Гүлбийге:

«Кишкене үйде үкем менен жатаман, хабарласар»... — деген екен. Жигит сол кішкене үйіне ізлеп киятыр. Түн ортасында урыдай тың-тыңлап жападан-жалғыз киятырған киесіне ийт те, құс та жау. Гезлескен ийт: «қайда барасан? Кимсең? дегендей, бир бапалап қалады. Гәсине: «күшим!», гәсине әсте: «жит!» деп, аяғын ғаз-ғаз басып, адымлап жүріп киятыр.

Қублаға қарап тигілген екі үйдің қасына келип, зенірейіп тұруыды миясар көрмей, қуысқа бой таслады. Жүрегі улы-дүпиді. Көзі екі үйдің есігіне телмірген жигит аз ғана отырып, жүрегін басты да, отауды жағалады.

Үйді айналып, тың-тыңлады. Сыбырлап шақыруға жүрегі дауамайды. Үйдің ишіне қулағын салады. Пыснап уйықтаған жас биреудің мурнының дем алысы келеді. «Усы үй емес пе екен?» Аяқ ушынан басып, ана үйге барады. Онда биреудің қурылдысы шығады. «Бул емес...» Тағы бағанағы үйге келді. «Әлле ким туу сыртымнан аңлып тур ма?» деп, жән-жағына тесилип телмiredi. Шаңлақта шыбынлап жатырған маллар «Бийсәубет кимсең?» дегендей, басын көтеріп, одырайып қарайды.

Әжинияз ой үстінде...

«Тамшыдан қорыққан жауынға жолығады!»... Қараңғыда усыл етпесең, ай тууса, қәйтесең? Буннан ауыр машақат гезлесе, қәйтесең? Ханзада ушып отқа түсіп, суу кешемі дегенің қайда? — Жигиттің кеуіліне ерлік жедел енді. — «Бирақ,

уят — өлимнен де күшли». Мухаббат — нәзик. Өжетлик — сыпайы жигиттің бахасын арзанлатады.

Әдеп сақласаң — ақылсаң, гөзеуін тапсаң — батырсаң!... Қалың малын төлеген қалыңлығың болса да, қарақалпақ дәстүрінде қызға урлап келиу уят. Сонда қайтып кетиу керек пе? Жоқ!... Пәлен уақытта куда түсіп, айдаулы малға жесір сатып алыу — бұл мухаббат бағының нәзик гүлін теріу емес. Лалазар болып жасарып киятырған бағдың ишине нәзик жол менен кирип, машақат, маңдай тер менен, сағынып терген мийуаны айт...

Ой теңизінде қалып тұрған жигиттің көзіне қораға сүйеулі кели түсті. «Усы келиге минип, жабықтан түсем!...» деген ой келді. Келини үйдің қапталына тигине қойып, үстине минди. Жабықты түрді. Үйдің иши тастай қараңғы. Керегениң басын усады. Ишке түсіуге уықтың арасынан сыя қояр ма екен?... Дизбени шешсе, бир уықтың басын тайдырса, сөйтіп қырынласа!... Ал иште биреу аңлып, услап ала қойса, қәйтеди... Онда қайығыңның қайырма тийгени...

Жигит уықтардың дизбесін шешіуге талап салып атырғанда иштен биреу оң қолының билегінен шырп етип услап алды. Жигиттің жаны ушқынып, жүрегі лоблып, дирр етті!... Дәрхал қолын сыртқа тартты.

Пай, усы уақытта жигиттің қысыныспасын айт!... Беденнен, маңлайдан моншақ-моншақ тер ақты. Жигит жүрегі мойнына қурық түскен асаудай туұлап, шапшыйды. Ертен күндіз журт алдында байлаулы тұрғанша, усы бүгін түнде билегін кесип бериуге қайыл!... Тек «услап алыпты!» деген насақ ермесе!... Оның үстине Ханзадаға қанша уят! Жигит абыройына не деген өлім! «Уят өлімнен күшли!» деп, халық соның ушын айтқан ғой... Жигит ышқынып, жигер жыйнап, жан таласып гүреске түсіуге бел байлап еді, иштен сыңқ-сыңқ күлген нашар дауысы еситілгендей болды. Жигит аң-таң болды!...

... Қыз күлкисі еситілді... Қоллары дирилдеп, қалшылдап, күлип тур. Жигиттің қолын қулағына апарып, сырғасын көрсетті.

— Үх! — деп жигит иштегі жалын хәуирин шығарды. Бағанағыдан бергі уғайым толқынының бәрі тынды, бәрі басылды. Дүбелей үргін тынып, аспан жадырап ашылғандай, жигит кең тынысын алды. Жупар хәуаны рәхәтленип бир жутты.

— Ханзада, сенбисең?

— Хе, қай ауылдың қарақшысысан? — деп қыз дәлбек етті. Екеуі де жымыйысып күлді.

— Есик жаққа бар, — деди қыз сыбырлап.

— Иште ким бар?

— Ким керек еді? Кимди жойтып жүрсең?

— Сени.

— Қыз есиктің құлпын ашты. Екеуі көрисип, аман-түуеллик сорасты. Әжинияздың жаны жай тапқандай түсине жыллы шырай енип сала берді.

Қыз сыңқылдап күлді.

— Сен екенін бағана-ақ сезип едим.

— Онда неге шықпадың?

— Мухаббат мийнетін көрсін деп сынадық тә.

Екеуі де жүреклері шәукилдеп күлисті.

— Қурбанәлийден не хабар бар?

— Баяғыдан соң хеш хабар еситпедім. Әкесіне исенип, қудалық жағын бекістирип атырған шығар. Қалың малына исенетуғын жигитлердің ураны сондай болып келеді.

— Мен не қылсам екен? — деди Әжинияз тунжырап.

— Қәйдем?! — деп, қыз бармағын аузына апарып, ойланып қалды. — Гүлбий кишеме ойластың ба?

— Ойластым. Сениң де әке-шешің жаушы жиберсин дейді.

Қыз басын шайқады.

— Атам келіспейді.

— Мүмкін келісер. Алдынан өте берсин.

— Өзің бил.

— Әбден келіспей баратырса, Хийуа жаққа алып кетемен. Бир-еки жыл болып қайтамыз. Оған шекем ашыуы басылар.

Әжинияз Ханзаданы қарсылық билдирер деп ед. Қыз аз ғана ойланып:

— Сол ақылың макул болар, — деди. Оның кеулине бул жақ асылар панасы жоқ тик жар, ол жақ қашса қутылатуғын кең жазық болып көринди.

— Онда, Хийұаға барыұға рийзалық бергениме өкинип жүр едим. Сениң макуллағаның маған куұат болды ғой, — деп, Әжинияз медиресеге оқыұға түсетуғынын айтты. Екеуи келешек тәғдирин ақылласты. Басына қәуип төпсе, қыз хабарлайтуғын болды.

— Ержан да, Айзада да, Нигархан да кетти. Бизлер де сол жаққа кетсек... — деди Ханзада.

— Қыз — жигитлерге «Боз атаұ» тарлық етсе қайтесең? — деди Әжинияз. — Туұылған жеринен қыр көрген адам ғана қашады.

— Ол айтқаныңыз да дурыс-ау, — деди қыз, кимнің басына түссе де, аңсат емес. Айзада бийшараға обал етти ғой. Бизің атамлардики де зорлық ғой. Нигархан тири усайды. «Ержан соны излеп жүр» дейди. Сол ырас па?

— Үйде отырып, бәрін сен биледи екенсең ғой. Көзи ашық үәлий емесписең? — деп, Әжинияз Ханзаданы дәлкек етти.

— Бизге үәлийлик кайда? — деп Ханзада мыйық тартты, — атамның үйине үлкенлер келип, әңгиме етеди. Кирип-шығып жүрип, соннан мениң де еситкеним ғой...

— Солай дегенди айтады. Ол пақырды «қашып кетти» деп әкеси излемейди. Сүйек қуұысатуғын жан ашыр каналасы жоқ. Жылай-жылай анасы отыр. Хийұаға барсам, сорастырып көрежақпан...

— Ай туұыпты-ау. Жарықлық таза ай! — Ханзада аспанға тигилди.

— Қәне, — деп жигит те солай қараған ұақытта, екеуиниң бир-бирине шекеси жабысты.

— Әне, — деп Ханзада Әжинияздың көкирегиниң үстине еркелеп басын таслады.

— Қәне? — деп, жигит төмен қарап, айдың жарығы менен қолаң шашы мойнына оратылып, жарқырап турған қыздың қып-қызыл ләбинен: «хе мынау екен ғой!» деп сүйип алды...

Әжинияз Қалменниң үйине келип, атын ертелеп минде де, үй иши менен хошласып, сәске ұақытта ауылына қайтты.

Түс ұақытта Халмурат бийдиң үй жағындағы майданда топар-топар болып турған адамлардың үстине келди.

Сығасқан көп арба. Арбаға байлаұлы, ертелеұли атлар. Өгиз, сыйыр, жылқы еки-үштен хәр арбаның арысына байланған. Арбаның үстинде өреден асырып, көнтлеп, байланған жүк. Жигирмалаған жасаұыл усы көшти қараұыллап тур. Белдаршылар хәм оның бала-шағалары изли-изинен келип, азық-түликлерин арбаға салып атыр. Аза тутып турғандай жасаұылдардың түслери суұық. Көштиң алдында бөгенекли телеген арба.

Жасаұыллар Нәзирди күтип тур. Хәмелдар байлардың хеш қайсысы еле көринбейди. Олар Халмураттың үйинде аұқатланып атырған болыұ керек.

Көштиң сийне сыйқы посып баратырған ауылға усайды. Елатынан айрылғанға дағдырып, пуқаралар мунайса, өрисинен айрылғанға маллар да мүлгип, басын төмен салып тур.

Әжинияз сыртқары жүрип баратыр еди, атын айтып сүренлеген Ерназардың даұысы шықты. Атының басын сол жаққа бурды. Хәмме көштиң ортасындағы бир арбаның үстинде Ерназар отыр екен. Аяғы кисенлеұли. Алдына гөнерек шаршыны жайып, пәтир нанды қайзап отыр.

Әжинияз жақынырақ келип сәлем берди. Ерназар басын ийип, мыйық берди. Бул шын күлки емес еди. Душпан алдында бас ийгиси келмеген, қайсардың ызалы жымыйыұы еди.

Жигит атты ортаға айдап... арбаға қапталлап барғысы келип еди, жасаұыллар қылышларын көтерип, жақынлатпады. Усыны сезип турған Ерназар да: «келмей-ақ кой!» дегендей мийзам көрсетти. Әжинияз сонда да бир-еки адым алға жүриңкиреп тоқтады.

— Үй-ишлериң аман ба, Әжеке иним? — деди Ерназар.

— Аман. Өзиңниң дениң саұ ма? Әжинияз усы сөзден өзге гәптиң басына бара алмады. Айдаұға кетип баратырған

азаматтың кеуилине демеу болғандай гәп жууғарада аўзына түспеди. Не айтарын билмей, бираз ўақыт исинип, аянышлы мунға батып, бозарып турды да, Ереке хеш гәп болмас. Аман келерсең. Қапа болма, аға! Жаманлық болмағай! — деп саўдырап сөйлеп, үсти-үстине тилекти жаўдырды. — Патшаның кеуилине жақсылық салғай! Кемпириңнен ғам жеме. Ел - халық бар ғой. Аман келерсең, аға!

Ерназар мақуллап, басын екшеди де:

— Сени Хийўаға барады деп еситтим бе? — деди Әжиниязға қарап.

— Аўа. Барсам хабарласарман.

— Яқшы, бизиң апама айт. Әкемнің мүликлерин хеш кимге бермесин!

— Әжинияз «мүлик» дегенди жууғарада аңғара алмай ойланып турып:

— Яқшы! Айтаман. Үйге хәзир бараман, — деди де, ишинен: «мүлик, мүлик...» деп бир-еки мәртебе тәкирарланып турып, — «хе, әкесиниң жаў-жарағын кисиге услатпасын дегени екен-аў»... деп жорыды. — Өзи айдаўда баратырып, мой бермей турған жүрегине қара... Сонсын батыр болады да... Жасаўыллар сезбесин деп, пинҳаны айтты ғой...

Усы ўақытта қусбеги бир дүркин бийлер менен отаўдан шығып, берман қарай жүрди. Қусбегиниң соппасы шалқайып, ширенген сайын қасындағы қара бөрік, қара курашлар селтең-селтең етеди. Қусбеги кетер алдында бийлер жағынып қалыўға таласып қиятыр.

Қусбеги көш қурдың қасына келип:

— Сапарға таярсыз ба, жасаўыллар? — деп қышқырды.

— Таярмыз, — деп елиўлик нөкер басы, узын қара жасаўыл тәжим етти.

Қусбеги қапталында қоршап турған қара, қызғыш көк шапанлы, жуўан жоталы бийлерге, байларға қазы-мирабларға қарап, «дуға етейик!» дегендей ишарат билдирди. Хәмме бийлер қос алақанларын жайды. Қусбеги:

— Хан хәзиретимиздиң атланысы жеңисли болғай. Хәзирети Әлий руўхы жәрдем еткей! — деп қолын түсирди. Буннан соң Халмурат:

— Енди сизиң оң сапарыңызға дуға етейик! — деп қолын көтереди. Еки дуға питкен соң, қусбеги бөгенекли арбаға минди. Арбалар қозғалды. «Ағалап» жылаған балалардың аянышлы үни, өрисин жойытқан маллардың мәңиреген, қулынынан айрылған бийелердиң шыңғырған зары, арбалардың сықырлы сесті, бәри қосылып, көл, дәрья теңизди қаплаган муз гүркиреп бузылғандай әлем гүренди.

ОТЫЗ БИРИНШИ БАП

1

Қосыбай баласының Хийўаға атланар алды бир күн бурын халықтың ирәсим-ырымы бойынша жоллық бериў ушын ағайин-туўысқанларын жыйнады.

Жасы үлкенлерден Есенгелди, Өтепберген, Қайып, Елмурат ахун, Қалмен, Жәменей, Таўмурат, Өтемурат хәм тағы басқа өзине тәбийя адамлар шақырылды. Әжинияздың қатарларынан Әзберген, Пирим, Әсенбай және аўыл жигитлери келди.

Төрде усы үйге жыйналғанлардың бәриниң аяўлы атасы болып, мәпеге бөленип, Есенгелди отыр. Хәмме соның гәпин мүлгип тыңлап отыр.

— Мына Қоңыратқа келген Махмуд Рийшад деген хажы заманның қалай баратырғанын услап көрсеткендей айтты. Бул журтты орыс патшасы менен Инқылыш деген елдиң патшасы «мен бурын қол астыма аламан» деп бәсеки тарыста екен: «Орыс арқадан қиятыр» Инқылыш түркмен үстинен келеди. Сизлерге орыс патшалығы қолай болар. Ноғай, қазақ, қырғыз қашшан қол астына кирди. Балалары Петрборда оқып келип, бәри хәмелдар болды... — дейди, — әлемди айланып жүрген хажы екен!

Әжинияз Пиримди түртип, сыбырлап: «бий атам билгир екен ғой. Әлемниң келешек ҳикметин болжаўына қара!» деди. Пирим де, басын ийип мақуллап:

азаматтың кеуилине демеу болғандай гөп жууғарада аузына түспеди. Не айтарын билмей, бираз уақыт исинип, аянышлы мунға батып, бозарып турды да, Ереке хеш гөп болмас. Аман келерсең. Қапа болма, аға! Жаманлық болмағай! — деп саудырап сөйлеп, үсти-үстине тилекти жаудырды. — Патшаның кеуилине жақсылық салғай! Кемпириннен ғам жеме. Ел - халық бар ғой. Аман келерсең, аға!

Ерназар макуллап, басын екшеди де:

— Сени Хийуаға барады деп еситтим бе? — деди Әжиниязға қарап.

— Аға. Барсам хабарласарман.

— Яқшы, бизиң апама айт. Әкемнің мүліклерин хеш кимге бермесин!

— Әжинияз «мүлик» дегенди жууғарада аңғара алмай ойланып тұрып:

— Яқшы! Айтаман. Үйге хазир бараман, — деди де, ишинен: «мүлик, мүлик...» деп бир-еки мәртебе тақирарланып тұрып, — «хе, әкесинің жау-жарағын кисиге услатпасын дегени екен-ау»... деп жорыды. — Өзи айдауда баратырып, мой бермей тұрған жүрегине қара... Сонсын батыр болады да... Жасауыллар сезбесин деп, пинханы айтты ғой...

Усы уақытта қусбеги бир дүркін бийлер менен отаудан шығып, берман қарай жүрди. Қусбегинің соппасы шалқайып, ширенген сайын қасындағы қара бөрік, қара курашлар селтең-селтең етеди. Қусбеги кетер алдында бийлер жағынып қалыуға таласып киятыр.

Қусбеги көш құрдың қасына келип:

— Сапарға таярсыз ба, жасауыллар? — деп қышқырды.

— Таярмыз, — деп елиулік нөкер басы, ұзын қара жасауыл тәжим етті.

Қусбеги қапталында қоршап тұрған қара, қызғыш көк шапанлы, жуған жоталы бийлерге, байларға қазы-мирабларға қарап, «дуға етейік!» дегендей ишарат билдирді. Хәмме бийлер қос алақанларын жайды. Қусбеги:

— Хан хазиретимиздің атланысы жеңісли болғай. Хазирети Әлий руұхы жәрдем еткей! — деп қолын түсирди. Буннан соң Халмурат:

— Енди сизің оң сапарыңызға дуға етейік! — деп қолын көтереди. Еки дуға питкен соң, қусбеги бөгенекли арбаға минди. Арбалар қозғалды. «Ағалап» жылаған балалардың аянышлы үни, өрісин жойытқан маллардың мөңіреген, қулынынан айрылған бийелердің шыңғырған зары, арбалардың сықырлы сесті, бәрі қосылып, көл, дәрәя теңизди қапалаған муз гүркіреп бузылғандай әлем гүңренди.

ОТЫЗ БИРИНШИ БАП

1

Қосыбай баласының Хийуаға атланар алды бир күн бурын халықтың ирәсим-ырымы бойынша жоллық беріу үшін ағайын-тууысқанларын жыйнады.

Жасы үлкенлерден Есенгелди, Өтепберген, Қайып, Елмурат ахун, Қалмен, Жәменей, Таумурат, Өтемурат хәм тағы басқа өзине тәбийя адамлар шақырылды. Әжинияздың қатарларынан Әзберген, Пирим, Әсенбай және ауыл жигитлери келди.

Төрде усы үйге жыйналғанлардың бәрінің аяулы атасы болып, мәпеге бөленіп, Есенгелди отыр. Хәмме соның гәпин мүлгіп тыңлап отыр.

— Мына Қоңыратқа келген Махмуд Рийшад деген хажы заманның қалай баратырғанын ушлап көрсеткендей айтты. Бул журтты орыс патшасы менен Инқылыш деген елдің патшасы «мен бурын қол астыма аламан» деп бәсеки тарыста екен: «Орыс арқадан киятыр» Инқылыш түркмен үстинен келеди. Сизлерге орыс патшалығы қолай болар. Ноғай, қазақ, қырғыз қашшан қол астына кирди. Балалары Петрборда оқып келип, бәрі хәмелдар болды... — дейди, — әлемди айланып жүрген хажы екен!

Әжинияз Пиримди түртіп, сыбырлап: «бий атам билгир екен ғой. Әлемнің келешек хикметин болжауына қара!» деди. Пирим де, басын ийіп макуллап:

— Жаңағы Гүлшад па! Ким еди? Сол хажы айтқан ғой, — деп дилұарсып киятыр еди.

— Гүлшад дейсең бе! — деп Әжинияз Пиримнің бетине қарап, күліп жиберди, — Гүлшад қалыңлығыңның аты болмаса... ол хажының атыр Рийшад шығар.

— Солай ма еди — деп Пирим қысынып қалды.

Ғарры бир кесе чайдан шым-шым уртлап отыр. Тек жаслар жағындағы гүбир-сыбыр әңгиме болмаса, үлкенлер жағы сам-саз. Хәр ким өзінше иштен ақыл жуұыртып отыр. Есенгелди тағы гәпин дауам етти: — кешегі Айдос ағаңыз Хийұаға қайта-қайта шапты. «Ярым хан болдым, шерек хан болдым», — деди. Ақырысында ханның дузағына түсти. Ақыбетінде өзін де, журтты да қарап етти. «Ханнан тойдық, қайт болдық!» деген гәпимнің мәнисі сол еди. Енди несине қол жаямыз?... «Талабың келиспесе журт жаңала, қоныс өзгерт! деген ата-бабадан киятырған ибарат бар. Хийұа менен аңлыса бергенше арқаға ат жиберіп, мына үлкен журтка елдің арзыұ аұхалын айтып көріұ керек. Ығбал талайды бир сынап көріұ керек. Бул — бабаң Мамайдың арзыұ-әрманы еди. Батыл болған гөне әрұак еди. Жаңғырса қәйтеди? — деп ғарры жапсардағы жигитлерге қарап, сөзин мақулатты. Мамай бийлерди көрмей, сезбей алапаға Петерборға барған емес. Ол күнде жолдың мойны алыс, ат қәйрымы узақ еди. Енди ол патшалық мына теңиздің арғы басына келди ғой!... Көринип тур ғой төбеси... Орыс, ол жерге келип, жата бермес... Жылысар берман... Сен сезбесең Хийұа сезип отыр. Ойлан, халқым! Мениң бул гәпим ўәлийлигим емес, заманның ағымы солай деп тур. Мен де отыра бермеспен. Өлместен бурын кол силтеп кетпесем де, жол силтеп кетейин деп, сайрап отырман. Мен болдым, — деп көп жасаған шежирешешен көпшиликке жақпайды.

2

Әжинияз Хийұаға атланатуғын күни аспан ашық еди. Бәхәр айы болса да, шуұағы жазымлы, жыллы жаздың бир күни болды.

Үлкен киши ағайин, жекжат, бәри хошласыұға келип, абысын-ажын жағы Нуржамалға, еркек жөни Қосыбайға: «жолы, болсын!» айтып кетип атыр.

Әжинияздың устазы Елмурат ахун кешегі отырыспадан бери усы жерде болып атыр.

Шәкирти менен ақшам отаұда оңаша болып, көп әңгимелер айтысты. Хийұадағы медиреселердің тарийхы, талабалардың мударрислердің, медиресе инамының ўазыйпалары, низамлары көшеде, дәрісханада жүрис-турыс қәделері хаққында көп-көп ибарат сөзлер, ақыл-кеңеслер айтты. Хәзир де төрде әлле қандай бир китапты ақтарып отыр. Қасында Өтемурат, Әжинияз кирип-шығып, жоралары менен хошласып жүр. Хийұаға апарып қайтатуғын Таўмураттың атының қанжығасына баланың азық-кийими бөктерилди. Әжинияздың минип жүретуғын атының қасында жерде нағыслы жаңа қоржын тур. Қоржынның еки басы толған китап. Усы қоржынды атына бөктерейин деп атырғанда отаұдан Елмурат ахун шығып:

— Әжиниязжан, мына китапты да сал, бундай китап Хийұадан табыла бермейди. Тапсаң буны өзіме қайтарып жиберерсең, балам! — деп сыртқы мухабасы қара таўар менен қапланған гөне китапты усынды.

Әжеп, ата! — деп шәкирти устазына куллық етип, алғыс айтты да, китапты қоржынға салды. Бул «Шахнама» еди.

Пирим менен Әзберген келди. Бозатаұдың қатара өскен ғазындай үш жас жигит айрылысар алды бир-бирине ынтығып қарайды. Ойын, жыйын-мереке, мейлис үстінде талай айтысып, талай тартысып, жаслықтың талай қызық күнлерин өткерген жаслар бирин-бири айырылсыұға қыймай тур.

Уллы сәскеде Таўмурат, Әжинияз, Әсенбай хәм оларды шығарып салыұшы Пирим, Әзберген, бәри бес атлы болып, жолға шықты. Пирим, Әзберген, Әжинияз — үшеұи изиректе сөйлесип киятыр. Пирим қапталласа берип:

— Әжинияз, кешегі хажыны не деп единг? — деди.

Әзберген: «о не?» деп Әжинияздың бетине қарады.

Әжинияз мырс етип күліп жиберди.

— Денеси түйедей адамның, сөзі де постындай бола ма деймен. Бизің Пирим серсиз бе, анқау ма, есейген кисидей аңғармай қала береді, — деп Әзбергенге мақұлатып, Пиримді дәлбек етті. Кеше екі мәртебе айтқанда да, қулағында қалмағаны да, жоражан-ау!

Пирим де мыржыйып күліп киятыр.

— Әй, сендей бәрін қәтім етиуге, мен молла болайын деп жүргенім жоқ. Хажының аты дәрі бола қалды ғой. Айтсаң, ширене бермей!

— Айтпа, Әжинияз — деп Әзберген де ойнап киятыр, — усындайдан үйреніп серли болсын. Ертең бұл хаялының атын умытып қалып, оны да бизлерден сорады.

Бәрі шакалақлап күлді. Ақ кеуіл, серсиз, умытшақ Пирим қызараңлап, қысыңғанынан күлді. Гәптен жеңилип тоқтамаса, ол да көк өжеттің биреуі.

— Әй қойсаңа, Әзберген. Хаялымның атының не керегі бар маған. Қыятлар хаялының атын айтпайды. Хаял ма, хаял болды. Атын айтсам, хаял екенін умытып кетеді. — Пирим де қулық етті, — сен-ақ бетине түсіп, «пәленше бийке» деп жүр, — деп Әзбергеннің бетине жымырайып бір қарады да, Хажының атын айта қойсаңыз да! — деп жалынды.

— Айтайық, — деп, Әжинияз жымыйып күлді. — Рийшад, умытпа енді! Оны неге сорадың? Бир гәп бар ма?

— Ушырасып, сөйлесейін деп едим.

— Сөйлес!... Қоңыратқа барып, ол кисини мен де ізлеп көремен. Тапсам сөйлесіп кетемен, — деп, Әжинияз аз ғана ойланып турды да, — әттең бизің Есенгелди атамның отыз жастағы шағы болар ма еді, — деді.

Әзберген оның не ойланғанын түсінді де, гәпке араласты.

— Есенгелди атамның гәпи бизің Пиримге хәммеден көп тәсир етті ме деймен. Хажыны бәримизден көп сорап киятыр. Әй, барсаң мени де ерте кет. Стамбулдан келген хажы болса, әңгимелесіп қалайық.

— Болады, — деді Пирим. — Мен оннан орыслардың қай жерге келгенін сорап билмекшімен.

— Алдына шығажақсаң ба? — деді. — Жигитлер күлисті. ... Узақтан «Ашамайлы» ауылы булдырап көрінді. Әжинияз ауылдың қарасын көріуден Ханзада қарсы алып тұрғандай, үйлерге жалт-жалт қарады. Жигит оңаша қалғысы келип:

— Ал, жигитлер! — деді шығарып салғаныңызға рахмет! Енді қайта бериң! Саулық пенен көріскеймиз. Хош болың! Әжинияз қолын ұсынды үшеуі де қол алысты. Пирим оқталып:

— Жаңағы хажыны көрсең, — деп ауызын жасқап киятыр еді, Әжинияз: «мынау тағы умытты-ау!» деген пәмге кетіп:

— Неге атын айтпай тұрсаң? — деп Әзберген мырс етіп күліп жиберді:

— Мынау тағы умытты?! — Ишек-силеси қатып күліп тұр. — Атын айтсын, атын! Олла, ұсы умытты!...

Пиримнің өзі де күліп жиберді, Әжинияз қыстап:

— Айт, атын! — деді.

Пирим күлкисін тыйып, бозарып, қызарып турып:

— Рийшад, хе Рийшад!... — деп бармағын шошайтып жымыйды.

— Ауа, сол! Рийшад... Хош, не айтпақшысаң? — деп Әжинияз өзін салдамлы ұслады.

— Сол хажыны көрсең, мени сырттан таныстырып кет, — деді Пирим. — Өзі келип, сәлем береді де! Мақұл ма?

— Мақұл!

Пирим менен Әзберген ұсы жерде хошласып, кейін қайтты.

Әжинияз Ханзаданың ауылына келген соң, Таўмуратқа:

— Қалмен ағаның үйінен алатуғын бир кітабым бар еді. Сізлер жүре тұрың. Қуып жетемен — деп, аттың басын ауыл жаққа бурды.

Қалменнің үйіне жақынлаған ұақытта, зарлап ысқырған шарықтың үйреншикли сестінен өзге, бир сыңсып, ырғап сөзған дауыс жигиттің қулағына алыстан тал-тал еситилді.

Әжинияз селтең бермей тыңлағысы келип, атын алысыраққа байлады. Үйдің қасына келип, ішке қулағын салды. Шарық

ийирген, жип келеплеген қызлардың дауысы. Қыз дауысқа салып, сыңсып қосық айтып отыр. Ханзаданың да дауысы шығады. Гүлбий қызларға гезек салып, қосық айттырып отыр.

Тарғыл дауыссыз бір қыздың лапызы шықты:

Кулан гөшин жеймен десең қырға бар,
Кулағымда зергер соққан сырға бар,
Дүняның қызығын көремен десең,
Күндіз козақ тоқып, түнде ярға бар.

деп ақырғы сөзді созып барып тынды.

Қызлар сыңқылдасып бір басып күлесті. Қосық айтқан қызды биреулер мақтап отыр еді.

— Өлим-ә, тандыры шыққыр! — деп Ханзада кеңкілдеп күлді. Жигитке таныс дауыс. Өз ярының сыңғырлаған жағымлы, хәуесек дауысы. Әжинияздың кеуилине дүняда Ханзаданың дауысынан жағымлы дауыс бар ма?... Сыртта туып: «сол, соның дауысы... Тағы бір сөйлесе екен!» деп ынтығады. Қыздың дауысынан бәхәр алып, елигип тұр. Сыртта тұрған жигит жүрегі мум болып, ерип тұр.

— Қәне, кишкене қыз, сен айт енді. Нәубет сеники, — деген Гүлбийдің бұйыра сөйлеген дауысы шықты.

— Мен қосық билмеймен ғой, кише, — деп Ханзада жалтарып қашты.

Әжинияз сыртта жымыйып күлді. Ишинен Гүлбийди хошлап тұр: «Биледи. Аўа Ханзада айтсын! Нәубет сеники!»...

Гүлбий хәмір етті:

— Айт, айтасаң! Бир ауыз қосық билмейтуғын «Бозатаў»дың қызы бар ма? Айтпасаң шаңыраққа асамыз. Арқанды әкел, қыздар!...

— Яқшы, кише яқшы!... Қоймадың ғой:

«Менің бир ярым бар ханға хат берген,
Ақ баслы ер салып, жорға ат минген,
Билесең бе, билмейсең бе кишежан,
Сақал-мурты жаңа ғана тап берген».

— Өйбей, мына мақауды-ай! — деди бир қыз. Дауысы ән-әнедей ғой! «Билмеймен» деп айтқан қосығына қара. Бизлерге де үйретсе!...

Түсимпаз Гүлбий қыздың өз жүрегінен шыққан өзіне тән қосық екенін сезіп, араға түсті.

— Биреудің қосығын биреу үйреніп айтыуға болмайды. Биреудің яры биреуге ярлық етеме, курған қыз-ау! Хәр ким өз ярына өзі айтсын!

Әжинияз бағана «Ханзаданың бир ауыз сөзі елитсе, енді мына қосыққа балқып кетти. Ярының лапызын бирінші еситиуи еді. — «Қандай әсем, ырғақ, нағыссыз дауыс! Қысса дауысына меззейді. Айдында қалқыған ақ қуудың сыңсығанындай ләззетли!» Ханға хат берген. Ярым Хийұада дегени ғой»...

Усы уақытта тағы бағанағы лапыз көтерілді. Тағы Ханзада...

Қоңыраттың көшесі үш айыр көше,
Бизің ярдың кийгенлерди жипекше,
Бул дүняда қалмас еді әрманым,
Кеуил сүйгениме қосылсам, кише!

Жән-жақтан хошемет гәп жауды:

— Хе, бәле!

— Тилиңе зибан берсин!

— Қосылғайсаң, балажан!

Қыз айтып болып, енді ийбе еткендей, «қойса, қойса!» деп отыр. Гүлбийдің гүрсинген дауысы шықты:

— Ах, ығбалыңыз, заманыңыз болғай, қыздар!

Әжинияздың енді шыдамы таусылды.

— Гүлбий жеңге, үйдемисең? — деп дауыслап кирип келді.

— Қызлар бағанағыдан бергі айтысқан сырларына, жырларына уялып, төмен қарады. Бирине-бири қабақ астынан сығалап, бирин-бири шымшып, түртіп қызара бөртті. Жигит мыйғынынан күліп, қызлар менен аман-түуеллик сорасып тұр.

Гүлбий Әжиниязды көріп, қуанып қалды. Орнынан ушып туып, жапсарға көрпеше салып атырып, қызларға: «Отырың, тыныш!» деп жымың-жымың етеді.

Эжинияз жапсарға шығып, малдасын курнып отырғанан кейин, Гүлбийге қас-қабағы менен асығыс екенін сездирди.

Түсимпаз келиншек, қызларға:

— Тарқаса қойың, енди. Қонақ келди, — деп рұқсат етти де, қызлар менен далаға қосыла шығып, бир бәне себеп айтып, Ханзаданы қайырып алып қалды.

ОТЫЗ ЕКИНШИ БАП

1

Қоңыратқа келген соң Эжинияз Абдулланың үйіне келип түсти. Абдулла — араллы өзбек. Өз көшесінің ири баслы адамы. Кәсиби алып сатар саудагер. Бақа мурын, тайпақ бет, добал кара кисі. Саудагердің гезбейтуғын жери бар ма? «Бозатаўға», барып, тери-терсек, жүн, балық алып қайтып жүріп, Қосыбай менен таныс болған. Ол Хийўаға да жиі барып турады. Сонлықтан Қосыбай Абдуллаға: «Хийўаға барсаң бизің баланы ертип кетип, «Шерғазы» медресесіне кириўіне жәрдемлес!» деп сәлем айтып жиберген еди. Экесінің усы сәлемін Абдуллаға айтып отырып, Эжинияз Рашид хажының дерегин де сорады.

— Болды, — деди Абдулла. — Ол хажы мына Қутлыбек бийдің үйінде жүретуғын еди. Хәзир қайда екенін билмедим. Бир билсе, ол хажыны бизің Мухаммед фана биледи. Ол қызық хожа. Тарийхы көп әңгеме. Айтпақшы, Есенгелди өткен бир келте базарда келип, сөйлесип отыр еди. Билмедим, не сорағанын. Маған кереги сауда болған соң, оннан иним, мен тек қай қалада қандай заттың қымбат, арзанын сорадым. Мына Чаржаўда ийне, бояў көп дейди. Бизің халыққа бояў қандай керек. Эттең, хәр түрлі лаплама бояўлардан әкелерме едиң. Нашарлар бөз көйлектің не сүлейін киіер еди.

Абдулла өз жыртысын айтып баратырған соң, Эжинияз бир-еки мәртебе өзін усласа да, ақыры болмаған соң гәпин бөлди.

— Сөйтип Фананы көре алармыз ба екен?

— Ким? Фананы ма? Көресең. Хәзир шақыртамыз... Әй, ана далада ким бар? Ана, Фананы шақырып келиң!... «Бир мийман көремен деп отыр» де... Аўа, иним. Сөйтип медиресеге

баратырсаң ғой. Келиўшіден бизге Хийўада не арзан, не қымбат екенін айтып, хат жазып тур. Экеңнің сәлемін питире алмайтуғын түрім бар. Жаным менен барар едим. Бирақ бир не шығып тур. Хәзир гедейлер салғырттан қысылып тур ғой. Быйыл хан «Қыл куйрық» салығын да шығарды (нөкер салығы). Акша кимде? — саудагерде. Хәзир қысылған жарлы маңлайындағы жалғыз қарасын ярым бахасына беретуғын ўақыт. Усы күнде мал алып қалыў керек. Иним, билесең ғой, саудагер, елдің усындай албыраған ўақытында утады.

Эжинияз ләм-мим деп аўызын ашпай, тек томсырайып тыңлап отыр. Абдулланың үйіне келип, заман ағымына бурынғыдан да көре теренирек бойлады. Саудагер де гедейге жаў. Гедейди болсын дейтуғын биреўи жоқ. Хан да, бий де, бай да мурап та, хәтте мына саудагер Абдулла да гедейди сорыўға өш. Байдың малын неге айтпайды? Бай тарықпайды. Тарықпаған соң, сатпайды. Гедей тарығады, қорқады, көнеди. Сонлықтан оны талаўға хәмме өш. Оның жарылқаўшысы ким? Дәўлеті — кара күші. Неге ол да бай болмайды? Мысалы мына Таўмураттың Халмурат байдан қай жери кем? Олар қалай бай болады?... Усы жумбақ ойға келгенде оның ақылы дағдырып адасады... — Эжинияз Абдуллаға бурылды. Ол еле сөйлеп отыр екен. Таўмурат та, Эсенбай да оның гәпинен заққы болды ма, кемсалыққа тыңлап отыр екен. Бир тыныспасы келгенде Таўмурат шыдамай:

— Бизлер қала аралап келейік, — деп рұқсат алды да, Эсенбайды ертип шығып кетти. Оның изинше жигит ағасы бола келген бойы ортадан жоқары, ажары түркменге уас, келбети суўык, бир жигит кирип келди.

— Кел Фанажан, — деп Абдулла төрден орын берди. Эжинияз орнынан турып, қол алысты. Қонақты таныстырыў ушын Абдулла сөйледі.

— Фанажан, мына бала, «Бозатаўдағы» Қосыбай деген ашнамның баласы. Хийўаға медиресеге баратыр екен, — деп енди Фананы таныстырыў ушын Эжиниязға бурылды, — Фана менің туўысқан бөлем «Еки аяқлыда бөле татыў, төрт аяқлыда бота татыў» деген гәп бар емес пе? Татыў ағайынбиз.

«Ким бай болмайын демейди, кудай қылмайды, ким бий болмайын демейди, хан қылмайды» дегендей, өзі бір елге аға болатуғынын-ақ жигит. Не қылсын. Өзинен ажары төмен мына Қутлыбек бийдің хызметінде жүр. Бір талабы оралмай жүр дә...

Әжинияз ишинен Абдулланы Жақтырмай: «тағы аяқсыз дәстанға түстің аў!» деп отыр еди, оның «тығынсыз» гәпин бул сапары Фана бөлди. Әжиниязға көз астынан қарап:

— Атың ким, иним? — деди.

— Әжинияз...

— Әжинияз иним, ол жақта мениң Қалмен, Жәменей деген жораларым бар еди. Аман ба? Я белдарға кетти ме?

— Аман. Аўылда. Белдардан қалды.

— Хә, яқшы, яқшы. Қәне, не хызмет, иним?

Әжинияз Рийшад деген хажыны сораўлап жүргенин айтты.

— Ол киси қалада бір жамайды кирейге алып отыр. Ара-тура намазға барып турады. Ол кисиде сениң не хызметің бар еди? — деп Мухаммед фана сезикленип, хажыны қыпса сақлағысы келди.

— Ол кисиге Есенгелди атамның бір сәлеми бар еди. Өзге журттың адамы болған соң хәм көп ғайры елди гезип келген соң, оны хәмме көриўге хәўес қой, аға. Мен де сәлем берип, көрип кетейин деп едим. Қайыр садақамызды берип, хажыны зиярат еткенимиз китап бойынша саўап усайды, — деди Әжинияз.

— Ол бір мүсәпир адам. Кисиге жаманлығы жоқ. Хийўа қол астына келген соң, биреўлер ханға жаманлап жүреме деп тартына береді, — деп фана алдындағы сары балаға салмақ таслады.

— Хан менен не исимиз бар, аға? — деди Хажыда кимнің кеги болсын... Есенгелди атам: «пәтиясын алып кет!» деп еди...

— Мейли, жүр онда!

2

Екеўи әдеўир жер жүрип, үлкен хәўлиден кирди.

Басына жасыл мақпалдан тиккен пөпекли тақия, үстінде ойма жағалы ақ көйлек, сыртынан узын қара бешпент кийген,

көк көз, жоталы сары киси қағазға бирнемелерди жазып отыр екен. Есик беттегі аяқ дыбысынан сетем алып, басын көтерди. Фанаға жыллы шырай билдирип, орнынан турды. Қол алысып, қапталынан орын берди. Фана менен кеўил жарасқан дос болыпты. Фанадан Әжинияздың аты жөнин еситип болған соң Хажы «Бозатаў» елинің хал-аўхалын, турмыс кәсибин, руў хәм тийресин майдалап сорап отырды. Оннан қарақалпақлардың Түркстаннан көшип келиўи, Айдос бий көтерілиси. Ырза менен Төренің батырлығы жөниндегі әңгимеге түсти.

Әжинияз гәп арасында:

— Есенгелди атамыз көп биледи. Сораған шығарсыз? — деп барластырып еди. Ол:

— Сорадым. Шешен адам екен. Қалай, ғарры куўатлы отыр ма? — деди.

— Куўатлы, — деп келте жуўап қайтарып, Әжинияз енди Хажының көрген билгенин еситкиси келип еди, Хажы өзи туўралы тис жарып хеш нәрсе айтпады. Қанша әңгиме айтылса да, Хажы тыңлаўға жалығар емес. Әжинияз усыны сезип:

— Таксыр, енди әңгиме сизден болсын, — деди.

— Хажы бираз ойланып отырып:

— Исминди билесиз ғой. Хаслы затым — түрк. Дәрўиш саяхатшыман. Хәр елдің дәстүрин көриў ушын, өмир бойы кәрим журт гезиў. Келбетим орысқа усағаны ушын талай өлимнен қалдым, — деп, басынан кешкен бираз ўақыяларды әңгиме етти.

Хажы әңгимесин питкерген соң Әжинияз:

— Сиз қартайған ўақытта қай елде отырасыз? — деп сорады.

Хажы бул сораўға жымыйып күлип:

— Мен әдил хәм бай елди излеп жүрмен. Бирақ еле ондай ел көргеним жоқ, — деп жуўап берди.

— Сиз бул жерде көп боласыз ба?

— Бир айдай боламан, — деп, Хажы:

— Ендиги гәп сизден даң молла! — деп тағы Әжиниязға аталарынан еситкен әңгимесин айтқызды, Әжинияз әңгиме

айтса, Хажының бет ажарынан гейде ашынғанлық, гейде рийзалық толқын ескими көринип кетип турды.

Әжинияз көп әңгимелесіуге асығыс екенін айтып, үйіне мирәт ете алмай баратырғанына әфиүлик сорап еді. Хажы да баланы қыймай:

— Бирге алып қыдырар едим. Кетип баратыр екенсіз? — деп, ынжылып турды да: — Мен сизге бир хат жазып берейін. Ол киси Хийұада турады, өзи хәмелдар. Излеп барсаңыз, ханның сарайынан табасыз. Тауып алып мени айтып, танысың. Пайдасы болмаса, зияны тиймес. Меннен сәлем айтың! — деди.

Хажының аманатын алып, хошласып Әжинияз Фана менен бирге майданға шықты.

— Иним, Әжинияз, — деди Фана сыртқа шыққан соң — «малдың аласы сыртында, адамның аласы ишінде!» деген. Адам менен сөйлесип, ишин көрмей қим екенін танымайсаң. Мен себеп пенен сени де танып қалдым. Иним бол. Ағаң болайын. Адам адамға күнлердің күнінде керекті!...

ОТЫЗ ҮШИНШИ БАП

I

Әжинияз Фана менен айрылысқан соң, жолдасларынан хабар алыу үшін Абдулланың үйіне келді. Таўмурат пенен Әсенбай да келип отыр екен.

Әсенбай Таўмуратқа карайда да, мырс-мырс күле береді. Таўмурат оған көзинің аласы менен қарап, «қойсаңа!» деп жекиринеди. Оннан сайын жигиттің күлкиси тыйылмайды.

— Әсенбай, не көріп келдің? Неге күле берсең? — деди Әжинияз таңланып, — күлкіңнің атын айт?

Күні менен уялып хәм сескенип отырған Әсенбай Әжиниязды сүйеу көргендей күлкисін үдетіп жиберді...

— О не? О не? — деди Әжинияз да күле шырай беріп.

Әсенбай айтпақшы болып оқталып еді, Таўмурат түсін суұытып, жудырығын көтерді.

— Қәне, илла деп аузыңды аш!

Әсенбай Таўмураттың тастай түйген жумырығынан тайсалып, былайырақ жылысты. Күлкиси тыйылса да, тамағына тығылып тұр. Жүзи қып-қызыл. Әжинияз жымыйып, енді Таўмуратқа жалынып: «Айтсын да, есайтейк!» деди.

Әңгименің мәнісі былай екен: Бағана Таўмурат пенен Әсенбай көше аралап жүріп, бир жууабый — дилұар қыздың лақабын еситіп, үйіне барады, жигитлик хәсерді қойсеш! Қыз деген соң қызара бөртип барса, отаудың төрінде үш қыз отыр екен. Булардың үсти-басына, түр-түсіне қарап: — «аманбысаңына» да, оңды шүкир айтпапты. Екеуі сам-саз болып, қапталда отыра беріпти. Таўмураттың үстінде ойма орамалы бар екен. Қызларға не деп гәп басларын билмей ойланып отыр екен. Бир уақытта дилұар қыз:

«Берги жигиттің арғысы,
Қайсы елдің байғусы,
Қутлы болсын өзине,
Мойнына таққан қарғысы!»

деп, жууап айтыпты. Жууапқа жууап қайырап дәрман болмаған соң, жигитлер қызараңлап үйден туұра қашыпты. Әсенбайдың шықылықлаған күлкиси сол екен.

Ол қыздың лақабын анығырақ етип Абдулланың хаялы айтты: Лақабы — Хийұалы қыз деген екен. Хийұадан көшип келген бир байдың ерке қызы екен. Тийгенге тийіп, тийме-генге сөз бенен «кесек» атып, баратырғанның балтасын, киятырғанның кетпенін әжиұалап қалады. Бир гөрім, шешен — деди Абдулланың хаялы, әсиресе үсти-басы жұпыны кийінген адам үстине бассынып бара алмайды... Ой бийшара, «Бозатаудың» жигитлери-ай, шәхәрдің дилұар қызларының үйінде не жейсиз. Тең-теңі менен пар, тезек қабы менен пар, жармаңызды былғамай, шанашыңызды шайқамай жата қойың, қарақларым!

Хаялдың сөзі Әжинияздың арына тийіп, ызасын қоздырды.

— Олай деме, женге! — деди Әжинияз нықлап сөйлеп, — дәни жоқ деп қаптан түңілме, сууы жоқ деп жаптан түңілме!»...

Бұлбил сонша шешен болса да, қарасы тырнақтай жоқ. Түйе кус канша ардаңласа да, гүлдің ийисін сезбейді. «Жаксыны жаман кийимнің ишінде таны!» деген. Шүберек адамзаттың бир кеби емес пе?

Хаял жигит пенен сөз жарыстырған жоқ, тек Әсенбай менен Таўмуратты ертип баратырған Әжинияздың сыртынан мурнын жыйырып қалды.

Сыртқа шыққан соң, Таўмурат:

— Рас-ақ айтысасаң ба, сол қызлар менен, — деп бағана жүрек шайды болған кеўили тағы қобалжыды.

Әжинияздың өзи де өжетлик минездің жетегине ерип шықса да, лодаға — ортаға биринши түсиўи болған соң, жүрегінде әлле қандай бир лоблып хаплыққан сезим ескими бар еди. Жаслықтан пайда болатуғын сол тартыншақ, уялшақ, ынжық минезди басыў ушын, ишки сезимлери арпалысып киятыр еди.

Кеўилин басып:

— Жуўабына жуўап қайтарсақ, болғаны емес пе? — деди.

Үшеўи гүрриңлесип отаўға жетти. Айтқанындай сыртқы дәскеси менен әшекей нағысы байдың отаўына усап тур. Ерке қызға арнап тиккизген салтанат ордасы болыў керек. Қызлардың биреўи сыртқа шыға сала, жигитлерди көрди де, ишке қайтып кирди.

Әжинияздың иши қымм етти: «Бармастан бурын сөзди торлап отыратуғын болды-аў, мақаў қызлар!» деди.

Есикке такалған жерде Таўмурат пенен Әсенбай кириўге жүрексинип кейин шегинди. Әжинияз нуқырып есикти қулаш-лап ашты да:

— Хабарласқандай адам барма екен, бул үйде? — деп даўрық салып кире берди. Төрге жақын отырған сары орайпекли қыз басын көтергенде қулағындағы гүмис моншақлы сырғасы менен мурнындағы алтын әребеги жалт етти. Қара торы жүзи көгерип, жигитке шаншылды.

— «Суўға кеткендей салысы,
Әбеший екен даўысы,

Аманлықты билмеген —
Бу қаяқтың жабайысы!».

деди.

Әжинияз толықсып шапшыған жүрегиниң епкинин басып, өзін сәл жайдары услаў ушын иркилип турды да:

— Биз адамның сыпайысы,
Сиз адамның жабайысы,
Келмей атырып ийттей алап,
Ийт пе екен буның дайысы?

Төрде отырған үш қатынның
Қайсысы екен Хийўалысы?—

деди.

Жуўабый қыз жүзи кубылып, — жеңилген қыздың дәстүри бойынша орнынан ушып турды да, төрдеги тенкке асылып, жапсарға төсек салды. Әжинияз өзін салдамлы, сыпайы пишинде услаўи менен Таўмуратты алдына салып, Әсенбай менен екеўиниң ортасына барып отырды.

Сам-саз болып, суўық пишинде тунжырап отырған қызларға аманбысаң айтты Жуўабый қыз ғана, даўысын еситтирип, «шүкир!» деди де қалғанлары еле өзлерин баяғы тәкәббыр минезде услап, тек еринлерин жыбырлатты.

Оларға жуўабый қыз шекшийип бир қарап еди, екеўи бирден алпайым кейипке түсип, қозғалысын, чай-суў қайнатыў ушын орынларынан турды. Хийўалы қыздың өзи де ушып туырып, жигитлерге хызмет етиў ушын қазан-табаққа айланыпты.

Байдың сый қонақ келгенде ғана шығаратуғын гүмис самовары отаўдың ортасына қойылды. Қант, шекер, баўырсаққа толы жипек дастурхан жайылды. Сары чайнек пенен көк чай келди. Бозатаўдағы елдің дәстүри бойынша қызлар чайникти жигитлерге бос жибереди. Жигитлер қалтасынан чай қалтасын шығарып, чай салып, чайникти ысыратуғын еди. Қоңыраттың «Араллы» қызлары олай етпей, чайникти чайға толтырып жиберди.

Таўмурат пенен Әсенбай сыпайы зийнетке рийза болып қызлардың алдында баяғыдай емес, еркін отыр. «Әжинияздың арқасы ғой, — деп, бирин-бири түртіп қояды. Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді. Қызлар өзіннен хөкте келген шешен тилден утылмаса, бұл зийнет қайда? Әжинияздың бойына сай, сын-сымбатын, ақылына сай шешенлігін көрген соң «Хийұалы қыз» оның менен айтыса беріп не қылсын! Еле оның үстине хош хауаз лапызын, сазенде өнерін көргенде, буннан да бетер ықласы кетер еді. «Сен де бир кисинің орнында өлер ме екенсең?» деп, жеңгелери дурыс сын берген емес пе?...

Таўмурат чайнеклер келип болған соң, ортада отырған Әжиниязға әстен сыбырлап:

— Иним, еки адамның басы қосылған жер мереке болады. Сен мына жакқа шығып, баста отыр. Сонша хызмет етип отырған байдың қызының еңбегін күйдирме!, — деди.

Соңғы хәзил сөзине жигитлер әсте күлсип қойды. Әсенбай да Таўмураттың сөзін жөплеген соң, жас жигит басқа шығып отырды.

Таўмураттың үәлий екен!... Хийұалы қыз көтеріп келген чайнеклерін жигитлердің алдына қойды да, төрге сүзиліп бир қарап, Әжинияздың қасында бир дизеге қонып, отыра кетті. Қалған қызлар да солай қарап төрге шықты.

Әжинияз бир кесе чайды өзи ишип, екінші кесени «Хийұалы қызға» усинды. Қыз орнынан ушып турып, еки қоллап алды.

Қыз бенен жигит дәлкеклесип отырды. Әжинияз қызға тил тийгизгенине әфиұлик сорады.

«Айтыұшыны ақыллы билсең, тыңлаұшыны дана бил» деген, — деди қыз, майдалап өрген бурымларының ушын сый-палап отырып, — еки палұан гүрессе бири жығылады, еки шешен айтысса бири жеңиледи. Бизің де күткенимиз сиздей бир жүйрик еди, — деп мыйығынан күліп бадам қабағына төгілген кирпичлерін көтеріп, гүнгирт қарашықлы ала көзлерін жилұа менен жигитке бир аударды. Не деген нағыслы сыйқыр, өткір көз! Жигиттің ышқы толқыны, шайпалып барып басылды...

Жигитлер руқсат сорады. Таўмурат пенен Әсенбайды үйден шығарып, Әжинияз қыздың хызметине тағы бир алғыс айтыұ

сылтаұы менен есикте аз ғана егленип қалды. Хийұалы қыз есикке шекем ере жүріп:

— Хийұаға сизден қосатуғын бир аманатым бар еди. Ертең кетерде ана арнаның жағасына барып, соны алып кетиніз. Умытағөрмен! Сәскеде күтсем бола ма? — деди.

— Әжеп болады! — деп Әжинияз хошласып шықты.

Әжинияз қыздың аманаты тегін емес екенін сизди. Алмай кетсе айып. Күткен қызға жигиттің жолықпай кетиұи адамгершилик емес. Ол жағдайда қыз кеұилине зерде түскени былай турсын, «натық жигит екен» деген насақ та ереди. Қыздың аманатын Таўмурат та, Әсенбай да еситип қойды. Бас тартса — нәмәртлик, барымына барса — ышқы қызығы менен мойнына мухаббат қурығы түсиұи мүмкін. Онда Ханзаданы қәйтеди?!...

Жигит түни менен кирпич қақпай, қыял қусы шарықлап шықты.

Азанда «Хийұалы қыз» ды тәриппеп еки-үш аұыз қосық жазды да, жан қалтасына салды.

Атланып жолға түскен соң, Әжинияз тағы иркілетуғынын айтып еди. Таўмурат:

— Бийдің аұылында да иркілип, бөлиніп қалдың. Бұл сапары тағы иркілежаксаң. Бұл бағыттан Хийұаға жете алсақ, болғаны ғой. Жолға шыққанда алдыңды нашар кескеслеп жол болсын сорай берген де жаксы емес! — деп дәслебин дәлкек, соңын шын етип айтты.

— Бұл хаял емес қой, қыз ғой... — деди Әжинияз да хәзилге айландырды да, — халықтың ырымы ғой, бұл Тәке, онсегіз мың әлемнің бәрінде хаял бар. Хаялсыз еркек тиришилик ете ме? — деп атының басын бурды.

«Хийұалы қыз» жылғаның жағасында суұға келген қыз болып тур екен. Әжинияз аттан түсип, сәлемлесті. Қыз бешпен-тинің қалтасынан шығарып, бир түйіншикти жигиттің қолына ұслатты.

— Меннен естелик болсын... Сизге арнап тигилген бир қол орамал бар. Жүрегімдей пәк, ақ сүп тауар менен ақ жүзинди сыпырғанда есиңізге түсіп турарман. Қыз бала басқа не айтсын!... деп, демин ишине тартып, жүрегиниң төринен гүрсинип бир хәсирет төкти. — Биреулер, сырттан қарап, мени байдың қызы шалжаңлап, мәслигин көтере алмай, жууап айтып жүр дейди. Олай емес. Хәсиретимди ишине сыйғыза алмай, дебдеуимди шығарып жүрмен. Сен, асықпай тыңла мени. Мени бир жигит әкеме қунымды төлеп сатып алып қойыпты. Ол меннен: «мени қалай көресең?» деп еле бир ауыз сөз сораған жоқ. Мен оны сүйемен бе, жек көремен бе, оған бәри бир. Тек хаял етсем болды жеп жүр. Мени құрбанлыққа сойыу ушын сатып алып қойған малындай көреді.

Жигитлерде сирә ес бола ма екен? Сыртқы еркинен айрылған менен ишки сезимим, ерким, жүрегім, өзимдики ғой. Өз кеуилиме өзим хожаман ғой. Дәрьяны зорлап терис ағызыу мүмкин, бірақ баяғы аңғарындай нағыслы ийрими ойнай ма, нәзик ағысы мәуиж ура ма! Жийде ағашының қасына алма жараса ма? Бұлбил қус көлде сайрай ма? Ғарға ғаңқылдап ғаз бола ма? Соны жигитлер неге түсинбейди? Неге кеуилин әкелмей, қызға малын алып жууырады? «Дүньяда жигиттен ахмақ бар ма екен!» деп, — мен олардан түңилип едим. Себеби бирли-жарым емес, усы қаланың хәмме атқа минерлері «қатын ала қаптың қатыны» деп, қызлардың арына тийеди. Сонлықтан мен тилимди ништер етип, көринген жигитти жыландай бир шағып қалатуғын едим. Мен саған да солай кийлигип едим. Сен ойлы, парасатлы жигитсең. Сен мени халыққа әшқара етпе! Сен мени түсин!... мен де бир шала күйген шоқпан... Жүрегім жаралы... Мени ая!... Қыздың көзінде мөлдир жас тамшылары пайда болды...

Жигит те қосыла қабарып, муңайды. Бул ўақытта не деп жууап айтыуы мүмкин? Қайғыдан арылтыуға күдирети келмейди. Қайғы жүгин бөлишип арқалауға еки жүрегі жоқ. Өзине тән жалғыз жүрегиниң отын Ханзада алып қалды. Оны енди сөндириу мүмкин емес.

Жигит тунжырап, дағдырып отырды. Қыз да жигиттиң қасқабағынан әлле қандай бир ишқирне жумбақты аңғарды.

— Шамасы, сизің басыңыз бос емес ғой! — деди қыз ауыр гүрсинип, — мейли, мен айрылмас талақ емеспен. Күйик пенен шағып сөйлеп, жигитлерди өзимнен қашырып алдым. Мен енди кетемен. Хош! Сапарыңыз оң болсын!

Қыз түргелип, кетиуге мейил берди. Әжинияз жердегі бир ноқаттан көзин жазбай турып:

— Меннен не жәрдем болыуы мүмин! Сизің ығбалыңызға тек жақсылықтан басқа тилерим жоқ... — деди.

ОТЫЗ ТӨРТІНШИ БАП

1

Әжинияз Қоңыраттан шығып, алтыншы қонаға дегенде Хийўаға жетти. Жол азабынан ат қағып қарып келген бала шәхәрди аралауға да димары келмеді.

Бұрын дүз көрмеген жабанның баласы шәхәрге кирген соң, Таўмураттың:

— Бүгин бир шарбақта-ақ қонып шығайық! — деген гәпине таңырқанып:

— Шарбақ деген не? — деп сорап еді. Ол:

— Қоңғаның ушын «жанбас пул» төлейтуғын қонақ қабыл етер үй. Соны шарбақшы дейди. Бул шәхәрде қыймас танысын болмаса, гез келген үйге қона алмайсаң деп түсиндирди.

Ертеңине азанғы чайды чайханада ишиу ушын қаланы аралап, базарды излеп кетти.

Хийўа әңгиме, ертеклерде айтылғандай келбетли хәм айбатлы қала екен. Алтын ғуббалы мешит медиреселердің сырлы, нағыслы дийўаллары ғалы паластай жарқырап тур. Қаланың ортасынан жарып шыққандай дүп-дүзиу хәр қыйлы бояўдағы минарлар көкке тиреледі. Пүткіл Хийўа сорамын усы минарлар қараўыллап турғандай алыстан булдырайды. Мешит, медиресе, минарларды сауап деп айналған адамлар, хан айбатын

көрмей-ақ, усы құдиретке-ақ табынып атыр. Топырағына маңлайын басады, ийиледи, бүгиледи, әлде қандай тилек тилеп, сыбырланып жылайды. Биреулер усы имаратлардан: «тилегін бәржай болды, үйінде күт!» деп саза еситкендей аяқ-аяғына тиймей қайтып кетип атыр. Хәр жерде жалт етип байбәтше, бег, жасауыллар арғымақ аттың үстінде қуұыршақтай нағысly кийинип өтип тур. Хан сарайы менен медиреселердің нағысын айт. Айқара гилем жапқандай жалт-жалт етеди. Бирақ шәхәрдің усы бир орайындағы көшелерде ғана пардоз бар. Ауылынан басқа жаққа шығып көрмеген адамға ҳақыйкатында да бул жер «жәннет» көриниүйи әжайып емес екен.

Бирақ усы «жәннет» дүнъясына тағы бир дүнъя карама-карсы турғандай шәхәрди узаклап аралаған сайын, ләззет алған кеуилиң зийнеме-зийне суұйй береди.

Мине дәруишлер!... Гүл-гүл жанған мешит, медреселердің сыйқын қашырып отыр. Ырғанақтай мойынларында ала дорба. Неше күн жол азабынан, ашлықтан хәм мүсәпирликтен бет сүйеклериниң ети түсип, камыс билеклериниң тамырлары билеуленип көгерип тур. Куұ сүйеклерди курастырып, денесин қәлипке тартқандай, өлеси арық; семик қабақ пенен қалақтай маңлай сүйегиниң ортасынан шыққан жалынсыз көзлери хәр кимге жаўтаңлайды. Қолларында таяқ, билегинде тәспи, мон-шақлар. Дәруишлердің де өзине боларлық аз ғана базары бар. Ең үлкен ўәжи — қапталындағы дорба толы топырақ пенен шийше толы суұ.

— Мен Мәккеден келдим. Шифа суұ бар!

— Мәдийнеден келдим. Кәраматлы топырағын көзге сүр-тиң!...

Адамлар дәруишлердің қасына барып, Мәкке Мәдийнениң топырағынан бир қысымлап қалтасына салып, суұынан бир тамшысын көзине жағып, кетерде садақасын берип атыр.

Оннан ары жүрген сайын жупыны кийимлер менен аш арықлар базары тағы қыза береди. Жалаң аяқ дийқанлар бул шәхәрде де бар. Хәтте жүзине пәренже жамылған хаяллардың кийген шапанларының өзи тоқсан түрли өзгеше.

Сол күни келте базар еди. Соның өзінде сатарманлардың қолындағы ўәжди көрсен, — Хийўалылар бар мүлкин көшеге шығарып, көшип баратырғандай сезиледи. Кийим-кеншек, төсек, табак-қасық, билезик-сырға, боғжама-садық, мүлк-көлик — бәрин базарға әкелген. Сатарманлар тусынан өткен жолаушыларға жалт-жалт қарайды.

— Арзанына-ақ алағойса, балаларым аш отыр еди! — деп емиренгенлердің есап-саны жоқ.

Чай пурыштың этирапы толған бала. Хәр кимнен қалған куұырдақтың гил қалғынды шөбирелерине таласып, қан сорпа болады. Қолайы келсе қолындағысын қағып алып қашып батарығанлар да көп.

— Жаңа ғана тур еди, қағып кетти!

— Қалтамды кесип кетти! — Қарғанып сөгинген, ашынып жылаған, бақырып жар салып жүрген дауыслардан қала уў-шуұ.

Шылымға елитип, тирекке уйысып отырған бәңгилер бул дауысқа селк етип, жән-жағына қарайды.

Чайханадан иле-шала чай ишип, Әжиниязлар Шерғазы ханның медресесин сорап кетти.

Күн батысқа қарай кеткен қыйсық көше менен жүрип тас хәўлиге келди. Излеген медресеси усы.

Медресениң ийшаны Ийшанжан ахун деген узын бойлы, ақ куба, көрикли киси екен. Әжинияздың ата-тегин, қайсы молладан сабақ алғанын, билими қаншелли екенин сорап болып, үш жүз молланың дизимине буны да тиркеди.

Таўмурат пенен Әсенбай ауылына қайтты...

2

Әжинияз белдарға келген адамлардан хабар алыў ушын таң азан менен қорған жакқа кетти.

Қараңғы көшеден өткен жердеги алаңлықта нөкерлер қылышласыў, найзаласыў, ат шабыў өнерин үйренип атыр екен. Әскер кийимин муздай кийинген бир сәрдар тазадан келген нөкерлерге зеревесин үйирип тур. Жерге қадаған шыбықларды нөкерлер ат үстінде шауып киятырып, қылыш пенен қыйып

түсирийү керек екен. Биразы ердің үстінде тақымын қатты ушлап, отырыұды да билмейди. Қара талдың хәр шыбығы гүнасыз адамның геллеси болып көрине ме, биразының қылыш ушлаған қоллары шабар жерге келгенде қалтырап кетеди.

Усы көринисти тамашалап баратырғанда, сәрдардың әлле кимге:

— Аралдың балығынан басқа көрмеген «Қоңырат!» — деп сөгинген дауысы шықты. Әжинияздың кулағы ербең етип, сол жаққа бурылды.

Сәрдардың алдында басын төмен салып, тапалтас ири жигит тур.

— Үйренбесең, өз басыңды шауып үйретеміз! — деп ашыұшақ сәрдар қылышын қынабынан суұырып алды. Жигит еки қолын қаұсырып, аяғына жығылды.

— Бар, үйрен! — деп сәрдар елтири етегиниң басы менен теуип жиберди де, екинши нөкерди шақырды. Дәслепки гүнакәр жигит үсти-басының шаңын қағып, орнынан сүйретилип баратыр еди, Әжинияз тигилип қарап: «Қаұ!»... деп аңырайып қалды. Кең ашылған көзлери «сол емес пе? Сол!» дегендей таңырқанып, шарасынан шығып кете жазлады. Ол жигит буған сер салмай, нөкерлердің арасына кирип кетти. Әжинияз: «сол, сол!» деп изинен бираз қарап турды.

Бул ўақытта оған хабарласыұ мүмкин емес еди. Сонлықтан қайтып ораларман, — деп Әжинияз жүрип кетти.

Хан шәхәрди «Ишкери» хәм «тысқары» етип, екиге бөлип атыр екен, «ишкери» шәхәрди сыртқы душпаннан қорғаұ ушын қыр дөрегек айландырып, ылайдан қорған дийұал салып атыр. Дийұалдың бийиклиги гей жерде он-онбес гез көтерилген. Ишкериге хан сарайлары, хәмелдарлардың хәули-хәреми, оннан соң үлкен көшелердеги турған гирдикарлы үйлер ғана кирип, қаланың сыртындағы үйлер «тысқары» қалада қалады екен. Ол хожалықлар дийұал менен қоршалмайды екен.

Әжинияз биреұлерден усыны еситип:

— Сонда «ишкери» деги хан аман болсын, «тысқары» дағы халықты жаұ шаба берсин! — дегени ме екен?... деп әжиұалап күлген еди. Хәзир усы дийұалды жағалап киятыр.

Қорған төбениң үстіндеги аламан — жыйын Хийұаның узак базарынан да үлкен екен. Дизе кийимниң балағын, жуұан санына, көйлегине жеңин билегине шекем түрген, белдаршылардың үстіндеги бөз кийими менен жалаңаш етиниң түсин айырыұ мүмкин емес еди. Қазыұшылар адам тәклетте емес, ылайдан суұырып алған мақлуққа усар еди. Көпшилигиниң кийимлери парра-парра жыртылған. Биразы: «көйлегим ылас болғанша, көкирегим ылай болсын!» деп жалаңаш ылай атып тур. Қорған дийұалдың ушы басынан жерге шекем текшеме-текше қара ғарғадай адам...

Түслери жүдеұ, бәри де харып болдырып, тек көкирегіндеги бир қылға илинип турғандай иленазик жанлар! Жоқарыға қарай арба толы ылайды тартқан өгизлердің де ылай атқан адамлардың да жаны зорығып, тирсеги тирсегине қағысады, белдар — қараұға жүрек даұамас азаплы өмир еди!...

Әжинияз өз жанына зор түскендей қалағайлап өтип, аламанның арасынан Турымды тауып алды.

Турым «Таллық» елатынан келген белдарларға ақсақал болған екен. Ол өз қоластындағы белдарларға аұқаттан жақсы қарасып, жасауыл жоқта дем алыс берип турады екен. Сонлықтан Турымның белдары өз шегин ерте болып, қорған баслығына хәм аға мурапқа жаранып қалыпты. Турым басшы болғалы Ережеп тентектиң де мойыны жеңилипти.

Қал-аұқал, саұ саламатлықтан соң, Әжинияз Турымға:

— Тап жаңа, Ержанды көрдим, — деди, — нөкер болыпты.

— Қоя, басқа биреұ болмасын! — деп Турым хәм басқалар исенбеди, — Ержан нөкердің ишинде не қылып жүр? Адам-адамға усайды деген, усас биреұ шығар...

— Жүриң онда — деди Әжинияз, — жалған болса қайтасыз ғой. Мен жазбай таныдым. Сол! Бирақ Ержан танымады.

— Дурыс шығар, — деди Турым, — бул да серли жигиттиң бири еди ғой. Тәгдир, дуз несип айдаса, ким биледи?!...

Турым, Әжинияз, Ережеп, — үшеуи нөкерлердің үстине келди. Олар жаңа аұқатқа шыққан екен. Булар бир нөкерден Ержанды сорап турғанда, алыста биреудің жуұырып киятырғанын көрди. Ержан.

— Ержан! Ержан! — деп хэмме ғауырласты.

— Ержан қуйындай ушып киятыр...

Маңлайынан тер, көзинен жас ағып киятыр...

— Келе сала үшеуі менен кушакласып көришти. Буларды узақтан танып, жууыра-жууыра өкпеси өшипти. Хаплығып, буулығып сөйлей алмайды.

Әжинияз жүз басыға барып, «ағам еди!» деп бир мезгилге кепиллик берип, руксат алды.

Ержан баяғы кеткеннен қай жерлерге барғанын, көрген машақаттарын, бир күни Нигарханның дерегин тауып, Хийұаға келгенин хәм ақырсында нөкерге қосылғанын узақ әңгиме етті.

— Сөйтип Нигархан кайда? Хәммеден бурын жаны ашып, Нигарханның жағдайын Әжинияз сорады.

— Усы Хийұада Ханның сарайында... — деди Ержан мунайып. Нөкерлерге дем алыс берилген күни дәрұазаның хәм сарайдың гүзетшилериңе пара берип, Нигархан менен зорға тиллестим. Бәри параға жығылған екен. Қайсы хәмелдарды көрсен, «пара!» деп қолын жаяды...

— Қыздың көрген күни қалай екен? — деп сорады Турым.

— Ажары жүдеу. Сарай тәртибине мойынсынбаған соң буған онлы кийим де, аўқат та бермейди екен. Сарай шорысы болып жүр... деп қыздың көрип атырған азап-ақыретин көп айтыўға батылы бармады.

— Айзада кайда? — деди Ережеп.

— Айзаданы бир кембағал досымның үйине таслап, кеттим... — деп, Ержан терең демин алды да, аўыр гүрсинип жерге карады. — Бизики де сасқан үйректің жандалбас сүңгимей жүриси... Нөкерликке келгенде жүз басы болайын деп жүргеним жоқ. Нигарханды қуткараман ба? — деген бир қам деме!

— Хал-жайдың бәріне қанық болдық, иним? — деди Турым сарсылған жигиттің кеуилин алып. — Ел бар, журт бар, яр бар, дос бар, ойласайық, кеңесейік. Тартысайық, жыртысайық, әйтеуір сениң ушын ат салысайық. Хәзир сыр бермей тур. Балалық етип бүлдирип алма!...

Хәмме усы төреликке турды.

Ол жыллары «Таллыққа» айдарлы кеме менен саўдагерлер келетуғын еди.

Дәрьяны өрлеп киятырған усындай бир ушан кемениң адамлары түнде ығып киятырған биреуді суўдан сүйреп алды. Суўға кеткен қыз екен. Кемеде онлаған саўдагерлер, салдаўшылар, ескекшилер бар еди.

Таң алдында қызды тирилтип алды да: «бул да қарақалпақтан алған бир олжамыз!» деп сәхәрде өрлеп кетти. Усы қыз Нигархан еди.

Суўдың ишинде бираз ўақыт урнығып, диңкеси кеткен қыз қай жаққа баратырғанын да сезбей, кешке шекем кемениң ишинде қусып жатты. Қуптанда көзин ашып, жән-жаққа алаңлап карады. «Еки жағасы нуў карағай камыслық, тоғайлық, дәрьяның ортасында желқомлы кемеде киятыр!»... Кемешилер рехим еткен болып, әлле немелерди айтады. Тиллерине түсинбейди, кулағы да еситпейди. Қыз адамзат қолына түскен жабайыдай қалшылдап отыр. Бир киси бир чайнек чай менен жарты пәтир нан әкелип, алдына қойды.

Нигарханнан кемешилер суўға қалай кеткенин сорады.

— Мен Ержан деген жигиттің хаялы едим, — деди Нигархан. «Некелимен десем рехими түсер» деп ойлады. — Кемемиз түнде аўдарылды. Күйеуім тири қалған шығар. Излейди мени... — деп мунайып турып, — мени елиме қайтарыңыз, ағалар? — деп жалынды. Ушан кемениң басында отырған кемениң дарғасы — муртлаш қара киси, қыздың бул тилегине «болмайды ғой» дегендей басын шайқап:

— Хәзир мына жағыстан түсирип қалдырған менен сени бөри жейди — деди. — Кейин қайтыўға болмайды. Аўылға барған соң, бир хәптеден кейин қайтып ораламыз. Сол ўақытта әкелип таслармыз. Хәзир мүмкин емес.

Күн батқаннан соң кемешилер қыран тауының қасына келип қонды. Ақшам жас жигитлер арасында қызға талас болып, даў-жәнжел көтерилди. Хәлсизирек биреуі дарғаға барып хабарлады. Жәнжелдің арасына муртлы қара яўмығ келди, жигитлерге ол былай деди:

— Бул нашар саўашта түскен бенде емес. Апатшылыққа түсти. Сораўсыз сүйек емес, — ери, елаты бар. Бир қыз ушын мен қарақалпақ пенен жаў болып, бул жақтағы пайдаман айырылып қала алмайман, буны корласаңыз, ертең келгенде мениң басымды алады. Бизің де кемемизди апат қылады. Сонлықтан елдің бийи бар. Мен соған тапсыраман. Болмаса сизлер менен мен жаў боламан. Төрелик — питим усы...

Дарғаның айбатынан сескенип, кемешилер тарқасып кетти...

Нигарханды дарға үйіне әкелди. Аўылы «Питнек» деген жерде екен.

Нигарханның ойынша, дарға қызды аўылдың кәтқудасына тапсырыуы керек еді. Бирақ ол сертин орынламады. Өз қызындай асырай берди. Сораған қоңсы-қобаларға дәрьядан тауып алған қыз демей:

— Қарақалпақ тамырымның қызы, қыдырып келди. Қайтып алып кетемен, — дейди. Оның менен қайтпайды. Аратура айтатуғын сыры:

— Бийсәўбет алысқа барма? Яўмытлар жаман, — дейди.

«Сонда өзи де яўмыт емес пе?» — Нигархан дарғаның ғамхорсынғанын түсинбейди. Оның жаста ғаррылардан еситиуи бойынша:

— «Түркменнің бәри яўмыт, — бәри наймыт! Ел талайды, баспашы»... Бул: мени жақсылық пенен қайтарар ма екен?... Я әлле кимге сатар ма екен?... Ығбалымның келешегі не болар екен?» — деп аўлақта хәсирет жасын төгеди...

Нигархан бара-бара түркменнің үйіне үйреніп, хызметке айланысып кетти. Баласы менен бирге барып суў әкеледи, аўқат асады, кели түйеди, — барлық үй жумысына енисип кетти.

Тек елди, үй ишин, Ержанды аңсары аўып сағынғаны болмаса, пайызы өз үйінен төмен емес. Қызға мийзамы, кәўендершилиги, күтими жақсы. Пейли хақ... «Бул жақсылықтың изи не болар екен?!» — деп қыз хайран болады.

Усылайынша күн көрис өтип атыр еді. Бир күни үш-төрт атлы кураллы адам қуылып келди. Қыз алдын ала әжайып, бир қорқынышты сезгендей жүрегі хәўлирип тур. Оған усы адамлар жан алғыштай көринди.

Үй артына шығып, иштегі гәпке қулағын салды. Тосыннан болатуғын тәбият қорқынышы менен қуўанышын инсанға сезиу ағзалары билдиреди деген гәп бар ғой. Нигарханның да болжауы дурыс болып шықты.

Келген қонақлар усы аўылдың бийи менен ханның елден сулыу қыз излеуге жиберип қойған барлаушы жасауыллары екен.

Олар үй ийесине келген хызметін айтып:

— Мына қарақалпақ қызын хан сарайына аламыз! — деп, гәпинің соңын хәмирге айландырды.

Үй ийеси: «тамырым, жег-жатым...» деп мойын таулық етип еді, жасауыллардың биреуі қыздың қалай келгенінің уңқыл-шұңқылын қалдырмай айтып берди. Мәгер, кемешилердің биреуі бийге астыртын хабарлаған болыуы керек. Бийдің шама-шарқы кемешилердің тауып келген олжа қызын хан сарайына саўға етиу екен.

Үй ийеси енди жалған сөзден хәш нәрсе шықпайтуғынын сезип: «өлтирип алмасаң—бермеймен қызды!» деп еді, жасауыллар күш көрсетип, сарайға дарғаны да, қызды да байлап әкететуғын болды.

Сөгискен-керискен кәхәрли дауыслар еситилди. Шаўқым, жәнжел шықты... Үй ийеси түркмен, «бермеймен!» деген сертинен қайтажақ емес!... Балалары үн салып жылады.

Нигархан қалшылдап ызадан қаны қайнап кетти. Үйге жууырып барғанын билмей қалды.

— Ата, хәй ата! — Қыз усыны айтып буўлығып, бозлап, еңиреп жиберди. Тағы қатыўланып, жасын тыйды. — Сиз ерегиспең! Мен барайын. Сиз бир өлимнен кутқардыңыз, ендиги өлимди ығбалымнан көремен, жиберің мени ата!

Көп гәп-сөзден кейін дарға түркмен қызды өз қолынан апарып қайтатуғын болды. Сол күни қондырып, ертеңіне еки жасауыл қыз бенен дарғаны хан сарайына әкелди. Қыз бенен хошласар ўақытта ғана дарғашы қызға сырын айтты.

— Мениң атым Турдықылыш, умытна қызым, Турдықылыш, Турдықылыш! — деп, үш мәртебе тәкирарлады, — мен қарақалпақтың қызынан туўылдым. Әкем баспаншыларға

қосылып жүргенде бір қызды қолға түсіріп, соған үйленген екен. Бірақ, өмиринің ақырына шекем ұсының азабын тартты. Соңынан бул кәрди қойса да, қанша жалбарынып, бауырына тартса да, анам әкемді «баспашы» деп жек көретуғын еді. Шын жүрегі менен емес, оннан қорыққанынан, ерім дейтуғын еді. Буны әкем де сезетуғын еді. Анам пақырдың ығбалына әкем ертерек тырыспай кеселинен өліп қалды. Болмаса олардың тартысы, бір-бирине ала көзлігі басылмайтуғын еді. Анам мени меқрибанлы өсирди, мен әкемнің жолын кууға, салдау тартып өз еңбегім менен күн көріуге серт еттім. Анам өлерінде: «Қолыңнан келсе жақсылық ет, жерде қалмайды, жаманлық ұмыт болмайды. Адамның кеуіли шийшедей нәзик. Сындырсаң дүзелмейді» деген еді. Мен сени өз жұртыңа апарып, жақсылық етермен деп едім. Ол мұрадыма жете алмадым. Хабар алып турарман, хош бол қызым! — деди.

Нигархан да хошласып:

— Ата, бір қара жигит ізлеп келсе, мени айтарсыз — деди де, мөлдір жас көзінен бурқ етті.

Нигарханды хан сарайына тапсырып келгеннен кейін үш күннен соң Турдықылыштың үйін сорап бір жигит келді.

Басында қара қураш, үстінде бояуы ауған көгіс шапан. Аяғында сары шерім етік. Белинде қырылған қырмызы белбеу. Аттан түсіп, үйге кірді. Бул Ержан еді.

ОТЫЗ БЕСІНШИ БАП

1

Наұрыз айы басланыудан Мәдемин хан бір хәптеге шекем ләшкер топлау, қарыу-жарак жыйнау, сәрдарларды тайынлау, мергенлер сайлау жұмыстары менен бәнт болып, уақытша арыз сорап турыу үшін баласы Абдулланы тахытқа мингизді. Өзі ләшкерлерді баслап, Иранға атланыс жасады. Үстіннен ел көшкендей Хийуа тынып қалып, хәмме урыс жаққа қулағын салды.

— «Кеше кейін шегиндик. Бүгін алға өрледік. Нөкер жибер депті», — деген хабарлар келип турды.

Әжинияз медиресенің тәртібіне, ас-суына көніпкірмей, басқа молдаларға қарағанда көшеге көбірек шығады. Оның үстине ауылын сағынып, «келген-кеткен жолаушы жоқ па екен?» деп, Қоңырат сарайына барып, белдарға келгенлер менен гүрриңдеседі, урыстың хабарын сорады, оннан шығып — Рийшад хажының аманат хатын тапсырыу үшін Ырыскул жасауылды ізлейді. Ерназар жатқан зинданның қасына барып, не гәп сөз бар екен?» деп тың-тыңдайды. Зиндан райысынан жөнлі жууап ала алмай, ұзақ күн отыра-отыра сарылып қайтады.

Ырыскул жасауылды хан атланысқа алып кеткенін еситті. Қашан келетуғынын хеш ким билмейді.

Арадан бір ярым ай өткен уақытта силтидей тынып тұрған Хийуа қайғылы хабардан гүңирене қалды. Шәхәр теңселип, минарлар тербеліп, жарлылар күні-түні зарлап турды.

Мәдемин ұллы патша сауашта шейит өлді!

Үш күн, үш түн сарай хаяллары жоқлау айтты, сарай шайырлары қайғылы бәйитлер оқыды. Ахунлар ғирәт пенен қуранды тәкирарлады. Үш күнге шекем халық толқыны хан сарайына ағып барып, хәзиреттің табыты тийген топырақтан бір қысым алып, бір сауырыс теңге таслап кетіп турды. Сарайдың ойыншы қызлары, ханның жеті хаялы хәм хәр елден, хәр миллеттен жақында әкелген сарай сулыұлары қара шашларын тарқатып жайды.

Хәзирет жерленген күннің ертеңіне:

— Абдулла хан болды! — деп, жар шақырылды. Сауашқа кеткен ләшкерлердің тең ярымы өліп хәм жаралы болып, Мәдемин атланысы қайырсыз келді!... Жаңа хан Абдулла әтирапына жаңа ақылгөйлерді, кеңесгөйлерді жыйнап, мәсләхат курды. Тири қалған әскер басшылардың биразын босатып, орнына таза жасауылдарды сәрдар етті. Жаңадан нөкер, қурал-күш жыйнап Абдулла хан ата қанын алыу үшін Иранға атланыс жасады. Бірақ, екі айдан кейін Абдулла хан урысты тоқтатып, Иранлылар менен ытимге келді. Өйткені

түркменлер: «өз алдымызға хан боламыз, салғырт төлемеймиз, нөкер бермеймиз!» деп, көтеріліс шығарыпты. Нөкер жыйнаўға барған ханның жасаўыларын өлтирипти.

Хан сарайы тағы дағдарысқа түсти.

— Абдулла хан енди Түркменлерге атланыс жасайтуғын болыпты, — деген хабар жайылды.

Арадан бир хәпте өткен ўақытта хан нөкерлери қаладан шубырысып шықты.

Шәхәр халқы жағасын ушлап, тағы титиреди. Тағы кан төгилди... Талай жанлардың геллеси ушып, талайлар тағы байлаўда бенде болып келеди. Қара көзден тағы сел-сел жас төгиледи.

Әжинияз күнде Ырыскул жасаўылды излейди... Ондағы мақсети жасаўыл менен танысып, Нигарханды азат етиўге оннан жәрдем сораў. Бирақ, гезлесе алмайды.

«Түбинде бир келер!» деп, Әжинияз дәрисханаға¹ кетти.

2

Әжинияз медиресеге келип, илим ғәзийнесин ақтарыў ушын араб, парсы, түркмен тиллерин үйрениў лазым екенин сезді. Наўыйыдан баслап Рудакийге шекемги жети ықлымдағы билим ғәзийнесин ақтарған хәм бул билимнің шалқар сағасына жеткен ақыл ийелериниң ғәзеллери, рубайылары, бәйитлери, — бәрше kitapлар сол тилде.

Илим өнер дүньясының төбеси узак, таң сағымланып көринди. Енди сол төбеге жетиўдиң әнжамын көриў керек. Бул ушын ең кеминде үш тилди билиў керек.

Талабанлардың² хәммесиниң де сабағы әжинияздан қара гөрим озық. Көпшилик моллалар өз бетинше оқып, Омар Хайям, Саадий, Бедилдің рубаят ғәзеллерин ядтан төгеди. Олар парсы-тәжик сөз мәнилерине жетик. Олардың биразы араб, парсы, тилин терең үйренип, қуранның сүре, аятына мәни берип, билим жарыстырады. Гейде алысқа, тереңге сүңгип инсанның руўхы, әлем, бейиш-жәннет сырларын, «күдирет»

¹Оқыйтуғын орын

²Медиресе оқыўшылары

тилсимин ашып таслайтуғын Әбдиқәдир Бедилдің бәйитин әўел парсыша оқып, сонынан:

«Көзиң аш, қайда дур, дузакуў жәннат?

Исиң нәтийжеси, мақсули меҳнат?» — деп, түркшелеп мәни береді. Бул ғәзеллер, медиресеге мударислер тәрәпинен оқытылмаса да, моллалардың өзлери Омар, Хафыз, Абдурахман, Саадий хәм басқа да шығыстың уллы данышпанларының қол жазбаларын kitapфурыш дүканларынан таўып келеди де, әңгимеге кириседи. Хәрыса, зериксе Омар Хайямның рубаятларына түседі. Оннан шайық — уламалардың, суўпы — дәрўишлердің тәрийпин айтып кетеді.

Биреўи: «Суўпы — дәрўишлер кисиге қолын жаймай өз мийнети менен күн кешириўи керек!» деп еді, екіншиси: шайық-моллалар пуқараның берген қайыр-садақасын жетим-жесирге үлестириўи лазым, деп бул хәққында раўаятлар келтирди.

— Сиз еситгиниз бе? — дейди түркмен жигити Сапармурат, — Хафыз Әмир Темур патшаға: «Егер кеўилимди жай етсе, бир гөззалдың жүзиндеги қара қалына Самарқанд пенен Бухараны берер едим!» — депти. Патша: «Мен Самарқанд пенен Бухараны салтанатлы әлемди титиретсин, деп дүньяға ойран салдым. Ол не дегениң?» деп қылышын алып жуўырғанда, Хафыз: «Мине, көриң, сақыйлықтан қашшақлығым¹ усы дәрежеге жетти», деп үстиндеги гөне тонның жағасын ашып, көйлексиз жалаңаш көкирегін көрсетипти...

Атаклы шайыр Абдирахман Жәмий хәққында Захиритдин оның сақыйлығын хәм мийирманлығын мақтады.

— Ол кисі өзине жән-жақтан сыйлыққа келген тири хәм өли дүньяны медиреселерге бөлип береді екен, — деп нағысly ғырат даўысқа салып, оның ғәзеллерин араб тилинде айтты.

Усылай етип медиресе өжирелеринде гә парсы, тәжик, гә араб, түрк тиллериниң сәдде-сәдде маржанлары жарқырап төгилетуғын еді. Бир қуўыста мүләйим пишинде отырған Әжинияз усы хәсыл ғәзийнеге хәўес етер еді. Көкирек сарайын усы

¹Жарлық

маржанларға толтырып кайтып, өз журтына саўға тарткысы келер еди. Шығыстың жүйрик қыял, дана ақыл оқымыс-лыларындай дүнья әлеминиң өнер булағына қанып барып, өз журтының шала оқыған моллаларын үйретиўге куштар еди... Бирақ, өзи де еле бул ғәзийнелердиң есигин ашпағанына өкинер еди!...

Сонлықтан ол усы бастан өзин медиреседеги турмыс кемтаршылығына, — ийне менен кудық қазғандай түсиниксиз тилдеги аўыр оқыўға — сабыр парасатын хәм қанаат пейилин зорлап көндире баслады. Ол ашлыққа да, азапқа да қайыл болды. Ол зийрек хәм үш тилди қанық билетуғын моллаларға жүгинди. Өйтпесе аўылдағы билими шалағай моллалардай бул да қуры қол қайтатуғынын сизди.

Әжинияздың медиреседеги жақын досларының бири — түркмен жигити Сапармырат. Ол медиресеге буннан еки жыл бурын келген, қара торы, жуқа жүзинде шешек аўырыўынан қалған сепкили бар, ашық минезли жигит. Өз журтында әдеўир шайыр лақабы бар, жигит көринеди. Түрк тили менен араб тилине қараса алдына адам салмайды. Өттең парсыға келгенде шорқақлаў. Омар Хаямның рубайлары менен Мақтумкулының нәсият қосықларын нақыл орнына қолланады.

Екинши кеўил жақыны, — Захиритдин. Ол тәжик жигити. Захиритдин узын бойлы, сары сынлы, сыпайы кийинип жүретуғын жигит. Әжинияз қарақалпақша, қазақша қосық айтып берсе, аўқат ишпеслигине қайыл. Қосық кумар. Әсиресе оның қызығатуғыны «Нәжип уғлан менен Ашық айдын пирдин айтысы» деген қысса. Әжиниязға усы қыссаны қайта-қайта оқытады.

Әжинияз болса, оның парсы тилине куштар. Өжиреге келсе, көшеде жолдас болса, хәр ғәзелдин, хәр бәйиттин мәнисин сорап, булда оның басын қатырады.

Үшеўи әңгимелесе, Сапармырат пенен Захиритдин айтыўшы, Әжинияз тыңлаўшы болады. Олар екеўи дәслепки күнлери буның билиминиң сайызлығын сезип, көбинесе түрк тили менен сөйлесип жүрди. Усас болғанлықтан бул тилди Әжинияз

тез арада үйренип алды. Араб, парсыдан әдеўир сөзди билсе де, айтыўға тартылатуғын еди.

Барлық сабақ араб, парсы тилинде өткен соң сәлем хатты да сол тиллерде жазыў әдет еди. Моллалар түрк тилин менсиниң киремейтуғын еди хәм араб — парсыша мәни айта алмайтуғын, бул тилди аз билетуғын адамды саўатсыз дейтуғын еди.

Әжинияз ақшам таўықтың екинши шақырымына шекем араб-парсы тиллери менен жатлығатуғын еди. Ол қанша азап шегип, өзін сабырлы тутқан сайын бурынғы аўыр машақат жеңиллесип баратырғандай еди. Кем-кем төбеден төбеге өрлеп еди.

Әжинияз бир күни Сапармырат пенен сабақ таярлап отырып оннан Ырыскул жасаўылдың ким екенін сорады.

Сапармырат азғана ойланып отырды да, Ырыскул туўралы әкелеринен еситкен әңгимесин айтты.

3

... Ырыскул Аллакул ханның бир атланысында урыста қолға түскен бенде қусайды. Хийўаға әкелгенде күтә жас еди. Ол неше күн, неше айлар: «дар шылбыры қашан мойныма түсер екен?» деп, қурбанлыққа шыққан малдай қалшылдап, үрейип ушып жүрди.

Ырыскул хаслы-заты рус еди. Рус патшалығының солдатлық хызметин атқарып жүрген ўақытта түркменлер менен урыста қолға түсип қалды. Түркменлер бенде болып түскен рус солдатын өлтирмей Хийўаның ханы Аллакулға саўға етти.

Хийўалылар тутқын солдаттың тек жанын өзінде қалдырып, атын да, затын да өзгертип жиберди...

Сарай хәмелдарлары оны дәслеп «орыс кул» соңынан «Ырыскул» деп атап кетти. Бирақ, бирге хызмет ислең жүрген иран, араб, түрк, аўған куллары Ырыскулды «тил алғыш бала» деп тәўир көргенликтен, оның атын көтермелеп «Арысланкул» деп атар еди.

Тахыт жаңарып, хәр хан аўмасқан сайын Арысланкулдың да мойнынан бир буғаў түсип, жаңа мәртебе келе берди. Бул,

ханның оған ғамхорсыуы емес еди. Ал оның өзинің хадал жүрегине, турақлылығына хәм зийрекчилигине көрсетилип атырған жақсылық еди. Аўа, ол хан хызметин хадал, садық иследи. Оның аяғының басқан жери жалаңлаған қылыш еди. Көз қыйығы ғабырысса, айбалта төбесинде ойнап тур еди. Сонлықтан егер өмир сүремен десе, ол ханға жаранып ислеуи керек еди... Ол өмир менен өлимнің тайғақ хәм тар қыснағында жасап турды. Ол бәрине... бәрине көнди!...

* * *

Әжинияз Ырыскулдың түрк дәрүишин өзине бейим тартып дос болған сырын кем-кем аңғара баслады. «Тегин түрк емес ғой» деди ишинен. Усы ойда жүргенде: «Абдулла хан түркменлер менен урыста өлипти» деген тағы суўық хабар таралды. Хийўа сарайы тағы аза тутты.

... Тахытқа Қутлымурат бала хан минди. Ақылгөйлер менен кеңесгөйлер, қусбегилер менен беглер күн сайын аўмасып тур. Енди гөне, жаңа хәмелдарлар арасында жәнжел басланды. Хан сарайды тынышландырыўға киристи. Атланыс тоқтады. Түркменлер менен питимге келип басларына ерк берип жиберди. Бурынғы шаба-шап, туў көтериспе басылып сарай зыяпат ордасына айналды.

Кеңесшилер Қутлымурат ханды ортаға алып, жаңа тәртибин мақтасты. Қус беги метер, хәким, беглерге шекленбеген дәреже хуқықы берилди. Пукарадан жыйналған ақшаларды хәмеларлар бөлишип алды. Сарай ғәзийнеси орталана берди. Уллы бийлерден киши бийлер үлги алды. Хәр ким өз кулқынына қасқырдай тартты. Қутлымурат ханды елдің тынышлығына арнап, қырк күн той баслаўға көндирди. Бул тойға хәмме елаттан бийлер шақырылатуғын болды. «Тарлық қырк күнге созылады,» деп, жар шақырылды.

Әжинияз усыны еситип Есенгелдиге хат жоллады. Хан тахтының үш мәртебе жаңарғанын, Қутлымурат бала ханның балалығынан пайдаланып хәмелдарлардың тахытты куўыршақ қылып ойнап атырғанын, Қутлымураттың хаслы «қоңыратлы» екенін айтып жазды.

... «Өзинизде ханның хасылын билесиз ғой! Пара берсе бас алатуғын заман болып тур. Хәмелдарлар шәриятты аяққа басып, қутырып жүр. Сиз айтқан Қоңыраттағы хажыны мен де көріп, әңгимелестим. Ырыскул деген жасаўылды силтеп еди, ол кисини еле таба алмай жүрмен... Шәхәрдің иши бийтәртип болып кетти. Уры, газзап көп. Хәмелдарлар пара деп қол жаяды. Бала хан хәр күни зыяпат пенен бәнт. Ерназар да, Ержан да усы жақта...

— Хан түркменлер менен питимге келсе де — деди Әжинияз, — еле көзинің аласы бар. Соны билип түркменлер де өш. Бирақ, ханның күши хәлсиреп баратыр. Азғырыўшылар көп. Таң атып, күн батқанша онлаған хәким шығарады. Соның көби тәрк етиледі.

Сарайдағы хәмелдарлардың бири түсип, бири өлип атыр.

Соңғысы бурынғысынан өш алып атырған ўақыт. Мухаммед — Нәзир қусбеги ханға жаманатлы болып, хызметинен түсти. Оны да биреў жаманлаганды да... Ал ата, Хийўаның жағдайы усындай. Хан орыслардан да, англизлерден де алағада усайды. Усы тойға байларды, бийлерди шақырып, қазнаны қайта толықтырып, атланысқа шыға жақ нийети бар еди. Ондай күш қайда! Кешеги Иранлылар менен урыста-ақ халы белгили болды. Түркменлерге күши жетпеди. Усы патшалықтан не үмит етиўге болар... Ата, сизің баяғы кеңесиңиз дурыс келейин деп тур. Кеңесип, халық болатуғын ойласық, әне усы ўақыт... Турым менен кеңесип турман. Ол да сизди келсе екен дейди. Ырыскул жасаўылды тағы излейин деп отырман. Егер ол дос болса, көп пайдасы тийетуғын киси екен. Келип, көрерсиз... Келип ата!...

Қудаға шүкир, деним саў. Атама, анама меннен сәлем айтың, ата. Сизди жандай хұрметлеўши балаңыз — Әжинияз».

ОТЫЗ АЛТЫНШЫ БАП

1

Базар күни Әжинияз китапфурушлардың дүканын аралап, қәлеген китаптарын саўдаласып ақшасын төлеп атыр еди.

Ажары ноғайға кейип берген, сары сақаллы, ири денели киси қасына келип, ол да кітап сорады. «Усы болар ма?» деген Әжиниязда бір ой пайда болды.

Үстине кийген кийими сарай адамларының пишинине усас. Әжинияз бетине тигилип қарап турды да:

— Яшы уллы, сиз Ырысқұл деген жасауылды танийсыз ба? — деди. Ол киси де бұған жалт қарап, көгис өткір көзлерін қадады. Ол да бұның келбетін өзге түсли көріп, «қай журтлық?» деп, қызықсынған болыуы керек. Сорауына жууап бермей, қарсы сорау айтты.

— Өзің қай жерліксең? Не хызметіңіз бар еди, онда?

Әжинияз: «баска биреу болар ма?» деп, қыйпақлап келген журтын, кәсип-кәрин түсиндирип болған соң. Хажының «купья болсын!» деген сөзи есине түсип, сақлана қалды.

— Биреудің ол кисиге айтажақ арызы бар еди.

Көк көз киси азғана ойланып турып:

— Бул шәхәрде ондай киси көп. Лийкин мениң де исимм Ырысқұл... — деп жымыйды.

Әжинияз Ырысқұлдың жымыйған жыллы жүзине қарап:

— Сиз болыуыңыз керек, — деди ол, — Бийнеңіз усайды. Хажы Махмудты танысаңыз керек. Махмуд Рийшад...

— Ха... Еситиуим бар. Түрк дәруиши — Хажы Махмуд па?... Ол дәруишти қай жерде көрдің?

— Қоңыратта...

— Болды, болды... жүр бери! — деп, Ырысқұл Әжиниязды ертип кетти. Олар бираз жүрген соң кең өжирели хәулиге кирди.

Әдетте өзбек халқының дәстүри бойынша хаяллар көшеде жүргенде пәренже жамылып, ал үйде жат адамның көзине түспеуі керек. Мийман келсе хаяллар ишки өжиреге қашып кетеди. Мийманды сол үйдің еркек адамлары күтеди.

Бул үйде ол дәстүрдің бирде биреуі көринбейди. Қарақалпақ пенен қазақтың дәстүріндей Ырысқұл есиктен кириуден:

— Айтгүл, ха Айтгүл! Мийман келди. Төсек сал. Мына кәйнің менен қол алыс. Төменгі¹ журттан келген тамыр... — деп, сүренлеп сөйледі.

¹Дәрьяның аяғындағы елди солай атағын.

Жасы отызға жете қоймаған, тобатайлау бойы бар, туркы майда, қалың еринли, жалпақ бет, сары шырайлы хаял төрге алаша таслап, Әжинияз бенен қол алысып, аманлық сорасты.

— Биз үйимізге келген мийманның өз дәстүрине қарай хызмет етемиз, — деп, — Ырысқұл жауқылдап сөйледі, — қарақалпақ пенен қарақалпақ, өзбек пенен өзбек боламыз. Сениң көзіңше ашық отырған менен жеңгеңнің пәренжеси жоқ емес. Көшеге шықса қаршығадай басына томағасын кийип алады.

Өйтпесек бизди Хийұада турғызбайды, иним!... «Шариятты буздың!» — деп, гүнакәр етеди. Сизің халықта қалай? Сизлерде дәстүр усындай ма, иним?

Әжинияз өзи есин билгели пәренжени тек Хийұада көргенін, қарақалпақ пенен қазақ журтындағы хаяллардың еркин ашық жүретуғынын айтып болған соң Хажы Махмудтың сәлем хатын төс қалтасынан шығарып берди. Ырысқұл бираз үңилип толғанып, ойланып отырды.

— Бәрекелла!... Ой мүсәпир-ай!... жолы болып қалыпты. Сизің халық Хажыға унап қалыпты, — деп Әжиниязға бир күлимсиреп қарады да, хаттың бир жерлеринен үзип-жулып оқып отырды. — «Бул қарақалпақ, хақ кеуил халық болады екен. Дәрүишти, дийұананы жатырқамайды. Қайыр сақауат етеди. Ултының ким болыуына қарамастан мүсәпирлерди сыйлайды. Мен байларды айтып отырғаным жоқ. Олардың бәри де сүтхор. Қара пуқара халықлар, — Стамбул менен Мәкке-Мәдинаны айтпай-ақ Бәхәуатдин әулийеден киятырған хажыман десең айланып толғанады. Бул жаққа келип, хеш нәрседен кәуетерсиз жүретуғын болдым. Уйқым, отырысым тыныш, Қарақалпақлар да бул журтқа жақында посып келген екен. Қырым жағаларында, Едил бойларында, Түркстан далаларында отырған екен. Бул бурынғы ноғай деген халықтың урпағы. Кемтаршылықты, ашаршылықты көп көрген. Бирақ, мийнеткеш, қайсар ел екен. Өгиз арба менен Едилден келиу, — бул мәртлик. Пышық өте алмайтуғын ғырс тоғай, — қамысларды аударып, жер ашып жүр. Үлкен дегершик көшерге тас гүзелерди байлап, дәрьядан жапқа суу ағызып атыр. Буны «шығыр» дейди. Оған өгиз ат, ешек қосады. Гейде жалаңаш етине шапан кийген, мойын териси

постектей кара дийканлар өгиз орнына шығырды өзлери-ак айландырады. Кеше бир гедейди көрдим. Не деген аянышлы. Жаптағы қалған суўды қолы менен серпиіп ағызып тур!... Буны «қол сериппе» дейди екен. Қәйтесең... аянышлы. Бәрінде көріп, биліп, танысып атырман. Елге қайтып барғанша көрген хәдийселер ишима сыймай, жолда төгилип қалмаса, болар еди. Хәзирше усы қолайлы. Саўа аўылда дем аламан, күш, хәрекет жыйнайман. Соннан соң куда биледи... Маған хат жазсаң, усы балаға бер. Ол мени танийтуғын адамларды таўып жибереди. Хош достым!...»

Ырыскул хат пенен алаң болып атырғанда Әжинияз Ырыскулдың аўызына тигилген киси болып, оның барлық пишин, бийнесин көз астынан кеўилине түйіп алды.

Әжинияз еки нәрсеге хайран болып атыр.

Биринши, Ырыскул хәмелдар адам. Ханның жасаўылы. Сонша дәрежеси — мәртебеси бар адам, қаяқтағы бир қаңғыған дийўана менен қалай дос болып жүр?

Екинши, буның да шырайы Махмуд — Рийшадтың шырайына усайды. Әсиресе сақаллары менен көзлериниң усаслығы, — бир устаның қолынан шыққандай бир реңлес. Келбети, дәстүри де өзбеклерден өзгеше. Мәгер бул да түрк туқымынан ба екен? ...Онда неге хажы хатты түркше жазбаған?... Әжинияз жолда киятырып хажының сәлем хатына қанша үңилсе де, бир де хәрибине түсине алмаған еди. Мына Ырыскул заўлатып оқып атыр... Әжинияз шыдай алмай:

— Хажы хатты қай тилде жазған? — деп сорады.

Ырыскул Әжинияздың бетине жалт қарап:

— Хажы жети елдің тилин биледи. Бирақ, өзи түрк... мусылман деп әлле неге қәўетерленгендей, кепиллик айтты. Ол артық гәпке бармаса да, Әжинияз екеўиниң арасында әлле қандай бир жақынлық жумбақ сыр барлығын Ырыскулдың қас-қабағынан сезіп қалды. Баланың сезіп отырғанын бетине қарап Ырыскул да сезді. Бирақ, Әжинияздың дос я душпан екенін билмеген соң жасаўыл сыр шашпады. Ишинен кеңести:

...«Хажы Махмудтың пикирине қарағанда булар турақлы қайсар халық. Хан менен урысып, ханнан көп соққы жеп,

қоныстан қонысқа посқан халық. Айдос бий менен оның баласы Ырза — Төренің көтерілисин өзи де көрді. Намыслы хадал халық... Дос тутыўға, ант ишисиўге турарлық адамлары бар».

Ырыскул усы ойда отырғанда Әжинияз жумбақ сырды қалай шешиў, қәйткенде бул кисиге жараныў хәм кеўилин табыў хаққында ойға батып отыр еди. Сол күни олар бир-бириниң ишки кеўил сарайына түсинисе алмай тарқасты...

Әжинияз буннан соң күн ара, гейде базар аралығында Ырыскулдың үйине келип-кетип турды.

Ырыскул да гүрриңшил адам екен. Әжинияз да қаты кулак бала. Екеўи узақ сабақлы әңгимеге түсти. Ырыскул саўаш дәстанын, — қылышпаз нөкерлерди батыр сәрдарларды, мәрт найзагерлерди тәриплеп айтып, енди нәўбетти Әжиниязға береді. Оннан қарақалпақ тарийхының уңқыл-шунқылын сорады.

Бир күни Әжинияз Мамай бийдің орыс патшалығына өтиў ушын Петербургқа өтиниш пенен барғанын хәм Абылхайырдың бул хабарды еситип, үлкен ләшкер менен елди шапқанын әңгиме етти.

Бул әңгимени Ырыскул уйып тыңлап, әжеп таң қалды. Бир ўақытта ол:

— Бийлериңиз енди орыс патшасына қосыламыз дегенди аўзына алмай ма? — деп, баланы барластырып сорады. Енди Әжинияз қәўетерленип, «алады я алмайды» деп, кесип айтыўға батылы бармады. Не деген менен ханға жаранып, мәртебе алған сарай адамы ғой. Хан жансызы болып халықты ўайран етсе қәйтесең?... Сонлықтан ол:

— Хан жибере ме? — деп, еки ушлы жуўап берди.

Ырыскул тунжырап ойға шүмип бираз отырғаннан соң:

— Аўа, үстинен ел кеткенин қайсы хан болса да, жақсы көре ме? — деп, гәпти туйық қалдырды. Бир-биринен сескенип, екеўи тағы тарқасты.

Елде жүргенде Хийўа шәхәрін көриўге ахыўзар болса да, көзи үйренип, көкирек басқан соң кем-кем түңиле баслады.

Хан сарайы жағына барса асылған менен шабылғанның, жүректі суўлататуғын хабары, көшеге шыкса жетим менен

жесирдин, гедей, кулдың муңлы хәсирети жүрегін шерге толтырды.

Елди сағынады. Ата-анасының алдында еркинсіп жүрген кең жазық күнлерін күсейди. Отырса саққа жүгиніп, тұрса қол қаусырып, жүрсе мүнәйимсып, жырк етип қабағын ашса, айып деп есаплайтуғын медиресенің суыпы тәбиатлы тәртіби кеше «Бозатауда» желдей есіп жүрген жас жигитке қалай аұыр тиймесін?! Гейде усыны ойлап: «жигит ағасы шағына жетпей-ақ иштен картайатуғын бодым-ау!» — деп, өкинеди. Иренжисе де, илаж жоқ. Медиресені таслап кетиуге жүрегі даұамайды. Атаға берген ұаде бар. Устазынан алған пәтия бар. Оннан да аұыр, душпанларының «пәленшенің баласын медиреседен куұып жиберипти. Оңбағаны сол» деген табасы, ызасы бар.

Ел қалды. Қатар-курбы дос қалды. Бәрінен де қымбатлы ышқы мухаббаты жаңа уйып киятырған аянышлы яр қалды.

Көшеге шыкса, жарқ етип қыз көрінсе, Ханзада кетіп баратырғандай жигит изинен бір телмиріп, тигилип қалады. Жети кабат көлдің түпкіринен жигитті куйындай көтеріп, Хийұа шәхәрине қайсы булт қолтығына қысып әкелип таслады екен? Еки жасты хә демей айралыққа салған қайсы тәғдир. Балалық па, хәсерлік пе, ойсызлық па? Жат жүрт зары, айралық сағынышы қабырғасына батқан сайын жигит хәуизге түскен балықтай кең өрісін күсеп, таұланады, толғанады, ойланады, қыйланады.

Саққа жүгиніп, тунжырап отырып қәлемін қолына алды. Ишин кернеген хәсиретлі дебдиұин қағазға төкті.

«Хабарын сорайын дилдардың кимнен,
Бір қус болып түссем ярдың қолына,
Бүлбил болып барып гүлине қонып,
Әлим ашып кирсем жәннет бағына...
Пәрұаз етсем келмес шул ярым мында.
Сабырым, тақатым қалмады тәнде.
Мени йоқлап ол хәм шарлайур онда,
Ашық болып жүрмен ярдың дилинә...»

Әжинияз қосыққа берилип, өжиреге келген Сапармыратты билмей қалды. Көрсетиуге де, жасырыуға да уялды.

— Әжинияз молла не жазып отырсыз?—деп, Сапармырат жымыйып күлди. — Күлди купыя хатың болмаса, меннен жасырмай-ақ қой.

Әжинияз купыя болса да — Сапармыраттың кеуилине келер деп — қыпса сақлағысы келмеді. Оның үстине екеуі курдас.

— Әй бир ермек ушын жазылып еди... — деп, Әжинияз киши пейилли мийзам менен қағазды Сапармыраттың алдына ысырды.

— Шайыр екенсиз ғой? — Сапармырат таңланып Әжиниязға жымыйып карады. — Ышқы айралығы сизің де басыңызда бар екен ғой.

— Бар ғой Сапармырат! — деп, жигит суұық демін алды. — Мениң мухаббатым аұырлау. Қыз сүйген менен әке-шешеси көнбейди.

— Усындай еки жастың, жүрегін зорлап айырыу бизде, түркменде де бар.

— Аұа, бүл азап инсан жаралғалы киятыр.

Әжинияз Сапармыратқа шағынып. Нигархан менен Ержанның дәстанын айтты.

— Ол қыз мениң апам, — деди Әжинияз. — Усы Хийұада сарайда жатыр. Мен тек медиресе ушын емес, Нигарханды излеп те шығып едим. Енди аұылдан атамды күтип отырман.

— Мен кете жақпан, Әжинияз! — деди, Сапармырат әлле немеге иренжип — оқырман, шыдарман деп едим. Мына хан Түркменлер менен ала көз болды. Бир қәхәри келсе дарға тартар деп қоркаман.

Сапармыраттың кетемен дегинине Әжинияз иренжип еди, Ханды айтқан соң қарсы тура алмады.

— Аұа. Қорқыу керек. Атасы менен жаслы хәмелдарларын күнде асып, шауып атырғанда сени аяр дейсең бе?

Сапармырат ойланып отырып:

— Егер қысқы жесеңиз, бизің жаққа қашың. Пана боламыз. Түркменлерди англизлер қоллап тур. Хан оларға бата алмайды — деди.

— Рахмет, достым, ағайыншылығыңызға! — деди, Әжинияз елжиреп сөйлеп, — бий менен бай еки елде де бар. Жаңағы

айтқанымдай еки елде де ашықларға зорлық ететугын солар. Сизің елдің де, бизің елдің де әзизлери солардың таяғын жейди. Өзим болсам келешек ығбалымнан көрермен. Ал мына Ержан менен Нигарханды азат ете қойсақ, олар сизің жақта паналамаса, басқа илаж жоқ, шығар. Жасы үлкенлер келе берсин ойласып көрермиз...

Олардың үстине ережеп кирип келди.

Әжинияз жалт қарап, орнынан өрре турды да, Ережепке орын ұсынды.

— Жок, отырмайман, — деди ол. — Мен саған келдим. Аўылдан адамлар келди.

— Атам ба?

— Атаң да, ағаң да бар.

Рас айтасаң ба?

— Қусбегинің алдында да жалған сөйлеп көргеним жоқ.

Әжинияз мыйығын тартты.

— Айтса, Ереке, кимлер?

— Есенгелди, Өтепберген, Таўмурат, Пирим... оннан соң Қоңыраттан бир-еки адам бар. Танымайман. Жүр, кәне, Есенгелди шақырып атыр.

Ережеп Әжиниязды ертип далаға шықты.

ОТЫЗ ЖЕТИНШИ БАП

1

Медиресениң төңкерген тақыядай, пәтигине түргелсең төбең тийетуғын тар хәм пәс өжиресинде төрт молла жатады. Асханасы да, жатар орны да, дем алатуғын дәлизи де усы бир өжире. Ошакқа жанған оттың, тас шыраның дүти мурыннан кирип, өкпеге атлығады.

Өлимсиреп жанған шыраның алдында саққа жүгинип Әжинияз жалғыздан-жалғыз отыр. Ханзададан келген хат еди дизесинің үстінде.

Жигиттің нәзери пәс. Ойға шүмип отыр. Қарсы алдында турған қағаздан бир ели көзин жазбайды. Сөйлеседи, сырласады, муңласады.

...«Сүйиклим Әжинияз! Саў-саламат жүрсең бе? Бул жақтағы ел-елатың тегис аман. Кеше бир суўық хабар еситип, Нәбийра апама бардым. Сәлем хат жазып бер дедим. Мен айтып отырдым. Ол жазып отырды. Оқып атырған адамды алағада қылмаўым керек еди. Илаж болмады. «Неге ўақтында хабар етпедің?» деп, маған өкпелеўиң мүмкин. Сонлықтан еситкен, сезген хабарды ашық жазып отырман. Усылай болады деп мен де ойлағын жоқ едим. Сени де гүнәкар етиўге көкирегим бармайды. Егер, Хийўаға кетер де өзин ұсылай тапсырған болсаң, онда билмедим... Пәнт жеген биз-ақ боламыз дә! Бул дүньядан жылап өткен көп қызлардың мен де бири боларман... Егер арадағы душпанлардың бузыўы болса, онда тағы маған аңсат түскен жоқ. Хәзир гүнәлы мен болып атырман. Үйдиң иши екеўара урыс. Бәринің көзинің аласы менде «Тыныш отымыздың басын былғады», деп, бәри мени душпан көретуғын болды. Оған мен хеш өкинип отырғаным жоқ. Усы саўданың боларын қашшан-ақ билгенмен. Бир сениң кеўилиң ушын өлим базарына басымды тиккенмен. Өзим басладым, енди аўыр азабын да өзим көтеремен. Сонлықтан бул саўда да қабарсам да, қайыссам да, мәрт болсам да, өрт болсам да, кисиден көрип, кисини гүнәкәр етпеймен. Тек душпаным алыста болмай, өз үйимнен табылғанына ғана қапа боламан. Хош, енди төкетерин айтайын. Кеше апам шақырып алып:

— Ана, «сақыў»дың Хийўадағы баласы менен ыржаңласқанды қой енди! Жалғыз сиңлиң Палзада менен жигитке таласыўға уялмайсыз ба? Қандай көргенсиз болып шықтың. Жүрегің жарылса да айтайын, сен Досымның келинисең. Қурбанәлийдің қалыңлығысаң. Соның менен бол. Қосыбайдың баласына Палзаданы атастырып қойдық. Жақында келип куда түсип кетти. Бул — мениң емес, аталарыңның хұкими. Олар, сен түўе, мени сатып жиберсе де, қолынан айырып алатуғын хеш ким жоқ. Енди руқсатсыз, жыңқ етип дыбысың шықпасын. Баў-шуўың менен көрпе-төсегің питкенше бир еки жыл үйде қыз болып отырсын деп қойыппан. Егер өшегисетуғын болсаң, арбаға байлатып, Досымның үйине апарып таслатаман! — деди.

Бұл сөз маған көктен түскен жасындай болып тийди. Не жууап айтыуым мүмкін! Палзаданы араға қоспаса, онда бір сәри еді. Жылап-сықлап өтиниш етер едим. Алдыма өткелсиз ушпа тауды кесе тартты. «Қәне асылып шығып көрсін!» деп, артыма камал салды. Синдиси менен таласыуға уялар!» деп кимде болса, биреудің тапқан хийлеси. «Құдай шебер ме, куркылдай шебер ме?» деген усы екен... Жоқ. Қанша хийле етсе де, қанша қамал салса да, Досымның баласы Курбанәлийдің отын жақпайман. Сени Палзадаға көндирсе де, мен Курбанәлиге көнбеймен. Нашар болсам да, айтқан лебизимнен, берген антымнан шығысаман. Азап көріп ұзақ жасағаннан «рәхәт көріп» қысқа өмир-ақ сүремен. Мениң сеннен бир тилегим: мени сарсылдырмай кеуилиң кимде екенін ашық айтып жибер, жан аға! Егер арашалауға күшін жетпесе, — мен оллауий өкпелемеймен, — онда жағдайыңды айт!... Өлимнен басқаның ертеси жақсы... Тағы өтинемен! Мениң жүрегимди жаралама! Ұалың келмесе, я айнысаң, мени әуере етпе! Мен муңлы нашарман. Жаслық хәсери болмасын. Атаң я анаң қарсы болса да, тартынбай ашығын айт! Мен ушын отқа түсіуге жүрексинсең де хәк кеуилиңди сездир! Мен кеширейін! Сен жылама, мен жылайын!... Усыны өтинип, дууай-дууай сәлем жоллаушы, муңлы сәудигиң — Ханзада».

Ержанның қарындасын да есигине түсире алмағанына ел-журттан уялып, Халмурат бай менен баласы Сабырбай қара болып қалып еді.

Қудияр Хийуаға барып, тапсырған хызметін орнына отырғызғанына, жасауылдарды ертіп келгенине хәм бийликти алып бергенине Халмураттың төбеси көкке жетсе, енди «елден сайлап қыз аламан!» — деп, Сабырдың көзи айға тигилди.

Сабырбай ағасы менен ойласыуға Қудиярдың үйине келип, аттан түсти.

Қудиярдың үйи Мәдеминнің үйи менен сыбайлас тигилген киши отау еді.

Қудияр Курбанәлией менен әңгимелесип отыр екен. Курбанәлией Сабырбайдан сақланған жоқ, әңгимесин соза берди.

— Сөйтип, сол отырыспадан шыққан соң ағама Қосыбайдың баласының берген қорлығын айттым. Ағам дым үндемей атын ертледі де кетті. Ертеңине апамнан сорасам, Әжинияздың әкесін Халмурат атамның алдына шақыртып, азабын берипті. Әжинияз соның ушын елден кеткен ұсайды. Әкеси, ұрып, сөгіп Хийуаға қуып жиберипті.

Қудияр ғарқылдап күлді.

— Отырыспаның көл жерине барған екен. Енди ханның қызларына чәйнек айдар. Пай бапладық-ә! Турым сақаудан да кек алғанымыз жоқ па? Ерназарын зинданға бастық. Ағайини Қулымбеттен бийликти алдық. Өзин белдарға қудық. Усының бәрі мына дәнеңнің ғайраты, инилерім. Әкел қолыңды! — Қудияр Курбанәлийдің қолына шаппатын сарт еткізип ұрды. — Қәне, не дейсиз?

— Рахмет, аға!

— Рахмет алдыңда еле... — деп Қудияр аузын жасапатырған уақытта есиктен биреу кирип келип:

— Қудияр аға, сени бий атам шақырып атыр! — деди.

Қәне, балалар, әңгимени соң сөйлесермиз. Мен бий ағама барып келейін. Не хызмет бұйырар екен. Сизлер «төрт асық» ойнай тұрың! — деп Қудияр орнынан тұрып, сары шекпенін желбігей жамылып, басына қурашын кийді.

... Қудияр Халмурат бийдің отауына кирди.

Келен ағаштай еки бүкленген қара кемпир, бийдің аяғын қысып отыр екен. Бий өңменін көтерип, Қудияр менен сәлемлесип, оң жапсардан орын берди.

— Қудияржан мәсписең? — деди бий басын былғап.

— Құдайға шүкир!... Хәзир хеш нәрсеге мүтәж емеспиз.

— Ал енди бир ойласық бар, бала! — деди Халмурат көзін сүзип, — мына Қосыбай баласына Мәдеминнің бир қызын сорайды. Бұған не дейсең?

Қудияр шоршып кетті.

— Қайсы қызын?

— Әй билмеймен. Ол да, мен де еле ашылысқанамыз жоқ. Ойласайық деп қалдым.

— Қашан келди?

— Кеше, қасында Өтепберген бай бар.

— Хә, енди бизден қыз алатуғын болды ма?

— Аўа ... Қуып жиберейин деп едим. Тағы бир ой пайда болды. маған ол пәнт берип еди... мен де пәнтине пәнт берип өшимди алсам қәйтеди деймен.

Халмурат ойланып қалды.

— Бизге ол «сақыў»лар бир мәртебе емес, еки мәртебе пәнт берди. Қайыптың қызын да. Ержанның — қарындасында қашырып, саған еки пәнт берди.. Сениң балаңның еки мәртебе абыройын төкти. Оның баласы сениң балаңнан қалай? Сениң балаң қайта байдың, бийдің баласы... Сен мақул дей бер. Өзим бул жағынан қыйқашын келтиремен.

— Сол ғой, ойласық дегенім!... — Халмурат бий куўжыңлап, ақыл тапқан инисине тағы бир мәртебе рийза болды. — Онда, Мәдеминге де, келинге де айтарсаң. Шоршынып жүрмесин. Түсиндирип айтарсаң. Бирден қол үздирип жибермей, ұзын арқан менен босатып, кең тусаў менен қайыра берсин.

Халмурат ғарқылдап күлди. Қара кемпир өңменин көтерди.

— Досым өкпелеп жүрмесин!

— Кишисин! — деди Халмурат.

— Ол кележақ емес еди-аў, — деди Қудияр бийге қарап, — баласы қоймаған соң келген шығар. Баяғы бир отырыспада баласы бизиң Ханзаданы көрип, ықласы қаўып калып еди. Енди ол қызды Қарақұлдың үй жағына жибермеў керек. Ол аўылда, ана Қалменнің хаялы қусаған, әзәзүл қатынлар бар.

— Ол бала бул күнде Хийўада емес пе? — деди бийдің бәйбишеси.

— Хийўада ғой...

— Ал гәп сол! — деди Халмурат. — Енди өзиң басқара бер.

— Жаксы, аға! — деп, Қудияр үйден суўырылып шықты.

2

Әжинияз өрели таңды кирпич какпай уйқысыз өткерди. Тоқсан түрли толғанып, жүз түрли таўланды... «Елдеги күншил

өшпенли душпанлардың тутандырған оты ғой! — деди өз-өзи менен сөйлесип: Куда түсин деп, кетерде анама айтпаўым керек екен... Душпанлар атамды қолға түсирди ме екен?»

Жигит таң намазын оқып болып, Таўмуратты ізлеп кетти:

Таўмураттың өзи де купыя сөйлесіў ушын күтип отыр екен. Әжиниязды көрип, қалтасынан атасы Қосыбайдың жазған хатын шығарып берди. Әжинияздың нәзериниң суўық екенин көрип, «еситип қойды ма?!» деп Таўмурат та Әжинияз бенен қосыла тунжырап, қосыла муңайды.

Әжинияз бул хатты ежелеп емес, заўлатып оқыды.

Қосыбай үй ишиниң хәм аўыл-елдің аманлығын айтып болып, баласына төмендеги арзыў аўхалын жазыпты: «Халмурат бай менен арамыздағы даў жаңа басылып киятырғанда, балам тағы бир даўды жанартқаның не? Енди Досым менен жаўласатуғын болдық па? Даўдан даўға түсе бериўге мениң жас ўақтым емес, ал бес ўақыт намазымды оқып, ийманымды тилеп отыратуғын мәхәлим. Биреўдің пәтия оқысқан некели келининен баска нашар табылмай ма саған? Питиўажа исти бузған анаў Ержанның изи не болды?!... Есиң бар еди ғой. Даў-жәнжел шықса, «ишинде Қосыбайдың да баласы бар!» деген насақтан кулағым тыныш болсын деп, медиресеге жиберип едим. Сен меннен де сумлықты асырып, мени отқа салып кеткен екенсең!... Ержан атасыз болсын. Сен ата тәрбиясын көрдің ғой! Ата перзентке қонақ емес пе? Ендиги қалған бес-алты күн өмирдің ишинде анаң менен мениң аядай кеўлиме жара салсаң, қарғыстан басқа айтарымыз жоқ... Үйленгiң келсе маған неге сездирмейсен. Көпирден өтерде үлкен түйе таяқты көп жейди ғой. Еле де кеширдим. Мәдемин менен куда болдым. Киши қызын ал! Оған көнбесең, атаң Қосыбайды бүгіннен баслап қолына хасасын алып дийўана болып кетти деп есаплай бер.

Хош, саў бол! Илим өнерден басқаға алаң болма. Таўмуратты усы сәлемнама ушын әдейи жибердим».

Мехрибан атаң Қосыбай.

Бағана биреу болса, енди жигиттің белине еки жүк минди. Анау-мынау қағып салатуғын емес, қара зил, ауыр жүк. Усы жүкті арқалап, Әжинияз делбедей теңселип, көшеге шықты.

Есенгелди баяғы бий хәмелдар болған уақыттағы ярдосларын тауып, солар арқалы Ерназарға жолығуға рұқсат алыпты. Енди Ерназар жатқан зинданға кетейін деп атыр екен. Әжинияз да соларға қосыла кетти.

Қыйыншылыққа муңаймаған, ыза-қайғыға қайыспаған батыр туқымының мәртлігіннен бе я тәбиат айрықша соқты ма, «жүдеп болдырған шығар!» деп, барған адамлар Ерназардың тұрқын хәм ажарын көріп бір-бирине қарасты.

Етейін, жауырыны гүжирейін, мойын ети еки қулағына теңлесипти. Буура сан, нар белли, көкирегі қапыдай, ири жигит аудаңлап келди. Зиндан хәкиминің өзи де шығарып болып, сескенип турма, бетине жалт-жалт қарай берди.

Көмешине келген сөзди қайтармай айтып салатуғын, Ережеп, Ерназарды көріуден куўжыңдай қалды.

— Ханның зинданында жатып дәу жигит болып кетипсең ғой!

Ережептің дәлкегине Ерназар:

— Хә ханның тойына бизлер де таярланып атырмыз. Зиндандағылар да бир елдің адамынан аз емес, — деп мыйығын тартты. Дауысында ғайратлы ердің сестіндей ири шығады.

Есенгелди хал-жағдай сөйлесті. Зинданда жатырған адамлар Ерназарға: «Ханның усы тойында гүреске шық. Алла оңарса, абырай аларсаң! Абырай алсаң, хан бенделерине кеширим береді...» деп, бар тапқанын усының ауызына салады екен. Ерназардың зинданда тарықпағаны сол екен...

Патшалықтың дәстүри бойынша той берген хан сарайға күшли палұанларды, шапқыр атларды, урыспаз бөдене, қошқарларды бир жыл бурын алдырып, қол-аяғына шынжыр, қулағына сырға илдирип, ақ ордада бағып отырады. Мереке күни хан палұаны жықпаса — гүрес, ханның аты байрақтан келмесе — шабандоз ойыны басланбайды. Ханның бөденеси менен хан қошқары үстем болмаса да той-тамаша бузылады, усылардың биреуі қара пуқарадан жеңилип қалса, хан қапа

болады. Хан иренжисе той-мереке азалы жыйынға айналады. Онда қараға кәдик!

Усыны бурыннан билетуғын Есенгелди Ерназардың гүресмен деген сөзин хош көрмеді.

— Сөйт! Ерекең бир абырай ала ғойса... гүрес! — деп, аузын жасқап қиятырған Ережепке Есенгелди көзин алартып, жекиринип жиберди.

— Қойсаңа! Майырылып қаласаң!... Ақ ордада бир жыл майсөк жеген ханның қоңыраулы палұаны менен жер төледе жатырған сен теңбисең? Онысызда, әлхәмдулилла, қутқарып алармыз! Сениң жолыңа, дүнья керек болса, — шашаман, балам! Жата бер. Ханға арзыға өзим барарман! — деп Ерназар менен хошласып қайтты.

Жолда қиятырып Есенгелди:

— Бүгін я ертең бир ойласып, кеңесип алайық балалар, аулағырақ кимнің үйі бар екен? — деди.

Әжинияз Есенгелдиге Ырыскул менен танысқанын айтып, оның хан алдындағы беделін, хаслы хатын, киши пейил, адамгершилигін әңгиме етті.

— Химм!... деп ғарры ойланып қалды, — мен де еситип едим. Бийнеси қандай?

Әжинияз мүшесинің бәрін сыпатлап, үй-ишіндегі дәстүр қылұасын айтты.

— Сол, сол, сол балам. Оның хаслы орысият болыу керек. Аллакул ханға түркменлер әкеп берген. Орыс нөкерине басшы болған үлкен бир сәрдардың баласы екен. Әкеси урыста өледі. Бул баланы қолға түсиреди. Келгенде он үш-он төрт жасар бала деп еді. Мен өлтирип таслаған шығар деп едим. Аллакул сум хан еді. Әлле қайтип орыс журтты алыуға келсе, «Сизлердің туқымыңызды мен сақладым. Бухара әмири орысты жек көрсе, мен зийнет еттим!» деп айтажақ болып сақлаған екен ғой... Ислам динине енген шығар!

— Намаз, руўзасы бәри дүзиу.

— Онда хәзир сен барып сөйлес. Қабыл етсе, кеште мийман болайық. Ақыл, кеңес сорайық!

Намазлыгерде Ырыскулдың үйінде қарақалпақ кәткуда-ларының кеңеси басланды. Бул кеңеске Ержанды да алдырды.

Есенгелди саудыраған ашық пейил кәткуда емес пе? Оның үстине талай келип, неше хәмелдар менен табақлас, мерекелес болған шешен адам. Келиуден Ырыскулды «хызмет етейин» — деген сыпайылығына жибермей, қапталына отырғызды да:

— Биз қарақалпақ деген халық боламыз. Қарақалпақ деудің мәніси... деп, тарийх шежиреге түсіп кетти. Кавказды жайлап, Каспий жағалары менен Едил, Жайық бойларына көшти. Жунгарлар менен урысып, оннан Абылқайыр ханның қоластына барды. Усы жерде Оразбай батыр, Қарамерген, Убегей Султанларды отыз мың шаңырақ атынан, оннан кейін Маман бийди он еки мың шаңырақ атынан, Петерборға апарып, ант бергізди. Халықтың бул әрманының бәржай болмау себеплерін түсіндирип, енди елди, Қоқанд ханлығына өткерди. Бул ханның да зулым болғанын, Асандай бийлеринің дарға асылғанын әңгиме етип, Амангелди батырдың ханның геллесин алып, елди Хорезмге әкелгенин майдалап гүрриң етті...

... Берги тарийхында айта берейін бе я мына бала айтып берди ме? — деп Есенгелди Әжиниязды көрсетти.

Уйып тыңлап қалған Ырыскул әңгиме питкен ұақытта ғана қабағын көтерди. Анау күни усы әңгимени Әжинияз айтқанда, баласынып, онша исениңкиреген жоқ еди. Мына шешен ғарры әңгименің хәр қашырымын услап бергендей қылып айтқан соң кеуили қауып қалды.

— Бержағын айтты. Сонда да айта берің! — деп Ырыскул ықласын сездирди.

— Жок. Айтылған гәп болса, онда қайталамаймыз. Биздеги дәстүр солай, — деп жымыйды ғарры. — Сондай ағайын, биз жаман ханнан қашыуға, жақсы ханды ізлеуге шаршамаймыз. Хийуа хорлап ақырет берсе, Хорезмди де таслап кете береміз. Сизден ақыл сорауға келдик. Қәне әуели өз исми затыңды айт?

Ырыскул атасындай адамның алдында жалған сөйлеуді әдепсизлик көрди. Ол анау күни Әжинияз бенен гүрриңлескеннен бери жатса-турса ойланып: «Ханның гүман еткеніндей Хийуаға қарағанда орыс патшалығын тез қабыл алатуғын халық усайды. Буларға силтеу беретугын адам болса өзлери-ақ астыртын ўәкиллик жиберип, орыс патшасы алдында ант бериуи мүмкин. Ал егер бул журт орыс қол астына өтсе, мениң де елимди табыуыма аңсат болар еди» деген пикирде еди. Есенгелдини көрген соң бул үмити қайтадан козды.»

Ырыскул жайдары минез бенен бар сырын ортаға салды.

— Хийуаның бурынғы бийлеринің бири болсаң, мениң бул журтка қалай келгенимди еситкен шығарсаң? Еситсең есит. Мен орыстан дөредим. Бирақ, хәзир әлхамдулла, мусулманман. Ал бул журтка қалай келдің дейсең ғой, ол ұақытта мен он еки жасар бала едим. Бизлер татарлар менен сыбайлас отыратуғын едик. Еки ауыл бир-бирине жау еди. Бир күни түнде әкем менен ауылға киятыр едим. Алдымыздан онлаған атлы татарлар шыға келди де «рус, рус» — деп, бизлерге тәп қойды. Соннан соңғы хәдийсени билмеймен. Есимди жыйнасам бир татардың қорасында жатыр екенмен. Әкемди не қылғанын билмеймен. Онлаған күннен соң ол жерден қашып кеттим. Бирақ, тағдир мени түркменлердің қолына тапсырды. Түркменлер услап алып, «татар, татар» деди де Хийуаға тапсырды. Хан мени қайтадан соқты, — деп жыймыйды да:

— Мениң атамның қойған аты Димитрий, ал әке-бабамның аты Постанов еди... — деди, — мында келген соң «орыс кул» атандым. Бирақ, көп узамай мени мусулман динине ендирди. Соннан кейін Аллакул хан халыққа: «буның аты енди Ырыскул болсын!» — деп, хуким берди. Соннан бери Ырыскулман... — деп гәпти тууарды хәм әлле елаты есине түстиме, бирден тунжырап төмен қарады.

Есенгелди қалың қабағын көтерип, Ырыскулдың ақ кеуилин ашқанына шулығып отыр еди, бир ұақытта оның мунайғанын көрип, ол да қосыла қабарды. Әллен ұақыттан кейін ғарры басын көтерип, Ырыскулға тәселле айтты:

— Қабарма! Кемликтің кәмалы болар, шырағым! Ата-ененди табарсаң... Сениң ким екенінди өз аұзыңнан еситіуіге кумар едик. Жаңа қағынан келдің. Сени бенде етип елге әкелгенде мен де Хийұада бар едим. Бірақ, сени еле тири деп ойлаған жоқ едим... Сеннен өзге бизің бұл Хийұада досымыз жоқ. Қәне, орыс патшасының көші қайда, жолы қайда? Силтеуін бер? Биз Хийұадан түңилдик...

Ырыскул көз астынан ғарры хәм оның қосшыларын сынап шықты. Қәуетерли аұыр иске бәриде белсенип отыр. Бет ажарларында гүманлы я тайсалаклаган хеш бир белги жоқ. Ырыскул ишинен:

... «Усындай ашынған халық Петерборға барады!» деди де, қабағы бирден жадырып ашылды.

— Бий ата! Айтқаныңыз орынлы. Мен өзимнің хаслыма тартқаным емес. Орыстай уллы патшаның қоластына сизлер түуе Хийұа ханлығы өтсе де зыян таппас еди. Оны мына ақылсыз Қутлымурат хан биле ме? Жүз жыллығы түуе, жүз күнлигин ойлай ма? Мына түркменлердің үстинен Англия патшасының, қазақ жаласының үстинен орыс патшасының әскерлери киятыр. Екеуі де Самарқанд, Бухара, Хийұаға таласып киятыр. Топ атылып, талайлардың қаны көз жасы төгілейін деп тур. Екеуі де уллы, күшли патшалық. Оларға Бухара Әмири де төтепки бере алмайды. Сонлықтан халықтың гүнасыз қанын төккизбей, ертерек сөйлесиу жүргизиу ақыллылық болар еди. Орыс патшалығына косылыу бабаларымыздың бурыннан әрманы болса, соған әйне ат жоллайтуғын мезгил келип тур... Дағдырып турған халық екенсиз. Халық ушын айтайын. Бірақ, аұызға бек болың!

— Мен кәрұанлардан орыслардың атланысының бағытын билип турыппан. Былтыр олар Оренбордан кураллы ләшкер жиберип, Қокан ханлығынан «Ақ мешитти» тартып алды. Быйыл сол жерде «Қызыл орда» деген қорған салып атыр. Жақында Қазалыны да алған усайды. Бизің жакка отрядын, Оренбордан «Ай бүйир» теңизи аркалы Қоңырат үстинен жиберетуғын ойы бар усайды. Бірақ, қашан екени белгисиз...

Енди Хийұаның жағдайын сорасаңыз. Хан сарайы әзизлеп тур. Бир жылда еки ханның басын жутты. Мына Қутлымурат бала хан да усы тойдан кейін узаққа бармас. Хан сарайы паракор менен уры ғаззаптың ордасына айланды. Хәрекет еткениңиз бөтен емес, ағайын! Бірақ, айдалада отырып, қырылып қаларсыз. Қорған салдырып, курал-жарақ сазлап отырың. Орыслардан жәрдем келгенше хан топыла қалса қорғанып турыуға жақсы болады. Мениң кеңесим сол!»... — деди Ырыскул.

Бұл кеңести үлкен-киши қатқудалардың бәри де макул тапты. Буннан соң Ержанның тәгдирин ойласты. Хан сарайындағы шоры қызды қалай азат етиу керек?... Ырыскул әдеуір ойланып отырып, буған ақыл тапты.

— Пара менен шығарыуға көп тиллә керек. Хәзир сарайда елден келген елиу қыз бар. Оларды хан кул етип сатажақ. Бир ғана жол, қызды алып, Ержан кашыуы керек. Арқыраған еки ат таяр болсын! Қызды сарайдан шығырап беріуіге, тәуекел мен көмеклессейін!...

— Рәхмет аға! — деп Ержан Ырыскулға елжиреп қарады, — қыз қолыма тийсе болғаны!...

— Көтер қолыңды! — деп Есенгелди Ырыскулға пәтия берди, — өркениң өссін. Кемлик көрме!... Сен бир ғайыптан табылған бизге дәулет болдың. Кел кушакласып дос болайық!... — Ғарры орнынан козғала бергенде Ырыскул ушын туырып, Есенгелдини қолтығынан көтерип, бауырына қысты.

Есенгелди Ержанға қарап:

— Ат жағынан ғам жеме, балам!—деди меннен бир ат. Өтепбергеннен бир ат ал. Ер мойнында қыл арқан ширимейди. Өлсем, дуға етерсен!...

— Жоқ. Сиз өлмең!... Елатқа сиздей адам керек!... — деп Ырыскул басын шайқады.

— Хәй, биз енди төбениң басына шығып қарап отырсақ болғаны ғой. Ендиги бийлик мыналардики ғой!, — деп Әжинияз бенен Пиримди көрсетти.

Тауықтың екінші шақырымы болған уақытта қонақлар көзгир алыу ушын гәпти тууарды.

ОТЫЗ ТОҒЫЗЫНШЫ БАП

1

Есенгелди азанда арыз айтыў ушын сарайға кетти.

Арыз айтатуғын өжиреде кишке не бир тесик бар. Усы өжиреде нәўбет күткен адамлар отыр. Бир ғаррының нәўбети келип еди, тесиктен ишке телмирип, «Таксыр, арзым бар!» — деди. Жуўап болмаған соң, ғарры артқы өкшеси менен бес-алты адым кейин шегинип барып, тағы сол тесикке қол қаўсырып жүгинип келди.

— Таксыр арзым бар! — Иштен тағы саза болмады. Ғарры бийшара өлимге мойынсынған кисидей сылқ етип отыра қалды да, тағы жан айбат пенен ақырғы мәртебе арызханаға умтылды. Үшінши келгенде ғана «айт!» деген даўыс шықты.

Нәўбет Есенгелдиге келди. Ол да үш мәртебе қуллық етип руксат сорап, ақырғысында, «айт!» деген сести еситти.

Басына тажы, үстине ғайры нағышлы, зерли жипек шапанларды қат-қат етип кийген жас жигит алтын гүмис пенен аралас куйған тахтың үстінде қуўыршақтай болып отыр екен.

— Таксыр! — деди, Есенгелди сакка жүгинип, ханға тигилип турып. — Заманында: «Есенгелди келди, — нар келди, олжа менен мал келди!» атанған бий едим. Сизден өзге бес ханды көрдим. Атаң Рәхимкул хәзирети ханның сарқытын жедим. Қартайған соң бийликти жигитлерге берип едим, кимиси даўдан өлди, кимиси жаўдан өлди. Хәзирети хан атаң «қарақалпақтан закаттан басқа салғырт алынбасын!» — деп, дәрьяның аяғында балық жеп отырған елди жарылқап еди. Халық раўаж еди. Былтыр Мухаммед Нәзир қусбегиңиз барып, «мен хан болдым» деп аўылдың ортасына дар орнатты. Халыққа бес жүз белдар, бес жүз нөкер, еки мың тилла салық салып, бий менен бөлишип алды. Бул бир арзым таксыр! Екинши арзым: атаң араллы өзбек, сениң де хаслың Қоңырат еди. Елге барған қусбеги Хәким Нәзир «Көзиниң ети өскен екен Қоңырат» деп, мени сөкти.

— Қоңыратты сөккени, ханды сөккени! — деп, ақлығы Ернарзарға бир шаппат урғыздым. Соны кек тутып, Хийўаға

әкелип зинданға салды. Екинши арзым: ақлығымды азат ет! — деп келдим.

Хан ақылғой, кеңесгөйлерине қарап, жымыйып күлди де, «жаллат!» деп сүренледі. Жалақлаған жаллатларға:

— Хәким Нәзирдің үй-мүлки қазынаға алынсын! Өзи зинданға салынсын! Ғарры бийдің ақлығы азат етилсин! — деп Есенгелдиге қарап: — Бийликти аласыз ба? деди.

Есенгелди орнынан турып, қуллық етті:

— Таксыр, арзым бар! Атаңман деп келип едим, сыйладың. Қартайдым, хан балам!... Рәхмет... Елди жаслар бийлесин!...

Есенгелди аяғын дик-дик басып, сарайдан жуўыра шықты. Есенгелди хан алдынан шыға сала Турымды қуўантты. Ернарзарды зинданнан азат еткенін айтты. Ертеңине Есенгелди ханның: «Таллық пуқарасы Ернарзар азат болсын!» деген хатын алып, Ырыскулдың үйінде жатып алды.

Хәр күни кеште Таллық жигитлери Ырыскулдың үйіне келип, мәсләхәт өткереді. Бир күни усындай ойласықтың үстине Пирим Мухаммед фананы ертип келди.

— Бул ким? — деди Ырыскул аманлық сорасып болған-соң Есенгелдиден.

Мухаммед фана да «Қоңырат» жигитлери менен Хийўадағы тойға келген еди. Мухаммед «Араллы» деген аўылының кәтқудасы еди. Қоңыраттан Хийўаға бирге келип, сыр-сыпатына қанық болған Есенгелди оны да бүгинги ойласыққа тартқан еди.

— Бул жигит, — деди Есенгелди, — қоңыратлы Төремурат бийдің жийени Мухаммед фана деген... Фана — руўы.

... Төремурат ол күнде Қоңыраттың беделли бийи еди. Бир күни Аллакул хан Қоңыратқа қонаққа келипти. Төремурат суўлы ханды өзге түсли аўқат пенен сыйлаў ушын «Қанлы көлге» бес отаў тиктирип, айқулақлы сазанның бел кеспесин астырыпты. «Қанлы көл» атаныўы, — көлге қаза салған адамның талабы талабы оралып, қолы қанлы болған екен. Көлдің жылдан-жылға лақабы жайылып, етеги толған ел болыпты. Кубласы жазық кең дала, арқасы самал тартқан «Айбүйир» теңіз.

Жаздың тамызық ыссы күни алты қанат, алпыс баслы ақ орданың артқы шийин түргизип таслап, төрде теңиздің салқын хәуирине төсин керип, рәхәтте жатырған хан Төремурат бийге қарап:

— Усы жерден ханның қорғанын салдырайық. Елди көшірейік! — депті. Ондағы ойы ең дәслеп бул жердің төрт байлығына, — балығы менен сауынына, егини менен қауынына қызықса, сум ханның тағы билмеси барма, орыслар усы жақтан келеме деген қәуетери де бар екен.

Төремуратта сезе қойыпты.

— Ел менен кеңесейік! — деп азғана мәулет алып, шығып кетипти де, қайта келип:

Таксыр, ел қылмайды. Түркстаннан көшип келген жылы теңиз тасып, бес мың алтын бесикли бала суўға кетип еди. Халық сол бес мың алтын бесик пенен бес мың алтын айдарлы баланың қунын алмай бул жерден кетпеймиз, деп ант еткен екен! — депті.

Хан қәхәрленип, сол жерден ғырра қайтыпты да, Төремурат пенен қас болыпты. Төремурат та ханнан қайтпады. Бегис пенен Мыржыққа басшы болып, Ханға қарсы урысты... Бірақ, Қоңыраттың хәзирги бийи Қутлыбек Төремурат пенен баласы Меңли қасқаны ханға услап берди. Мына Мухаммед фана сол Төремураттың қызынан туўылған ақлығы.

Фана жетим болып өссе де, кәткуда жигит болды. Хийўада буның да дайыларының қуны бар!» — деп, Есенгелди гәпти питирди.

Әжинияз Фананың бул ойласыққа келгенин күтә мақул көрди.

— Ал жигитлер! — деди Мухаммед. — Жаңа мына Пиримнен бир ойласық кеңестің ушлығын еситтим. Түби қайырлы болсын! Сол ойласыққа бизлер де қосылсақ деп келдик.

— Бизлерің ким? — деди, Әжинияз сақланып.

— Бизлер дегеним... Қоңыраттың жигитлери. Жақында онлаған жигит болып, бизлер де бир ойласық өткердик. Мына ханның азабы өтип тур. Қутлыбек бий болса, ханға жаманлап

мениң дайыларымның бәрін өлтирди. Солардан қалған бир туяқпан. Өшлиден өшин алалмастай намыссыз емеспен. Қандарым, қанхорым Қутлыбек төбемде қамшы ойнатып жүр. Ханымды, кегимди алмасам, Төремурат төрениң ақлығы болғанымның пайдасы не?!... Қоңыратты Хийўадан бөлип алып, бизлер де бир жағына тайына жақпыз. Қәне күшти қосайық. Есенгелди ата! Буған не дейсиз?

Әжинияз сам-саз болып, Есенгелдиге қарады.

— Фана бир арысты көтерип жүрсе қәнекей! — деди ғарры шулғып.

— Сонда... — деди, Әжинияз Фананың бетине тигилип турып, — қай жаққа қосылыўды мақул таптыңыз?

— Инглич, (англичан) түркмен жағына...

— Инглич! — деп, Әжинияз суп-сур болып кетти. — Биз «ингличке» бармаймыз. Инглизинди танымаймыз. Ата-бабамыздың бурыннан әрманы орыс журты...

— Фана көптің қатыўланғанын көрип, бирден барымға келди.

— Мейли. Ингличлер мениң әкем бе? Орыслар жағына-ақ шығамыз...

Бағанадан бери тым-тырыс отырған Есенгелди Әжиниязды хошлап Фанаға:

— Солай ет! Күш бөлинбесин! — деди. Шаппаттай Қоңыратты төбе-төбеге бөлсеңиз, Хийўа ханы ала аўыл-елди пуштарлап, денгене қылып жүрмесин. Көпке бас болатуғын сизлер жигитлер...

ҚЫРҚЫНШЫ БАП

1

Уллы сәске ўақтында хан сарайы беттен шыққан гернай, сырнай дауыслары менен қосықшы-ойыншы сазенделердің хош хәўазлары хәм тойханалардың шаўқым сүрени қосылып, шәхәрди гүңрендирип жиберди. Хийўаға алыс, жақыннан

келген барлық халық той кийимин кийип, жасанып сарай жаққа қарай ағылып баратыр.

— Жети күнге шекем өз үйинің руўзыгерин ислеген пукара жазаға сазауар болады! Той мәўлеті қырк күн. Бәрше таламанлар сарайға барады. Дәуір кимнің дәуіри... Қутлымурат бахадыр ханның дәуірі! — деп, көше сайын жаршылар қышқырып жүр.

— Бүгін, той басланған күні Ерназарды шығарады! — деген хабарды еситип Есенгелди, Турым, Әжинияз, Пирим, Ережеп — бесеуі зиндан жақты айланып жүр. Есенгелди зиндан «Рәйсін»¹ уллы сәскеде тауып, руқсат алды.

Түске жақын олар Ерназарды Ырыскулдың үйіне әкелді.

Есенгелди ғаррының ұақты хош. Сөзі орынға отырды. Ерназар ақлығы азат болды. Олар мәзи-майрам болып отырғанда, есіктен сөйленип Өтепберген келді.

— Ақыллы пара береді, ахмақ бара береді!...

Есенгелди мийзамына түсинип, мыйығын тартты.

— Пара менен сөзің өтсе болғаны ғой, иним!

— Өткенде қандай! Әуез бийдің астынан саға ал — деген ханның мынау жарлығы, — деп, Есенгелдиге қағазды ұслатып, жигитлерге қарап мазатланды. — Қара дәкеңнің илиуі. Әуез бийге барып: «жора, ағайынбиз. Жабыңнан саға бер. Мен де жап қаздырайын. Қыятлардан қырк тилла жыйнап берейін» ... дегенде: «Қыяттың қырк қызын берсең де бермеймен!» — деп еді. Сол сөзді айтаман деп, Қалмен менен Жәменейден өлгенше таяқ жеп еді. Бүгін қырк жыл есінен шықпастай қорлық көрсеттім. Бий болсаң, биздей бол!

Үйдегі адамлар бір басып күлісіп алды.

— Бул сапарымыз қайырлы келіс болды! — деди Есенгелди, — жоғымызды таптық. Бендемизді азат еттік. Ұзағына қуаңтсын! — деп ғарры жымыйып турды да, «Үркерлі айдың бәрі қыс, саратан сеннен де қорқамаң!» деген. Ханның бәрі, — хан. Көп қуанып, Айдостай ғапылда қалмаң, балалар! Қалғанын аұылда әңгімелесермиз. Қәне, тойға барайық! — деди.

¹Рәйсін — баслық.

Есенгелди хош көрмесе де, Ерназардың «гүреске жүр!» — деген сөзін кыймай палұанлар гүресіне барды.

Хан ақылғөйі менен бийік көшкінің¹ басында отыр екен. Түркмен — яўмыттан, Гүрлен — Хазараспан, Бухара — Самарқандтан, Иран — Араб жұртларынан келген палұанлар ғалы-гилемнің үстінде қошқардай тасласып, тутысып тур. Биреулер беллескенін бір кесе чай ишімге апармай аұнатып урып, қолына тақыясын ұсалап, қурды айналып жүр. Биреулер шарма-шар жығылып атыр. Тағы биреулер жығыса алмай тиресіп тур.

Бір ұақытта тойхана баслығы гүресті тоқтатып:

— Енді хан палұаны шығады. Тутысатуғын ким бар? — деди.

— Қол, аяғына қоңырау моншақ таққан, түйе табан, пил жауырынлы, бели гүмбездей, жумыр, кара тапал биреу жолбарыс жүріс пенен ортаға шығып турды. Жасауылар келип шынжырын шешті.

Көпке шекем хеш ким ортаға шықпады. Бір ұақытта қурды жарып, ортаға киятырған жети-сегіз түркменнің қурашлары көрінді. Олар да қоңыраулы бір дәпең кара дәуді қолтықлап ортаға әкелді. Тойхананың аға бийі — төрешесі аламанға қарап:

— Халайықлар! Хан палұаны менен теке түркмен палұаны тутысады. Кейинирек жылысың, Пош! Пош! — деди.

Екі палұан қарсы жууырысты. Ет писиримдей алысып, тирести. Бір ұақытта аспаннан тас қулағандай жер солқ ете қалды. Түркменлер ғауырласып, қышқырып өзлерін ортаға урды. Хан палұаны жерде ийретилип, орнынан тура алмай жатыр. Теке палұаны ортада мардыйып тур.

Көшкінің үстінде отырған хан түнеріп, басын төмен салды. Аламан жым-жырт. Хәмелдарлар да қапа. Ханзада, бегзадалар өз-өзіннен қәхәрленип, кимге тийерін билмей

¹Көшки — Трибуна тәкілетте.

жүр. Тамаша көриушилер бир-бирине көз астынан қарасып, жүректери қалтырып тұр. Толқынланып, тасып баратырған той дәмдесі, сағасын кескен булақтай тына қалды.

Әжинияз Ерназарға қарап еді, безгектей қалтырып қал-шылдап тұр екен. Көзлери жанып, ажары түтенип кетіпті. Тақат сабырын тауысып, ханның көшкисіне қарай жүрді.

— Қойсаңа, бала! Кел бери! — деп, Есенгелди шалғайына асылды. Ерназар қалш-қалш етіп, қажарленип артына қарады да:

— Адамның туғаны болса, күресемін ата. Жибер! Қакпа қолымды! — деп, қарғыны сүйреп ала кетті.

Ерназар хан алдына барып:

— Тақсыр, арзым бар! Хан палұанын жыққан Теке палұан менен тутасаман. Руксат бериңіз! — деди.

Хан бетіне қарап тұрып:

— Қай жердің пуқарасың? — деди.

— Қоңырат, Бозатау. Қарақалпақ, — деп Ерназар үш сөз ғана айтты.

Есенгелди ебелеклеп жууырып, ханның алдына барды:

— Тақсыр, арзым бар? Анау күні өзіңіз азат еткен менің ақлығым. Зинданнан бүгін шықты, бир-еки күн дем алсын!

— Үш күн мәулет берілсин! — деди хан, — Құсбеги! Мына қарақалпақты сарайға апарып, кийиндирип, ақатландырып күтін!...

... Ерназарды жасауыллар сарай хаммамына¹ апарып жууын-дырып, шаштәрезге сақал муртын алдырып, пардозлап кийин-дирип, хан палұанының өжиресіне апарды.

Ерназар өжиреде әри-бери жатып, иши писти.

Үш сааттан кейін Ерназар ханның көшкисінің алдына тағы келип:

— Тақсыр, арзым бар? — деди.

Хан хайран болып:

— Ҳе, неге келдіңіз? — деди.

¹Хаммам — монша.

— Бир өзим жата алмадым... Тәуекел күресемін, руксат бериңіз!

— Жоқ! Дем алыңыз! Сізге жақсы ақат керек.

Жоқ, тақсыр! Сүйекке питкен күшке ақаттың пайдасы жоқ. Ақат етке питкен күшке керек, — деди Ерназар

— Хан ажарына қарап:

— Шық ортаға — деди.

Ерназар аудаңлап ортаға шықты да, белине палұан белбеуін байлап:

— Түркменнің теке палұаны қайда? Қарақалпақтың қошқар палұанына келсин! — деп нуқырып ортаға шыға берді.

Аға бий түркмен палұанын жетеклеп алып келді. Екеуі қол алысты.

Қарақалпақ бийлери менен кәткудалары бир мүйешке жый-налып, тилеклес болып, жағаларына асылып «аллалап!» тұр.

Еки палұан тутысуыдан мойынопаш алып, бирин-бири бираз уақыт гә алға, гә артқа қайырып еді, бирине-бири дәрпенбеди. Бир қолайында Ерназар «теке» палұанның қолын қағып жибе-рип, белине асылды. Ол қашып күреседи екен. Бул бурын күрес тәсилин билмегенликтен бе, қара күшке исенип, белинен кушақлағысы келип, бауырына тартса да ол жақын жууырмады. Екеуі еки рет жанбас урысып, бирин-бири майыстыра алмады.

Узақ жүргеннен кейін Ерназар жалықтыма қажарленип ыңыранып. Теке палұанның белинен:

— Я Ийгилик ата! — деп тарақа алып кушақлады.

Сол уақытта қапталда тұрған Турым:

— Көтер нарым! — деди.

Усы сөз жедел берді ме, Ерназар Теке палұанды жерден қағып алып, ханның алдына көтерип барды да, жерге күрс етки-зип урды. Он пәнжесін жердеги палұанның көкірегине салып, өз денесін демеп көтерді де, Ерназардың ала көзлери аламанға қарап жалт етті.

Хан мыйығын тартып, шад болып күлді. Ерназар палұан-лардың дәстүри бойынша аяғын сылтып басып, құрды айланды. Ережеп пенен Турым жууырып барып, қолтықлап қәде бойынша тақиясын адамларға тутып шықты.

Хийуалылар улы-шуу, мези-майрам! Гәрнай-сырнай дауысы қайтадан жаңғырды. Бірақ, кәпелімде бул қууаныш дәбдебеси тағы тынып қалды.

Хан алдына Турымды шақырып алып:

— Сен бағана көтер нарым дедің. Нарың неше пуд жүк көтереді?—деди.

Турым да тайсалмай:

— Нарым бир нардың жүгин көтереди... — деди.

— Онда нардың жүги он сегиз пуд. Жүкле нарына! — деп, хан қәхәр етті. Бағана, Турымның Ерназарды «хан палұаны!» демей, «нарым!» — деп, өзине меншиклегенине ханның ашыуы келип еткен газеби еді.

Турым айтып салып, енди ойланып қалды. Ерназар ханға ала көзлерін алартып қарап, харығанын сездиргиси келмеді.

— Жүкле! — деди Турымға жекиринип. Сөйтти де еки қолын жерге тиреп, нар болып талтайып турып алды. Жасауыллар он сегиз пуд гүришти өлшеп қанарлап, Ерназардың арқасына артты.

— Есенгелдинің ғазаплы көзлері шатнап кетсе де, өзине өзі зорға хай беріп тур. Қур толы аламан: «мына бийшараға обал болды-ау!...» «Мертилип қалмаса болар еді!» — деп, иштен аяп, бир-бирине ызалы қарайды. Қутлымурат хан шөккиннің үстинде: «өлсе бир жалаң аяқ, өлмесе ғайратын көрейік» — деп, тамаша етіп тур.

— Болдыңыз ба? — деди, Ерназар ашыулы қабақ пенен қапталына бурылып.

— Болды. Руксат! — деди бир жасауыл.

Ерназар арысландай қол аяғын салмақ пенен басып, курды үш мәртебе айланды да, хан алдына келип, алыс сапардан бодырып келген нардай ыңкылдап, хәсиретли демін алды.

Қанша залым болса да, Қутлымурат хан жеңілгенін билип:

— Хә, қарақалпақ нар екен! — деп сууық жымыйды.

Усы уақытта Есенгелди: «мына наймыт хан тағы бир жаманлық етіп жүре ме» деп, ханның алдына жетіп келді де:

— Таксыр арзым бар?—деди.

— Айт!

— Бул «нар» қарақалпақтики емес, ханның нары. Хан палұаны — бул. Сизің тойыңызға хызмет еттиріу үшін усы баланы жастан палұан етіп өсірдим. Таксыр, мына алдыңызда турған ала көз бала, сизің палұаныңыз.

— Хә, ғарры бий — деп, хан жымыйып басын шайқады. — Көп жасап, көпті көргенлигін бардың-ау, Кеширдим гүнасын. Қәне, ала көз бала, не арзың бар! — деп Ерназарға қарады.

Ерназар арқа мойынын жазып, керилип турды да:

— Таксыр! Зинданда мениң менен жатырған он адамның сизден гүнасын сорайман! — деди.

— Бар. Азат болсын! — деди хан.

ҚЫРҚ БИРИНШИ БАП

1

Есенгелди баслаған, «Бозатау» елатының қатқудалары менен Мұхаммед фана ерткен Қоңырат жигиттері Ерназарды азат етіп, Ырыскулдың үйіне жыйналды.

Қоңыратлылардың бүгінгі талабы да онынан келді. Палұан бәйгисін алды. Бірақ, ханның тырнағына илинип турған тағы бир бенде бар. Ол — Нигархан.

Кейули өскен Есенгелди усы сапары оның да азат болғанын көрсем деп әрман етеді. Бірақ, жаңа таныс болып атырған Ырыскулға мойын арта беріуге батына алмай отыр. Хан алдына тағы арыз бенен барыуға ғарры жүрек шайды болып қалды, ендиги арызы питпейтуғынына көзі жетіп отыр. Хийуаға қайта-қайта келе беріуге жас жигит уақты емес. «Маңлайыңнан көрерсең, шырағым» деп кете беріуге Ержан: «ата, өзін барда оңғарып кет!» деп кешеден бери изинен бир ели қалмай жүр. Жаңа ғана Есенгелдиге еріп, усы үйге келді. Үй толы адамлардың ишінде мунайып, тунжырап, сарсылып отырған тек Ержанның қабағы. «Ата, рас-ақ, бизди таслап кетесең бе?!» дегендей, ғаррыға жалтақлап қарайды... Ынжылып отыр!

Сонлықтан Есенгелдинің ендиги әрманы усы Ержанның тағдири. Анау күні Ырыскул: «көмеклесейін!» деди. Бірақ,

кашан? Өзи кетекен соң, әлле қандай саўдалар боларын, ким билсин? Неде болса, Ырыскулға және ийек артыў керек...

Есенгелди аўызын жаңа жасқайын деп отырғанда сырттан ат дүрсилдесин еситип, көмекейине келген гәпти, қайта жутып жиберди.

Хәмме сыртқа елеңлей қалды. Усы ўақытта есиктен Махмуд — Рийшад хажы кирип келди. Ырыскул хәммеден бурын орынан ушып турып, есиктиң аўызында зеңирейип турған Хажыға жымыйып қарап:

— Кел! Хаў қайда жүрсең? — деп орын усынды.

Хажы Есенгелдиден баслап, отырғанлардың хәммеси менен сәлемлесип болған соң, төрге, Есенгелдиниң қасына шықты да:

— Хаў, бизиң аўылдың мынаў қара бөриклері ғой! — деп Есенгелдиге, Мухаммедке хәм Әжиниязға қарап, жымыйып күлди. Бирақ, хажының бул жарқыраған ажары усыннан кейин бирте-бирте түнере берди де, соңы әлле қандай бир уўайым сарсыққа айналды. Хажы тунжырап отырды да: «Сескенгендей ким бар?» дегендей жән-жағына үрейлене қарап, Ырыскулға астарлы көзин тикти. Ырыскул аң-таң болды.

— Айта бер! — деди Ырыскул Махмуд хажының мийзамын түсинип, — бул жерде сескенгендей бийсәўбет адам жоқ. Бәри де исенимли!...

Хажы суўық демин алды да, Ырыскулға қарап:

— Қоңыраттан қашып шықтым, — деди маңлайының терин сүртип отырып, — Қутлыбек бий аңлып жүр екен. Сезип қойды. Усының менен еки мәртебе алжасқаным. Биринши: Аўғанстан патшасының бир зыяпатында шертилген сазға қумар етип, аяғымның ушын, билмей тапылдатып салыппан. Оны патшаның баласы сезип отыр екен. Бирақ ол мениң менен дос еди. Сонлықтан, зыяпаттан кейин мени шақыртып алып:

— Хажы, сен түрк емессең. Орыссаң. Жорта мусылман болып жүрсең. Буныңды атам сезе қойса, өлтиреді. Бул жерден тез кет! — деп мени өлимнен корғап қалып еди...

Үй толы адамның хәммеси: «бул не сөз?!» деп Хажыға тигилип, түксирейе қалды.

— Бул сапары қалай сезді? — деп Ырыскул хажыға сораў берди.

— Бул сапары ма? Бир, еки күнликте, түнде уйқылап атырған ўактымда, бир жағымсыз қосық айтып жиберген усайман. Мәгер ел түсима енген болса керек... Қутлыбек бийдің тыңшы етип қойған адамы усыны айтып барыпты. Қутлыбек бий: «өзимнің де солай шығар деген гүманым бар еди. Бул дийўана орыс патшасынан келген жансыз екен ғой. Ханға хабарлайық!» депти. Усыны еситип, берман қаштым — деп Мухаммед фанаға қарап шағынды.

Мухаммед фана Хийўаға шығарда, Хажыға: «мен келгенше қорағытып қаларсаң, бизиң үйде бола бер» деген еди. Мына гәпти еситип, ғазеби қайнады.

— Қутлыбектиң басқан адымы жаманлық. Киси аңлыў. Кисини муңайтыў... Атасын да аямайды. Ишин сумлық жайлаған ол наймыттың арзыў әрманы: — шуғыллықтан күн көриў... Хәр жылы биреўди ханға байлап берип, мәртебе, дәреже алыў... Оның ишин мерез жайлаған. Хақ дузын ишип, ақ төсегинде жатып жүрип Төремурат атамды ханға услап берген ол залымнан не жақсылық күтиўге болады. Геллеси өзине аўырлық етип жүрген шығар... Көрермиз...

— Қызба, балам! — деди, Есенгелди араға түсип. — Қокан ханының оң қолы болған Асан бий бабаң да бармағын тислеп өткен. Бул хан кимге опа берер дейсең! Жолбарыс жаўын бақырып алмайды, тәсил менен алады. Тас пенен урғанды, ас пенен ур!... Еле жол көп, көш алыс... — деп, қалың қабағының астынан хажының бетине сығалады. — Мениң аңлаўымша, орыс бол, жехуд бол, әйтеўир мусылман деп жүрсең ғой. Елге келген қонақ атын тағы бар.

— Хақ сөз! — деп, бул сораўға, Хажының орнына Ырыскул жуўап қайтарды. — Мен де хаслым орыс еди. Хәзир, мусылманман. Бул да солай...

Есенгелди жеделли сөйледі. Кисиниң хакын жеп, харамнан дүнья тапқан Қутлыбектей мусылманнан, мусылманшылықтың бес парызын өтеп жүрген сен, қудай алдында зиядасаң. Бәримиздиң хаслымыз әзелден мусылман емес. Мухаммед мусылман

кылды. Мына Әжинияз, молла балам айтсын. Бәримизден де илимге жетик ғой!... деп, ғарры бир шеткей отырып Әжиниязға салмақ таслады.

Әжинияз бағанағыдан бери Хажының сөз мийзамынан баяғы Ырыскулға әкеліп берген хаттағы жумбақ сөзлерге енди түсиніп, іштен: «сонда қай ұлттан болғаны?» деп дағдырып отыр еди.

— Дурыс! — деп келте жуап қайырды. — Исламның сөзі, Мұхаммедтен басланады ғой.

— Неде болса, — деди Хажы әллен ұақытта тилге келіп. — Бизди Стамбулға шығарып салғанша қорғалып турмасаңыз, жол жиңишкере калды...

Хәмме сам-саз болып отыр еди.

— Хажы тақсыр! — деген Әжинияздың мүнәйим дауысы шықты — Егер кеуилиңізге мәлел келмесе, бир кеңес айтыўға болар ма екен?

— Айт, айт! — деген тум-тустан дауыс еситилди.

Әжинияз күле шырай беріп, сөйледі:

— Сизди азғана күн кара бөрик кийгизіп, қаракалпақ қыла турсақ кәйтеди? Мына дәруиш, хажы липасларын таслап, пукара дийқан кийимин кийсеңіз, хеш ким сизден гүман етпес еди... Медиресеге келген молламан деп, мениң менен жүре берін!

— Бул бир табылған ақыл екен!... — деди, Ырыскул шулғып сөйлеп, — бул ақылың жарайды, бала. Онсын мына сары сақал муртын да қарайтып бояў керек.

Адамлар дуў күлди. Рийзалық мийзам билдирип, хажы да күлкіге қосылды.

... Белине дорба асынып, қолына тасви услап, тап жаңа дәруиш болып отырған ақ сәллели, сары сақаллы хажы азғанадан соң кара курашлы, қырма сақаллы, қаракалпақтың қайқы жигити болды да калды...

Ырыскул Ержанды ертіп, тутқын қыздан хабар алыў ушын сарай жакқа кетіп еди. Ет писирим ұақытта хаплығып үйине жууырып келди.

— Ханды өлтиріп кетипти!

— Қайсы ханды? — деди Есенгелди албырағынынан.

— Кутлымуратты дә!...

— Астапурылла, ким екен?

— Ким екенін хеш бир билмейди. Хәр ким хәр түрли жорып атыр. Биреулер «дайы жағынан келген бәле!» дейди Екиншилери «қызыл баслы иранлар болыў керек» дейди.

— Дайылары ким еди?

— Кутлымурат түркмен қызынан туўылып еди. Туўылса да кешегі сауашта бираз «дайыларын» дарға астырып еди. Түркменлер күн алғысы келди ме? Ким биледи!... Мениңше куллар өлтирген шығар деймен. Олар «азат болармыз» деген дәмели еди. Ханнан гүдерин үзген соң өлтирген шығар. Ким болса, ол болсын. Әйтеуір былтырдан бери Хийўаға хан туракламайтуғын болды ғой. Усы той ханның әжели екенін өзимде сезіп жүр едим. Себеби: анаў иран, мынаў түркмен менен урыстың еле жарасы питпей атырып, еки жақтың көзлеринин аласы кетпей атырып, ақылсыз ханның той бериўине кара!

— Бермесине қылама, ана ақылғөйлери! — деп, Есенгелди гәпке араласты. — Мениң пәмимше душпан алыста емес, сарай адамларының ишинде. Той бергизіп атырғанлар да солар. Усындай той болмаса, алапасыр болмайды. Усындай топалаң ұақытта жаўдың жансызы араға кирип, билгенин ислеиди.

— Ол айтқаныңыз да дурыс! — деп Ырыскул тунжырап ойға батты да, әллен ұақытта басын көтерди. — Бизлер де усы топалаң ұақытта хәрекет етиўимиз керек. Сарай матам тутып, ханша, ханзадалар аза тутып атыр. Сарай хәмелдарлары кимнен көрерин билмей тимискеленип жүр. Енди мына Хажы да тайсалмаса болмайды. Шеттен келгенди алды менен услайды. Қалай дейсиз? — Ырыскул Махмуд — Рийшадқа қарады.

— Макул! — деди Махмуд, — Түркмен ауылларына қарай жылысайын.

— Онда — деди Ырыскул — Мен мына Айтгүлди ертіп кетейін.

Айтгүл ханның үй-ишинен кеуіл айтқан киси болып, сарайға кирсин де, Нигарханға тиллесип шықсын. Усы бүгин

түннен қалса болмайды. Ханның өлгеннен пайдаланып, тағы бир қусбеги қызды алып кетпесин!...

Усы ўақытта Ержан кирип келди.

— Не хабар бар? — деди Ырыскул үрейленип.

— Бир дәрўазаман менен еки тиллаға келистим, — деди Ержан жүреги шәўкилдеп, — «Дийўал жақтан кете берсин» деди.

Дийўалға жетсе көрер едик-әў! — деди Ырыскул. Аржағы қыйынлаў ғой... Енди былай етейик: Айтгүлди сарай адамлары танымайды. Ханның бала шағаларына хызмет етип жүрген көп шорының бири болып, бүгин сол жақта жүрсин. Ал геўгим түсиўден ханзадалар шақырып атыр деп қызды ертип шыксын. Мен де сол жерде араласып жүрейин. Сизлер бир-еки жигит болып, дийўалдың бер жағында турың.

Ырыскул Ержанға бурылды:

— Жаңағы дәрўазаман менен гәпти еле де писирис. Уйқылап қалған адам болып жата берсин. Бул күнде дәрўазаман да параға караған. Тилла берсең, сарайды да сатып жибереди, усыған қалай дейсиз?

— Дурыс, дурыс! — деди қоңыратлылар.

— Онда қәне, қыз қолға тийе қойса, булар қай жаққа атланады?

— Мен де бир кеңес бар! — деди Әжинияз. — Мениң менен бирге медреседе оқып атырған Сапармырат деген түркмен жигит бар еди. Сол аўылына қайтажақ. Ержанды сыртынан таныстырдым. «Бир-еки жыл пана боламан!» деген лебизи бар. Бир кәтқуданың баласы усайды. Жақын жер, сол жаққа тайынсын!

— Бул келиседі! — деди Ырыскул. — Түркмен болса, енди Хийўада турмайды. Тағы ала көз болыўға қарады...

— Мен сол жигиттен хабар алайын! — деди Әжинияз.

Есенгелди басын көтерди.

«Питер истиң басына, жақсы келер қасына» — деген, балалар, ғайратыңыздың кемиси жоқ. Жетим ул менен мұңлы қыздың алғысын ала гөриң. Көз жасын сүртсеңиз, сизлерге

де саўап болар. Сапарыңыз оң болсын! — деп, ғарры хажының қолын усады.

— Махмуд хажы! Енди бизиң жаққа қашан ораласан?

— Бул жақта Мәдиярлар бар. «Бахытлы турады» дегенге келип едим. Мәдияр да, бахыт та жоқ екен. Енди орыслар келген соң, бир хабар аламан — деди.

— Әне, усы хажы заман көшин танып отыр. Жолың болсын. Кел, кел! — деди Есенгелди...

Түн тастай қараңғы. Қоңыратлылардың қәдели күнин сезип, туткын қызды сарай кәпесинен азат етиўге болысқандай, тәбият та бүгин жымыңласқан жұлдызларын көк жүзинен жыйнап алып, баўырына қысып отыр. Аспан төңкерилген кара казандай түнерип, жолаўшылардан соқпақ жолды да жасырып турғандай.

Көшкен журттай Хийўаның көшелери де сес-семир. Шәхәр ханның азасына матам тутып отыр. Хан сарайы жағынан сынсылап жылаған әлле биреўлердің емески сести еситиледи.

Таўықтың дәслепки шақырымын еситип, Ырыскулдың үйинен үш-төрт адам көшеге шықты. Майданға шыққан соң әлле нени сыбырласып, басларын ийзести де топарын бузып, қараңғы көшениң куўыс-куўысы менен шашаўланып кетти.

Олар ханның бала-шағалары менен жақын жуўықлары отыратуғын сарайдың бийик дийўалын жағалап, әдеўир жер жүрди де, үлкен дәрўазаның қасына келди.

Усы ўақытта буларға қарсы киятырған ат дүрсилдиси еситилди. Көше менен желип-жортып киятырған биреўдің узағырақтан:

— Кимлерсиз-әй, бийсәўбет жүрген? — деп, сүренлеген даўысы еситилди.

Ырыскул оның хан жасаўылларының бири екенін сезе қойды.

— Бизлер ғой. Сарайға тәбия адамлармыз, — деди Ырыскул.

Жасаўыл аттың адым жүриси менен Ырыскулдың тусынан өтип баратырып:

— Хызмет пенен жүрсиз бе? — деп еди, Ырыскул жалт карап:

— Қоңырат бийлери, хәзиреттің сарайына зиярат етип, ханым ханзадаларға кеуіл айтажақ, — деди салмақлы пишинде. Жасауыл суыт өтип кетти.

Ырыскул сарайдың ишине кирди. Сарай иши қат-кат бөлме. Ханға қарсылық көрсеткен қыздар ең түпкірдегі бөлмелерге камалған еді. Ырыскул гүзетші ғаррының қасына келип, әңгимеге айналдырды. Ғарры хәзирети ханның өлимині сырнығып жылаған кейіп көрсетті. Ырыскул адамлардың мий-римсиз, зулым болып баратырғанын, уры-газзаптың көбейіп баратырғанын айтып, гүзетші ғаррыға тәселле берді. Усы ўақытта пәренже жамылған екі хаял иштен шықты. Ғарры оларға бурылып қарап, бір нәрсе айтпақшы болып еді.

— Ханзадалар ғой. Ханымның үйіне баратыр, — деп, ғаррының нәзерін өзіне аударды да:

— Хан өлими тегін кете ме, түркмен ағайинлерге қыйын болды! — деди Ырыскул тунжырап.

— Не дедиңіз, тақсыр, түркменлер не қылыпты? — деп ғаррының реңі қашып кетті. Ырыскулдың аузына тигилип, бедені қалшылдай баслады.

Гүзетші ғарры Қутлымурат ханның жақын дайыларының бири, жасы алпыстан асқан Жамырат деген түркмен еді. Ол туұды питти усы Хийўада болып, зергерлік кәсип пенен шуғылланатуғын еді. Қартайып, көзи гиреў тартқан соң, жийени Қутлымурат ханға бой таслап, сарай хызметіне өтип еді.

Нигарханды азат етиўдің басы-қасында жүрген Ырыскул жаңа Айтгүл менен Нигархан шығып кеткен соң, ертең қызды сарай хәмелдарлары жоқласа, «Ырыскул ақшам жүр еді» деп, усы ғарры услап берер ме деген қәуетерге түсіп еді. Оның үстине жаңа бір жасауыл да көріп қалды. Сонлықтан бір әдис пенен қутылып, басын сақытлап қалыўдың жолын ізлеп тур еді.

— Ханның өлимин түркменлерден көріп атырған усайды.

Мархум ханның ағасы тахқа минген соң, Хийўадағы барлық түркменлерди дар астынан өткерип, жанларын жәхәннемге жиберетуғын усайды.

— Тақыйық-ә!

Ғаррының үрейи ушып, баўырын кем-кемнен ишине тартты. — Мени айтты деп хеш ўақыт тисиннен шығарыўшы болма! Медиреседе оқып атырған түркмен жигитлер бүгин түннен қалмай ауылына қашажақ.

— Сапармуратта ма?

— Сапармурат бул ўақытта ауылына жақынлап та қалған шығар. Себеби мениң Әжинияз деген иним менен екеўи Шерғазы медиресесинде оқыйды. Сабақлас. Бағана сол иним «достымды шығарып саламан» деп кетип еді. Жаңа хошласып, үйге келди.

— Мәртебели болғайсаң, жасауыл!

Ғарры орнынан әсте турды да, түйиншиклерин жыйнастырып жүріп, гүбирленип сөйлей берди.

— Хәзирети тақсырдың өлимин, хан менен бәрхә жағаласып киятырған түркменлерден көрмесе болар еді деген өзимнің де ойым бар еді. Шамалыўым дурыс болып шықты. Хийўадағы онлаған түркменди өлтирген менен ханның неси кетеди! Өлтиреди де қояды. «Адассан да ауылласыңнан айрылма!» деп ғаррылар нәсият ететугын еді. Рас болды. Жекке жүрген кой-бөринің жеми. Есим барда елимди табайын, тақсыр? Мени сарайдан азат ет!

— Кеўлимде жаман нийет болғанда, саған бул хабарды айтаман ба? Сенсизде сарай қызларын гүзететуғын адам табылады. Қағыспада қылышға дус келип, бий ийман кетпесин дегеним ғой. Сарай хәмелдарлары хәзиреттің өлимин түркмен дайыларынан көріп отыр.

— Дайысы да, жийени де қурысын!

— Усы кетистен қайда барасыз?

— Мен бе? Ауылда ағайинлерим бар. Бир қушақ көрпе төсегимди ешегеме артаман да, кемпиримди изиме ертип, усы бүгин ақшам Хийўадан шығып кетемен. Ауылға барсам, аштан өлмеспен. Мени көрдим деме жасауыл. Бахытың жатпасын!

Ырыскул гүзетші ғарры менен хошласып, сарайдан шықты.

Айтгүл баслаган бир топар адам Ырыскулдың үйіне кирди. Нигархан тутқыннан азат болғанына куұанышлы ма, әлле «сарайға қайтып алып кетер» деген қәуестер үрейі ме, үйге кирип, адамлар менен сәлемлесип болыудан безгек ауырындай қалшылдай баслады. Үстинде гөнелеу шыт көйлек. Басында жупқа бир тартым. Аяғында жалпақ табан кеуіш. Қапталдағы Айгүлдің қолтығына тығылып, пошшадай болып отыр.

Ержан жапсар да, Қызды көргели жигиттің өңі енип, хаплыққан жүрегін баса алмай жутынып отыр. Жасы үлкенлер рұқсат етсе, қызды қанатына қысып, ушып кетежақ. Өз куұанышына өзі исенбей, өз кеуліне өзі ярый бермей көз астынан қызға сағынышлы нәзер таслайды. Ара-тура көпшиликтен урланып, Нигархан да буған муңлы көзлерін қыялатып қарайды. Ынтық еки жас ашық көзлері менен ымласып, пинханы ишлері менен бир-бирине көз айдын айтысып сырласады. Қәйтесен, дәстүр солай! Қанша ынтықса да, қанша сағынса да, өлип барып қайта тирилсе де, жасы үлкенлердің алдында кушақласып көрисиң, қумартып сүйисиүге шәрият рұқсат етпейди. Мұхаббат — сондай ийбелі, купия тил.

Мине, есиктен бир жигитті ертип, Әжинияз кирип келди. Бийтаныс қара үйдегилер менен сыпайы сәлемлесип, төрден орын алды.

Әжинияз Нигарханды көріп, шыдап тура алмады. Кеулі елжиреп, көзіне келген жасты, кириклерін қатты қысып ирикти де, жигит буұлығып, суұық демін шығарып:

— Нигархан аман келдің бе? — деген сөзді зорға айтты.

Қыз инисинің Ырыскулдың үйінде екенин еситсе де, келгели көре алмағанына хайран болып отыр еди. Жаңа есиктен кирип келген суұпы тәкилеттегі жигиттің бири өзинің иниси Әжинияз екенин Нигархан пилте шыраның өлимсиреген жарығынан сезбей қалып еди. Дауысын шырамытып барып, анық Әжинияз екенин таныған соң Нигархан қарсы алдында саққа жүгинип отырған инисинің алдына өкирип жылап бойын таслады...

— Қой, жылама балам! — деп, Есенгелди тәселле айтты. — Мурат мақсетіне жеткен соң, өткен иске киісі өкинбес болар. Бас қатты ма, тас қатты ма деген усы, балаларым. Ендиги өмір саатыңыз қайғысыз өтсе де, дүнья қызығынан кеш қалғаныңыз жоқ. Қәне, алдағы ислерді кеңесейік... — Кәткуда ғарры «мынауың ким?» дегендей Әжиниязға қарады.

— Исми Сапармырат, түркмен жигит, — деди Әжинияз келген жигитті таныстырып. — Медиреседен елине қайтып баратыр. Мениң достым.

— Макул, макул! — деди Есенгелди. — Ал Сапармырат шырағым, «айы бирдин, муңы бир» деген. Мына жигит Ержан менен анау қарындасың Нигархан теңлік көре алмай, кемликке көнбей, үйиринен айырылып жат журтты паналап баратырған муңлы жаслар. Бизлер сая болыуға арқамыз тар. Соның ушын уллы бир журт еди, бир шалғай жапса, түркмен жабар деп, ойласып отырмыз. Бул ақылды мына достың Әжинияз тапты. Қәне, не дейсін, балам?

— Хийуаға тәлим көріп, билім аларман, деп келип едим, — деди Сапармырат, — тәлим орнына, келгели жаугершилик көрдім. Ал билім алыу ушын Хийуаның хәмелдарларының баласы болыу керек екен. Ендиги сөз, бизді ағайын пәмлесеніз, Ержанды бир ағамдай қәдірлеп күтермен. Атам да ер қәдірін билетуғын адам.

— Онда сол атаңа сәлем айт!

— Ендиги ойласық, — деди Есенгелди қатара отырған «Қоңыратлы» хәм «Таллық» беглигинің кәткудаларына қарап: — Хан сарайының сыйқын көрдіңіз. Уры газзаплар менен әзәзул-шуғыллар сарайды қаппап алыпты. Ханды куұыршақ қылып ойнап, дәслеп ана Иран менен жау қылды. Оннан келе беріп, ауыл аралас, қой қоралас отырған мына түркмен ағайынлер менен ала көз болды. Енди қалып турған қарақалпақ — сенсен. Саған да бир күни ат ойнатып барар. Ат ойнатып барса, сениң басар тауың, батар көлің жоқ. Сонлықтан елдің арзыу-әрманы бәржай болып, кулағы тыныш тапқанша, дәстаны таусылмайтуғын мен бир тегін жыраўман. Енди орыс патшасының жетегіне ермесек, басқа сүрлеу жол қалған жоқ.

Әжинияз капталында түнеріп отырған Ерназарға қарап мыйығын тартты да:

— Хан палұанын жығып, бәйгисине он сегіз батпан жүгин көтерген Ерназар аға не дер екен? — деп хәзил шын аралас дәлкек айтты.

— Мен бе? — деп Ерназар Әжиниязға қарап, ала көзлерін төңкеріп таслап, гүрк етті. — Мен хан туқымының бәрине өшпенли, жаралы жолбарыспан. Хан мойнында ата-бабамның хак қаны менен өтелмес қуны бар. Мени не деп барластырып отырсаң? Мен түбінде бір кегимди аламан!

— Биз де соны ойласып отырмыз, Ереке, — деди Әжинияз батырды сөйлетіп, мийзамын билген соң. — Егер кек қуұсак, әрманлы кеткен, хәр руұда да бир-еки баба бар. Ғайратым бар деп еки-үш хәмелдарды өлтирерсең. Оның менен «қолдаулы»лардың кеги питпесе, барлық елдің кеги пите ме? Палұаны — батыры жоқ басқа руұлар қәйтеди? Есенгелди атам соның ушын орыс патшалығына бой таслап отырған шығар деп пәмлеймен... — деди Әжинияз.

Есенгелди екеуінің сөзін тәрзиге тартып отыр еді.

— Дурыс! — деп басын шулғыды.

Гәпке Ырысқұл араласты.

— Сизлер асықпаң. Бул жеңил ис емес. Жалғыз Қоңырат пенен Таллықты бөліп алып, Хийұаға қарсы төтепки бере алмассыз. Сонлықтан анық орыс патшалығына елши жибереуің болсаңыз, дәрьяның еки бойындағы елатлардың бәрін көшиңізге ертиуіңіз керек. Онсыз әззилик етерсиз, ағайинлер!

— Орыс патшалығы қол ушын беретуғын болса, — деди Мухаммед Фана Ырысқұлдың ұзаққа созғанын хош көрмей, — дәслең Қоңырат қоластын бир босатып алсақ та шеп болмас еді. Дәрьяның арғы жүзиндеги еллер жуұғарада көне қояр дейсен бе?

— Неге! — деди Ерназар, Мухаммедке тикленип, — «Көк өзек» бойындағы «мүйтенлер» менен пүткил «он төрт руұды» өзим көндиремен.

Есенгелди ғарры бул ўақытта айтыўшы емес, тыңлаўшы болып отыр. Қыялы алысты шалатуғын бүркит көзлі, иш-пикир

минезли, сыпайы кәткуда, келешектің әңгимеси болған соң алдағы истиң ойласығын да келешектің кәткудаларына беріп, өзи сырттан аяқ алысын барлап тур. Тек барлап ғана қоймастан хәр жастың төрелигин, шабысын, парасатын ақыл тәрзесине тартып отыр. Соны сезгендей жаслар да, бар билигин ортаға аянбай төкті.

— Ерназардың «көндиремен» деген сөзине кулақ асыўға болады! — деп, Әжинияз Есенгелдинің қай пишинде отырғанын байқаў ушын ойлы көзін жуўыртты. Бирақ, бий атасы «дәлийлин айт!» дегендей ийегин бир қақты да, жабыўлы қабағын ашпады. Әжинияз ендиги айтажақ сөзлерін иштен тәкирарлап, шийрақ жыйнастырып алды, — «Атаң өлсе де, атаңды көргенлер өлмесин» деген кәткудалардан қалған бир рәўият гәп бар ғой. Аржақта Ерназардың аталары менен зәңгилес өскен адамлардың еле көзи тири. Олар жақсыдан қалған нуска батырдан қалған туяқ деп, Ерекенди сыйлайды. Елдің жағдайын ер-азаматлардың әрманын түсіндирсе, бәри де уран салып шықпас па екен? Басқадан гөри, аржаққа, ата сораспайтуғын Ерназардың барғаны макул болар... Ал мына өзимиздің Қоңыратлы аўылларға Мухаммед, Пирим, Әзберген, — үшеўи шықсын. Елдің арына, намысына ат салысатуғын азаматлар менен астыртын сөйлесик жүргизсин. Ақыл, кеңес сораса, ол жақта сиз, бул жақта Ырысқұл аға бар. Жаңа Ырысқұл аға бир салдамлы гәп айтты. Если жигитлер сол гәптен түйиниўи керек. Олай болмай, ақылды—ашыўға, парасат сабырды, — көзсиз қарыўға жеңдирсек, баяғы бабалардың бармақ тислеп өткен күни бизлердің де басымызға түседі, жигитлер! Хәр жигит изине белсенген қырк жигит ертпесе, Хийұадан қутылыў аңсат бола қоймас, жигитлер! Солай емес пе, Ырысқұл аға? — Әжинияз шағынып үй ийесінің бетине нәзер салды.

Қарақалпақтың жас бийлерінің ойласығын иштен ақылға жуўырттып отырған Ырысқұл бас ийди.

— Қырк жигит те халқының ары ушын қырк қасық қанынан кешетуғын қайсарлар болыўы керек.

— Солай, жигитлер, былтырдан бери, сизлердің усы арзыў-әрманыңызды айтып, мына Ырысқұл аға менен де, ана

Сапармырат пенен де көп пикирлестим. Бизің халық, ханды «кудайдан соңғы панамыз!» деп табынып отырған халық. Елди ертиў ушын ең дәсле ер-азаматының бетин берман қаратыўымыз керек. Ол ушын сабырлық, бирлик, сыйласық пенен ис қылайық, Мухаммед аға! — Әжинияз, бағана Ырыскулдың «бир, еки, үш жыл ҳазирлик көриң!» деген кеңесин жақтырмай, урда-тут урысыўға қулшынып отырған Мухаммед Фананы сабырлыққа шақырды.

— Ендиги гәп нәўбети бизде шығар, — деп Есенгелди ғарры жымыйып қабағын көтерди, — үйирли қойдан, қасқыр да қорқады, балаларым! — Күни мененги гәплериңизди байқастырып отырман. Әжинияз балам туўры төрелик айтты. «Атың арық болса бир шап, отының аз болса бир жақ!» деген, қайта-қайта шабылып, қайта-қайта жеңиле бериўге елатыңның кеширмеси көтермейди. Бир дүкиўге қайсы қошқар болса да талпынар, ал узак сәббе урысыўға динкенде дәрман, жилигинде май болыўы керек. Үлкен атланысқа төтепки бергендей қарақалпақ қайсы патшалық еди? Қара мылтығынан басқа не қуралы бар? «Жаўды жарақ женеди, жаксы аты бараққа қалады» деген сөз бар. Душпанды бирлиги беккем ерлер жеңеди, абырайы елге қалады. Ер жерин қорғайды, ел алғысын айтады. Сол ел бүгин сизлерге зарын айтып, «қорландық азаматларым, жол тап, көшти тарт, изине ерейин!» деп отыр. Елдің ендиги көшин тартатауғын, усы отырған қара бөрикли, азаматлар — сизлер. Мениң мәхәлим өтті. Ақыл жәрдем сорасаңыз, мийимнің алысқан жерине шекем дурыс силтеў айтып отырарман. Егер өлип кетсем, «ғарры бийдің пәтиясын алған шәкирти еди» десеніз, кеңести мына Әжинияздан сораң. Қалғанларыңызды бул кемситкенім емес. Батырлық, ерлик бир басқа, төрелик бийлик бир басқа. Жаў жағында Ерназар, Мухаммед, Пирим жүрсе, ел жағында Турым менен Әжинияз жүрсин. Ырыскул Хийўадағы ақылгөйиңиз болсын. Ержан менен Сапармырат Түркмен жағындағы баспанаңыз болар. Қәне, усыған пәтия оқысайық? — деп, Есенгелди қолын көтерди.

ҚЫРҚ ЕКИНШИ БАП

1

Алдын таңға алып жүретуғын қонақларды үйинен дуз таттырып жиберіў ушын Ырыскулдың астырған тамағы писип, еки-үш арадан табақ тартылды.

Ас желинип болған соң, хәммеден бурын Ержан шулғынып руксат сорады. Ержанның да, Нигарханның да Хийўадан қутылғанша тақаты болмай, пошалап отырғанын сезген Ырыскул:

— Мақул, онда... — деп, хаялы Айтгүлге бурылып, әлле немени сыбырлап айтты. Екеўи де бир-бирин макулласып басларын ийзести. Айтгүл орнынан турып, қаптал жақтағы сандықты ашты да, бир-еки жағалы кийимди шығарып. Нигарханның алдына қойды.

— Нәсип айдап, дуз тартып, сен апалы, мен сиңдили болдым. Өз елинде айралық зарын шеккен еки жасты тәғдир мениң шаңарағымда қосты. Қутлы ошақ басынан куры шықпа. Мына кийимлер кийилген — киршил деме, жаңадай көрип, кийип кет. Мына билезик пенен сақыйнаны көзимдей көрип, қолыңа сал, сиңлим. Хийўалы бир апамның естелиги деп ара-тура есиңе аларсаң.

— Бәрекелла-а, бахытлы боларсаң! — деп ғаўырласқан үй толы адамлардың ошақ басына алғыс, рахмети жаўды. Нигарханның еки көзинен қуяныш жасы парлап ақты. Орнынан ушып турып. Айтгүлди баўырына қысты да:

— Рахмет апа. Хийўадағы екінші анамсаң! — деген сөзди хаплығып зорға айтты.

— Инсан әўел дөрегенде бир-бирине жаў болып емес, — деди Әжинияз, Айтгүлдің жақсылығына елжиреп, — дос, ғамхор болып жаратылған. Атасы, енеси бир адамзатты бир-бирине өшпенли қылып атырған да усы дүнья, — көздің оты ғой?

Есенгелди медиресеге келип Әжинияздың илим-хикмет китаптарын ақтарып, салмақлы ойға түскенине иштен қуянып, ышқы кетип жымыйды.

— Еле берин сезе бересен, балам. Дүньяны шайпалтып атырған да инсанның өзи ғой. Бул дүньяны тегислеу ушын еле талай урпақлардың шашы ағарар.

Бул ўақытта Айтгүл гүмис билезик пенен гәўхәр қаслы сақыйнаны Нигарханның қолына кийгизип, қутлы болсын айтып атыр еди. Енди кийимлерин кийдириўге кирискен ўақытта, әлле қандай бир ақыл тапқандай Ырыскул нәзерин тиклеп, суўық күлимсиреди.

— Мен бир ақыл таўып отырман, — деди, Ырыскул Ержанға қарап. — Таң да атыўға мейил берди. Қыздың бизиң үйден атланғанын биреўлер көрип қалса, гәп сөз етер. Оның үстине шәхәрден тысқары шыққанша Хийўаның талай қыспақ көшелеринен өтесиз. Сонлықтан шәхәрден алыслаганша қыз еркек пишинде кийинсин, қәуетерсиз болады. Сақлықта қорлық жоқ. Барған соң Ержан иниме инам етер. Мен де бир жағалы шапан менен бир қара бөрик сарпай етейин. Қалай дейсиз?

— Макул, макул. Табылған ақыл!... — деп, қоңыратлылар гәси Ырыскулдың дәлкек аралас қапыясына мырсылдап күлсе, гәси ақ кеўил ерлигине сүйсинип, «орысың мынаў болса, пейли кең азамат ғой!» деп бир-бирине таңырқанып қарасты.

Таўықтың соңғы шақырымы мезгилинде хәмме далаға шығып, Ержанды, Нигарханды, Сапармыратты хәм Махмуд хажыны узақ сапарға шығарып салды.

Бул жолға жастан қанық Сапармырат жолаўшыларды баслап кетти. Хәммениң ишинде кеўили жабыңқы баратырған да усы жигит еди. Хажы Хийўадан түңилгени сонша, изине бурылып қараған жоқ. Ал Ержан менен Нигархан бир қыймас ели қалғандай Ырыскул менен Айтгүл көз ушына кеткенше қол былғаса, Сапармырат медресениң қалғанын жаңа сезгендей кеўили елжиреп, Әжиниязға шағынған тәкиллетте қарай-қарай кетти...

Нигарханды шығарып салған соң, Әжинияз медиреседеги жатақханасына келип, өрели таңға кирпич қақпады.

Ханзада түсти есине... Ержан мухаббат қысыўметиниң қанша азабын шексе де, арзыў-әрманына жетти. Енди Ханзада менен екеўиниң алдында қандай тәғдир тур екен. Әжинияз

да Ержандай шәрият нызамын атлап биреўдиң пәтия оқысқан некели «олжасына» қол салды. Дәслепки мухаббат палын ғаўғалы ортаға түседі деген жигиттиң жети уйқылағанда түсинде бар ма еди. Тәғдир не деген шебер еди!

Жигит басының ғаўға түскенине өкинип отырған жоқ. Сонда да дәслепки мухаббат талабы иликлене бергенде ренжимейтуғын, ойланбайтуғын, дағдырмайтуғын бийпәрўа жүрек бар ма?

Әжинияз дәслепп Ханзададан келген хатты алып, тағы бир мәртебе тәкирарлап, толғанып, елжиреп оқыды да, оннан кейин атасынан келген сәлем хатты ашып, тунжырап ойға батты...

Әллен ўақытта қағазды алдына жайып, қолына қалам алды.

...Асқар таў панам атама, меҳрибан кабам анама, аға иниме, ел-елатыма мен балаңыз Әжинияздан дуўайы сәлем болсын!... Хұрметли, ғамхор ата! Сәлем хатыңызды алдым. Нәсиятыңызды еситтим... Егер, хәр қандай ис қудайдан себепсиз болмайтуғын болса, мени де сол жерге мұптала қылған қудай шығар. Сонлықтан кисиден көрерлиги жоқ. Мен де, ол қыз да буған гүнакар емес. Сонлықтан қудай баслаған истиң ақыбетин талайымнан көрермен. Тәўекел, ығбалымды сынайман! Атам болып арашалағаныңа, аталық нәсият бергениңе хәм бул ғаўғадан қутқарыў ушын ақыл тапқаныңа сизге, ата мың да бир рийзаман! Бирақ ол қыздан қолқайыт етиўге мениң құдиретим жетпейди. Оны өзиңиз түсинесиз... Ықлас—қалас. Опасызлық ете алмайман! Кешир мени, ата! Сизге жалбарынып, тилек етиўши балаңыз, — Әжинияз».

Атасына арналған хатты бүклеп шетке қойды да, тағы бираз ойланып отырып, қолға қалам алды.

...«Сәўдигим, Ханзадаға!»... — деп баслады бул хатты.

Бул хатта Әжинияз сүйиклисін қанша дәрежеде хұрметлеп қәдирлейтуғынын қайтадан тәкирарлап отырмады. Себеби жигит Ханзада менен дәслепки ушырасатуғын күни хәм Хийўаға кетип баратырғанда жаслық жүрегиниң ышқы сахнасын жарқыратып ашқан еди. Сонлықтан бул хатта өз лебизинде қалыс турғанын, опалы яр екенін ашынып айтты да арадағы өсек-өтириклерди душпанлар қоздырып жүргенін қызға айқын

ескертти. Ал егер ата-аналары басып-женшип узататуғын болса, Қалмен менен Гүлбийге хабар етиўин соранып жазды. Оннан соң сәл иркилип, ашықлық сағынышын ақ қағаз бетине қосық пенен кестеледи:

«Қамар көзлі, шийрин сөзлі дилбарым,
Сеннен өзге сәуер ярым жоқ мениң,
Таза гүлистаным, мәхий әнұарым,
Сеннен өзге сәуер ярым жоқ мениң.

Назлы дилбар, сенсең опалы жанан,
Бул нешик аўхалдур, ақылым хайран.
Шийрин жаным болсын жолыңа курбан,
Сеннен өзге сәуер ярым жоқ мениң...»

— «Бир де қапалық, бир де қуғаныш шайырлық булағының көзін ашады!» — деген бурынғылардың кеңеси рас болар ма, Ханзадаға деген қосық қыйналдырмай қурала қалды ғой! — деп өз-өзинен жымыйып қойды.

Еки сәлем хатты да бүклеп, төс қалтасына салды да, «Палзадаға да бир хат жазсам!» деген жигитте бир қыял пайда болды.

...«Ауа, жазыу керек. Мүмкин, Палзада түсинер. Қосылайын деп турған еки гүлдің арасына шеңгел болып шықпас. Өзезиллик пенен зулымлықтың сабағына түспеген кәлиби пәк, ақ кеуил жас ғой. Еки жастың мухаббат саудасына опасызлық етпес. Еки жастың ықласына рәхим етер!»...

Әжинияз усы ойға тирелди де, қолға қалам алып, Палзадаға да сәлем жоллады.

Бул хатты да қалтасына салды, бир ауыр хызметти өтеген кисидей, кеуили сергексип, «қоңыратлы»лар жатырған Ырысқұлдың шарбағына қарай шаққан жүріп кетти.

2

Ауылына қайтыу үшін Ырысқұлдан жууап алып, Есенгелдилер жолға атланды. Атасын, аға, досларын шығарып салыу үшін Әжинияз да қонақтарға ере үйден шықты.

Атлар шәхәрдің ишіндегі ийрек көшелер менен адымлап жүріп баратыр. Есенгелди үйден шығыудан Әжиниязды купыялап қасына шақырып алды.

— Ал шырағым! — деди Әжиниязға бурылып қарап. — Ана кетип баратырған батырлардың билегінде қарыуы болса да, көкирегінде усылы азлау. Мухаммед фанаң — ойсызлау, Ерназарың — ақ кеуил, аңқау, Пирим болса — көзсіз өжет. Өлгенше дурыс силтеу берермен. Егер көзім жумылса, басы қасында өзің бол, балам! Билимиң де, хууышың да бар. Халық деген бир дәрә. Сағасын дурыс алсаң, аңғар менен ағады. Дурыс қазбасаң, қалеген жағына кийип кетсе, сонша мийнетің бир пул болады. Ел қареп болып жүрмесин. Усы жағына бек бол!

— Неде болса, Хийұадан қутылып, орыс патшалығының етегине асылыу бабалардың әрманы еди, ата! — деди Әжинияз өзін салдамлы услап. — Шайтан, эезилдің қурығынан аман болсақ, бул ойласығымыз бийнәтийже болып шыға қоймас. Өй дегеним, Хорезмди жаулап алыуға өзі қумар болып киятырған орыс патшасы «Мени ал!» деген өз аяғы менен барған елди жатырқай қоймас деймен. Қайта бәрекелла айтар. Ал уллы журттан қәуендер пана тапқан соң, Қарақалпаққа бурынғыдай қыр көрсетіуіге Хийұаның хәдди бар ма. Өне усыған шекем батырлар көшпекти бузып алмаса болды.

— Мениң де айтып отырғаным сол. Енди бул истиң тәғдирин алдан күтейик, хош балам! — деп Есенгелди қолын узатты.

Бул ўақытта Ерназар, Пирим, Мухаммед — үшеуі изиректе әңгимелесип киятыр еди. Әжинияз атасы менен хошласып, соларға бурылды.

— Тезирек алым болып бар, иним! — деди Ерназар Әжинияздың келгенине кеуили питип, — әттең оқыуың үзиледи. Болмаса маған күтә керек болып турсан.

— Хә Хийұаға келип турмайсыз ба? Ереке? — деди Әжинияз барластырып.

— Хийұа... Ерназар зәулим минарларға қарап, қабағын түйди, — Хийұаға жауласып келмесем, енди дауласып келмеспен!

— Онда, бизлер медиресени тауысқанша сабыр ете турың, Ереке, топалаңның астында қалмайық,—деп Әжинияз дәлкек-леп күлді.

— Кой-ә, иним! Бас тууды өзің көтересең.

— Әумийин! — деп Әжинияз Пиримге қарады. — Таллықтың «бийи» сиз қәйтесиз?

«Бий» деп дәлкеклегенине Пирим де хәзил менен жууап қайтарды.

— Хийұадан қутылар күн туўса, «Бозатаудың ханы биз!» деп жүре бер.

— Сен ше?

— Мен нөкерлерге сәрдар болсам болады.

Ерназар да, Әжинияз да мырсылдап күлді. Бул дәлкекке Мухаммед фана салқын кейпин сездирді.

— Ел менен ойласып алайық та еле. Ел не дейди...

Пирим оның сөзине қарсы дау айтты.

— Ел Халмурат бий менен Қутлыбек бийдің төрелигине де көніп отыр ғо. Бизлерге ары тур дер дейсең бе?

— Хақ кеуили менен жырын жыртысатуғын азамат болса ел төбесине тигеди, — деди Әжинияз бийлигинің ушлығын шығарып, — ел деген суу бетінде турған ушан кеме. Есиуин билген, куралы, өнери бар киси жүргизеди. Ол да ескекшилери тең тартса. Олай болмай, биреу қырға, биреу сууға тартса, кемени аударып, кәреп етиуи де мүмкин.

— Бул дурыс, иним! — деп Ерназар гәпти шорта кести.

Мухаммед фана Әжинияздың бетине тигилип қарап, төрели сөзге илажсыз көнген қалпин билдирип жымыйып күлді.

Бирликти сақлаймыз, иним! Ол жағынан кәтиржам бола бер. Бирақ бизге Хийұаның хабарын билдирип тур.

Мухаммед фана ишкирнелеп сақлаған сырын сездирмеуге тырысып, қанша жайып жуўса да, қыңырау киси екенін Әжинияз оның бет — әлпежарынан сезип қалды.

— Билдирип турамыз. Елдің бети берман қарады деген сизлерден хабар келсе, мүмкин Ырысқұл ағаны ертип барарман. Әбзели, қан төкпей қосылуыңды илажын етейик, тууысқанлар!

Заманлас кәтқудалар менен Әжинияз мақуласып хошласты.

Усы ўақытта шарбақтан Таллық жигитлеринің азық түлиги тийелген ат арба шықты. Алтақта да Әсенбай, оннан тете Таўмурат отыр. Арба Әжинияздың қасына келип тоқтады.

— Шәхәрден шығарып салайын, — деп Әжинияз алтақтағы ырғып минди.

— Желдирип айдай бер, атты! — деди Әжинияз қасындағы Әсенбайға қарап, — алда кеткенлерден алжасып қаларсыз.

— Ал, Әжеке, — деди Таўмурат жақынласып, — келгели оңаша бир сөйлесіуге де пурсат табылмады. Жаңа жайыңа барсам, усы жаққа кетти деди. Есенгелди атам да сениң төбенди көрсе қасынан бир ели жаздырмайды. Сен де, қысса яд етип атырған кисидей ийегинің үстине үңилесең де отырасаң.

Таўмурат өз сөзине өзи шақалақлап күлді. Әжинияз бул дәлкекке сыпайы ғана жымыйды.

— Тәке, Таллақтағы лаққылығыңды Хийұада да қоймайсаң-ау, деп Әсенбай қымтып, қапия айтты, — қаза болған ханды азалап атырған қалада әстерек күл!

— Неге хаулығысаң. Қоңыратымыз аман ғой, — деп Таўмурат қарсы жууап қайырды, — «Хан болсаң да келсапты әкел!» деген шешелермиздің баласымыз.

Екеуинің орсакы сөзин Әжинияз бөлди. Таўмураттың бағанағы дәлкегине салдамлы жууап берди.

— Есенгелди атамды елестирмессең, ети түсип, сүйеги қаўсаған пошшадай бир шал. Ал ийегине кирип, ишки сарайына үңилсең, елдің өмири менен арзыу-әрманы толы гәўхар сандық жатыр. Сол сандықты алып қалажақпан, мен. Егер аша алмасам, меннен де соңғы урпақлар алып қалар. Бәлким гилтин тауып, солар ашар. Есенгелди атама жүгинип жүргеним сол, Тәке!

Таўмурат та, Әсенбай да мына гәпке ишлеринен терең ой жууыртып, бираз ўақыт үнсиз қалды.

— «Оқыған озар» деген сол да иним,—деп Таўмурат кеше ауылда ат үстінде алысып ойнап жүрген өкшелес инисинің медиресеге келип, илим хикметке араласқалы ой өрисинің шарықлап шыңға шыққанына таңырқанып хәм қайыл болып, кем-кем жүгине берди.

— Атаңа сәлем хат жаздың ба?

— Жаздым, аға! — Әжинияз төс қалтасына қолын суғып, дәслеп төрт бурып етип бүкленген қағазды алды. — Мынаны атамның өз қолына аманат тапсырың! Айтажақ тилегимді ұсы қағазға түсирдим. Меннен дуғайы сәлем айт. — Әжинияз сәл ойланып, тағы қалтасына қолын суқты. — Ал мына хатты, Төке, Ханзадаға өз қолыңнан тапсыр аға. Жазым бола көрмесін. Көп нәрсенің тәғдирін ұсы хат шешейін деп тұр. Жаслықтың арыз-муңына түсинесіз ғой. Ал мына хатты, — деп Әжинияз Әсенбайға қарады. — Саған тапсыражақпан, достым. Себеби, сен Мәдеминнің ауылына елеспесізсең ғой. Бұл хатты Мәдеминнің кишкене қызы Палзадаға бер. Бұл да аманат. Онсын сеннен үлкен бір тилегім, Ханзада менен сырласып, сөйлесіп тұр. Егер сәлемі болса, өз аузы менен Қалмен ағаның хаялы Гүлбийге жеткерсең, ол бизге хабарлайды. Қатарлықтағы сеннен үлкен дәлем ұсы, жора!

— Макул. Бас аман болса, бұл аманатларыңды хадал орындармыз. Өз қара басым саған жақсылықтан басқа тилегім жоқ. Сенің «Сәудигім» деген қосығыңды, — деп Әсенбай жымыйып күлді. — Бір үйде еситіп, ықласым кетіп еді. Айтпасаң да, Ханзада шығар — деп пәмлеп едім. Болжауым дурыс екен.

— Қосық дейсең бе?! — Әсенбайдың бетіне тигилип, жигиттің реңі ушып кетті. — Кімнің қолында? Дурысын айт, жора?

Әсенбай Әжинияздың шоршынып кеткенін сезіп «Кеуіліне гүптікей салдым-ау» — деп өкиніп, өзі де бийжағдай пішінде қызарып кетті.

— Аманлық-ау, Әжеке. Мысалы, қыз деген ержеткен соң жақсы жигитлердің өзіне интизар болғанын хәуес етип, мәртебе билей ме, сенің жазған хатыңды қыймас бір құрдасына оқып берген шығар. Ол құрдасыңның да сырлас құрдасы бар. Соннан жайылып кете береді.

Әсенбай қанша жайып-жууға да, Әжинияз «Сәудигім» деген қосығын душпанлар қол жаулық қылып жүргенін ишiнен түйiндi. Ұсы қосықты бетке тутып, Құрбанәлiй, Қудияр, Сабырбайлар, аталар арасында жаңадан аразлық дауды

жаңғыртыуға жалаңлап кирискенін сезді. Мейлі жаңғырсын. Олар да менің жауым болсын... Жалынбайман. Алысаман!

— Ал, хош болың! «Бозатауға» сәлем айтың! — деп, Әжинияз арбадан жерге қарғып түсті.

Атлар өрісін сағынғандай Қоңыратқа қарап желіп жортты. Әжинияз гүзар жолдың үстінде жолаушылардың изінен елжиреп қарап тұр. Алдына қараса, Қоңырат — зәхәрлі өмір, артына қараса, Хийуа — гезеулі найза! Шәхәрден сауа, ашық майданда жигит біраз уақыт ойға шүміп тұрды да, гүбірленип сөйленип медиресеге қайтты.

Бұл не қайғы, бұл не заман,
Жүре алмадым дәрттен аман,
Зары гириян шектім афған,
Ақлы-хуушым лал болады.

Жүре алмадым ойнап күле,
Мәжнүн киби шықтым шөле,
Кеше-күндіз қайғыу биле,
Әліп қәддім лал болады!...

К. СУЛТАНОВ

ӘЖИНИЯЗ

роман

Нөкис

«Билим» — 2018

Редакторлар *М. Жумабаева, У. Юсупова*
Көрк.редактор *И. Сержанов*
Тех. редактор *Б. Турымбетов*
Оператор *Н. Саукиева*

Оригинал-макеттен басыўға руқсат етилген ўақты 09.08.2018-ж.
Форматы 60х90 ¹/₁₆. Тип «Таймс» гарнитурасы. Кегл 12. Офсет қағазы.
Офсет баспа усылында басылды. Көлеми 21,0 б.т. 17,54 есап б.т.
Нускасы 1000 дана. Буйыртпа №484.

«Билим» баспасы. 230103. Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9.

Электрон мәнзил: bilim.baspa@inbox.uz

ЖШЖ «NISO POLIGRAF»ында басып шығарылды. Ташкент областы,
Орта Чирчик районы, «Оқ ота» КФЙ, п. Машъал, Марказ көшеси, 1.